

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿ

ԱՊՐԱՆԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿ

ՆԱԿԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿ

2(16)•1998

**ՀԱՆՈՒՆ ԱՆԿՏԱՆԳՈՒԹՅԱՆ, ԺՈՂՈՎՐԱԿԱՐՈՒԹՅԱՆ, ԱՌԱՋՆՐԱՅԻ
ВО ИМЯ БЕЗОПАСНОСТИ, ДЕМОКРАТИИ, ПРОГРЕССА
IN FAVOR OF SECURITY, DEMOCRACY AND PROGRESS**

Հայաստանի Հանրապետության Նախագահի պաշտոնի ստանձման ժամանակ Ռոբերտ Բոչարյանի երդման հանդիսավոր արարողությունը օպերայի և բալետի պետական ակադեմիական թատրոնի դահլիճում:
Երևան, 1998 թ. ապրիլի 9

Торжественная церемония инаугурации новоизбранного Президента Республики Армения Роберта Кочаряна в зале Государственного академического театра оперы и балета.
Ереван, 9 апреля 1998 г.

The ceremony of the inauguration of newly elected President of the Republic of Armenia Robert Kocharyan in the hall of the State Academic Theatre of Opera and Ballet.
Yerevan, 9 April 1998

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿ

ՈԱԶՍԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԵՍ

Լույս է տեսնում 1995 թվականից
տարին շորս անգամ

2(16)•1998

ՀԱՏՈՒԿ ՀՈՐԵԼՅԱՆԱԿԱՆ ԹՈՂԱՐԿՈՒՄ

Խ Մ Բ Ա Գ Բ Ա Կ Ա Ն
Կ Ո Լ Ե Գ Ի Ա

Բ Ո Վ Ա Ն Գ Ա Կ ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ն

Շիրխանյան Վ. Գ.
(նախագահ)
Քոթանջյան Հ. Ս.
(գլխավոր խմբագիր)
Աբրահամյան Մ. Ա.
Ավետիսյան Մ. Վ.
Գասպարյան Վ. Ս.
Գորդիենկո Ի. Վ.
Գևորգյան Է. Ս.
Զիննիչ Ա. Վ.
Խորխորունի Վ. Վ.
Կարապետյան Լ. Ս.
Համբարձումյան Գ. Ս.
Հայրապետյան Վ. Ա.
Հարությունյան Ա. Թ.
Հարությունյան Գ. Բ.
Հարությունյան Մ. Հ.
Հարությունյան Վ. Վ.
Մարտիրոսով Լ. Ա.
Միլիտոնյան Է. Գ.
Պալյան Հ. Ս.
Պետրոսյան Ա. Ա.
Պետրոսյան Գ. Լ.
Սարգսյան Ա. Գ.
Սարգսյան Ա. Ե.
Սարգսյան Մ. Ս.
Տեր-Գրիգորյանց Ն. Գ.
Տեր-Թադևոսով Ա. Ի.

Վ. Զ. Սարգսյան, 1918 թվականի մայիսյան հերոսամարտերի հորեղանը 7

Հ. Ա. Ավետիսյան, Հայոց ազգային միասնության և աննկուն կամքի վկաները 15

Ս. Հ. Հարությունյան, Սարդարապատի ճակատամարտը 30

Վ. Հ. Մելիքյան, Բաշ-Ապարանի և Ղարաքիլիսայի հերոսամարտերը 49

Գ. Բ. Ղարիբջանյան, Մայիսյան հերոսամարտերի արձագանքները 63

Մ. Հ. Մանասերյան, Հիշողություններ Սարդարապատի հերոսամարտից 78

ՀԱՎԵԼՎԱԾՆԵՐ

Գեներալ Նազարբեկյանի կոչը հայ ժողովրդին ... 104

Տեղեկանքներ 1918 թ. մայիսյան ճակատամարտերի երկու մասնակցի՝ հետստալինյան շրջանում արդարացման վերաբերյալ 107

Հոդվածներում վերաբերյալ լուսանկարների ցանկ . 108

«АЙКАКАН БАНАК» («АРМЯНСКАЯ АРМИЯ»)

ВОЕННО-НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
МИНИСТЕРСТВА ОБОРОНЫ РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ
№ 2 (16), 1998

Издается 4 раза в год

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

*В. Г. Ширханян (председатель); Г. С. Котангжян (гл. редактор);
М. А. Абрамян; М. В. Аветисян; В. А. Айрапетян; Г. С. Амбарцумян;
А. Т. Арутюнян; В. В. Арутюнян; Г. Б. Арутюнян; М. А. Арутюнян;
В. С. Гаспарян; Э. С. Геворгян; И. В. Гордиенко; А. В. Зиневич; Л. С. Карапетян;
Л. А. Мартиросов; Э. Г. Милитонян; О. С. Палян; А. А. Петросян; Г. Л. Петросян;
А. Г. Саркисян; А. Е. Саркисян; М. С. Саркисян; Н. Г. Тер-Григорьянц;
А. И. Тер-Татевосов; В. В. Хорхоруни.*

СОДЕРЖАНИЕ

<i>В. З. Саркисян. Юбилей майских героических сражений 1918 г.</i>	<i>7 (10)*</i>
<i>Г. А. Аветисян. Свидетели национального единства и нестигаемой воли армян</i>	<i>15 (27)</i>
<i>С. Г. Арутюнян. Сардарapatское сражение</i>	<i>30 (45)</i>
<i>В. Г. Меликян. Героические сражения под Баш-Апараном и Караклисом</i>	<i>49 (60)</i>
<i>Г. Б. Гарибджанян. Отклики майских героических сражений</i>	<i>63 (73)</i>
<i>М. О. Манасерян. Воспоминания о героическом Сардарapatском сражении</i>	<i>78 (99)</i>

ПРИЛОЖЕНИЯ

<i>Призыв генерала Назарбекияна к армянскому народу</i>	<i>104 (105)</i>
<i>Справки о реабилитации в постсталинский период двух участников майских сражений 1918 г.</i>	<i>107 (107)</i>
<i>Список иллюстраций в статьях</i>	<i>108 (108)</i>

* Цифры в скобках обозначают страницу, с которой начинается текст на русском языке.

«HAIKAKAN BANAK» («ARMENIAN ARMY»)
 MILITARY-SCIENTIFIC QUARTERLY
 OF THE MINISTRY OF DEFENCE OF THE REPUBLIC OF ARMENIA
 N 2 (16), 1998

EDITORIAL BOARD

*V. G. Shirkhanyan (Chairman), H. S. Kotanjian (Editor-in-Chief),
 M. A. Abrahamyan, M. V. Avetissyan, V. S. Gasparyan, E. S. Gevorgyan,
 I. V. Gordienko, V. A. Hairapetyan, G. S. Hambartsumyan, A. T. Haroutunyan,
 G. B. Haroutunyan, M. H. Haroutunyan, V. V. Haroutunyan, L. S. Karapetyan,
 V. V. Khorkhoruny, E. G. Militonyan, L. A. Martirossov, H. S. Palyan; A. A. Petrossyan,
 G. L. Petrossyan, A. E. Sarkissyan, A. G. Sarkissyan, M. S. Sarkissyan,
 N. G. Ter-Grigoryants, A. I. Ter-Tatevossov, A. V. Zinevich.*

CONTENT

<i>V. Z. Sargsyan. Anniversary of the Heroic Battles of May 1918</i>	7 (13)*
<i>H. A. Avetisyan. The Witnesses of the National Unity and Unbending Will of Armenians</i>	15 (28)
<i>S. H. Haroutunyan. Sardarapat Battle</i>	30 (47)
<i>V. H. Melikyan. The Heroic Battles of Bash-Aparan and Gharakilisa</i>	49 (61)
<i>G. B. Gharibjanian. Reflections on the Heroic Battles</i>	63 (75)
<i>M. H. Manaserian. Recollections on the Heroic Sardarapat Battle</i>	78 (101)

APPENDICES

Appeal of General Nazarbekian to the Armenian People	104 (106)
References about the rehabilitation of two participants of the battles of May 1918 in the Post-Stalin period	107 (107)
The List of Illustrations in the Articles	108 (110)

* Numbers in brackets mean page of text in English.

ԳԻՏԱԿԱՆ ԽՄԲԱԳԻՐ

գնդապետ, քաղաքական գիտությունների դոկտոր,
ռազմական գիտությունների ռուսաստանյան ակադեմիայի ակադեմիկոս

Հ. Ս. ՔՈԹԱՆՋՅԱՆ

ԳԻՏԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԳԱՏՎՈՒԹՅՈՒՆ

Գեներալ-լեյտենանտ *Մ. Հ. Արրահամյան*, փոխգնդապետ, պատ. գ. դ., պրոֆ. *Բ. Պ. Բալայան*,
փիլ. գ. ք., դոց. *Վ. Խ. Բաղդասարյան*, փոխգնդապետ, բժշկ. գ. դ., պրոֆ. *Բ. Ն. Հարությունյան*,
լեյտենանտ, փիլ. գ. ք., դոց. *Ս. Հ. Հարությունյան*, գեներալ-լեյտենանտ *Վ. Վ. Հարությունյան*,
գեներալ-մայոր *Ս. Ս. Մարգիրոսյան*, գեներալ-մայոր *Լ. Ա. Մարգիրոսով*,
զվարդիայի պաշտոնաթող փոխգնդապետ, պատ. գ. դ., ՀՀ գիտ. վաստ. գործիչ
Վ. Ա. Մուրադյան, փոխգնդապետ, տեխ. գ. դ., ռազմական գիտությունների Ռուսաստանյան
ակադեմիայի ակադեմիկոս *Ա. Ե. Մարգարյան*, գեներալ-լեյտենանտ *Ն. Գ. Տեր-Գրիգորյան*

НАУЧНЫЙ РЕДАКТОР

полковник, доктор политических наук,
академик Российской Академии военных наук

Г. С. КОТАНДЖЯН

НАУЧНОЕ КОНСУЛЬТИРОВАНИЕ

генерал-лейтенант *М. А. Абрамян*; подполковник, д. мед. н., профессор
Б. Н. Арутюнян; генерал-лейтенант *В. В. Арутюнян*; лейтенант, к. филос. н.,
доцент *С. Г. Арутюнян*; к. филос. н., доцент *В. Х. Багдасарян*; подполковник,
д. ист. н., профессор *Б. П. Балаян*; генерал-майор *А. А. Мартиросов*; генерал-майор
С. С. Мартиросян; гвардии подполковник в отставке, д. ист. н., засл. деят. науки
РА *В. А. Мурадян*; подполковник, д. тех. н., академик Российской Академии
военных наук *А. Е. Саркисян*; генерал-лейтенант *Н. Г. Тер-Григорьянц*,

SCIENTIFIC EDITOR

H. S. KOTANJIAN,

Colonel, Dr. of Political Science,
Academician of the Russian Academy of Military Sciences

SCIENTIFIC CONSULTING

M. A. Abrahamyan, Lieutenant-General; *V. Kh. Baghdassaryan*, Ass.-Prof.,
Ph. D. (Philosophy); *B. P. Balayan*, Lieutenant-Colonel, Prof.; Dr. of Hist. Sc.;
B. N. Haroutunyan, Lieutenant-Colonel, Prof., Dr. of Medicine; *S. H. Haroutunyan*,
Lieutenant, Ass.-Prof., Ph. D. (Philosophy); *V. V. Haroutunyan*, Lieutenant-General;
S. S. Martirosyan, Major-General; *L. A. Martirossov*, Major-General; *V. A. Mouradyan*,
Guards Lieutenant-Colonel (Ret.), Dr. of Hist. Sc., Honorary Scientist of RA;
A. E. Sarkissyan, Lieutenant-Colonel, Dr. of Tech. Sc., Academician of Russian Academy
of Military Sciences; *N. G. Ter-Grigoryants*, Lieutenant-General.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՎԱՐՉԱՊԵՏ

Ո Ր Ո Շ ՈՒ Մ

12 մարտի 1998 թվականի հմ. 149
քաղ. երևան

ՀԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎ ՍՏԵՂԾԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

1. 1918 թվականի Սարդարապատի, Բաշ-Ապարանի և Ղարաքիլիսայի հերոսամարտերի 80-ամյակին նվիրված հոբելյանական տոնակատարությունների կազմակերպման և անցկացման նպատակով ստեղծել հանձնաժողով հետևյալ կազմով՝

Վ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ՝ ՀՀ պաշտպանության նախարար (հանձնաժողովի նախագահ)
Ս. ԱՅՎԱԶՅԱՆ՝ Լոռու մարզպետ

Պ. ԲՈՇՆԱՂՅԱՆ՝ ՀՀ պատերազմի, աշխատանքի և զինված ուժերի վեպերանների միության խորհրդի նախագահ

Հ. ՀՈՎՍԵՓՅԱՆ՝ Արմավիրի մարզպետի տեղակալ

Ռ. ՄԿՐՏՉՅԱՆ՝ Արագածոտնի մարզպետի տեղակալ

Ա. ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ՝ ՀՀ կրթության և գիտության նախարար

Ֆ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ՝ ՀՀ ԳԱԱ պրեզիդենտ

Ա. ՍՄԲԱՏՅԱՆ՝ ՀՀ մշակույթի, երիտասարդության հարցերի և սպորտի նախարար:

2. Հայաստանի Հանրապետության պաշտպանության նախարարությանը՝ 10-օրյա ժամկետում հանձնաժողովի հետ համատեղ մշակել և սահմանված կարգով Հայաստանի Հանրապետության կառավարություն ներկայացնել հոբելյանական տոնակատարությունների միջոցառումների ծրագիրը:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ՎԱՐՉԱՊԵՏ

Ռ. ԲՈՉԱՐՅԱՆ

ПРЕМЬЕР-МИНИСТР РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ

ПОСТАНОВЛЕНИЕ

12 марта 1998 года № 149

гор. Ереван

О СОЗДАНИИ КОМИССИИ*

1. С целью организации и проведения юбилейных торжеств, посвященных 80-летию героических сражений 1918 года под Сардарapatом, Баш-Апраном и Караглисом, создать комиссию в следующем составе:

В. САРКИСЯН—*Министр обороны РА (председатель комиссии)*

С. АЙВАЗЯН—*марзпет Лори*

П. БОШНАГЯН—*председатель Совета Союза ветеранов войны, труда и вооруженных сил РА*

Р. МКРТЧЯН—*заместитель марзпета Арагацотна*

А. ОВСЕПЯН—*заместитель марзпета Армавира*

А. ПЕТРОСЯН—*министр образования и науки РА*

Ф. САРКИСЯН—*президент НАН РА*

А. СМБАТЯН—*министр культуры, по делам молодежи и спорта РА.*

2. Министерству обороны Республики Армения—в 10-дневный срок совместно с комиссией разработать и представить в Правительство Республики Армения программу мероприятий по юбилейным торжествам.

ПРЕМЬЕР-МИНИСТР
РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ

Р. КОЧАРЯН

* Указ на русском языке дается в неофициальном переводе. *Рег.*

1918 ԹՎԱԿԱՆԻ ՄԱՅԻՍՅԱՆ ՀԵՐՈՍԱՍԱՐՏԵՐԻ ՀՈՐԵԼՅԱՆԸ

*Վ. Չ. ԱՐԳՄՅԱՆ, Սարդարապատի, Բաշ-Ապարանի և Ղարաքիլիսայի
ճակատամարտերի 80-ամյա հոբելյանի
տոնակատարության կազմակերպման և անցկացման
Հայաստանի Հանրապետության պետական հանձնաժողովի նախագահ,
Հայաստանի Հանրապետության պաշտպանության նախարար*

Այս օրերին աշխարհի ողջ հայությունը նշում է Սարդարապատի, Բաշ-Ապարանի և Ղարաքիլիսայի ճակատամարտերի 80-ամյա հոբելյանը: Այս ճակատամարտերը, որոնցում կիսակազմավորված հայկական զորամասերը և նրանց օգնության եկած բազմաթիվ աշխարհագորայիններ դիմակայեցին թվապես գերազանցող թուրքական կանոնավոր բանակին, բախտորոշ նըշանակություն ունեցան ողջ հայության համար: Դրանք ոչ միայն հաստատեցին հայ ժողովրդի գոյատևելու իրավունքը, այլև նախադրյալներ ընձեռեցին դարեր շարունակ պետականությունից բաց լինող հայ ժողովրդին վերստեղծելու իր պետությունը, և կազմավորվեց Հայաստանի Հանրապետությունը: Հայ մեծ զորավար, Խորհրդային Միության մարշալ Հովհաննես Բաղդամյանը, որը տակավին երիտասարդ հասակում մասնակցել է Սարդարապատի ճակատամարտին, գրել է, որ շնորհիվ այդ ճակատամարտերի «հաջողվեց պահպանել Արևելյան Հայաստանի այն տարածքը, որը հայկական պետականության վարձարման հազարամյա պատմության ընթացքում դարձել է մեր հնադարյան քաղաքակրթության խորհրդանիշ և օրրան, որտեղ կենտրոնացել են նյութական և հոգևոր մշակույթի համաժողովրդական արժեքներ»:

Յուրաքանչյուր հայ երախտագիտությամբ է հիշում այդ ճակատամարտերի պեկավարների ու հերոսների անունները՝ Արամ Մանուկյան, Թովմաս Նապարեկյան, Մովսես Սիլիկյան, Գանիել և Պողոս Բեկ-Փիրումյաններ, Անդրանիկ, Դրո, Նժդեհ և շատ ուրիշներ: Նրանք էին, որ կարողացան տնտեսապես սնանկացած, քաղաքական պայքարով բզկտված, իր պատմական տարածքի մի չնչին հատվածում օղակված Հայաստանի ժողովրդին սուրբ հանել նոր կոտորածներով սպառնացող, լավ պինված ու կազմակերպված թշնամու դեմ: Այս ճակատամարտերում ձեռք բերված հաջողությունները արդյունք էին ոչ միայն հայ ժողովրդի արիության ու ինքնազոհության, նրա ղեկավարների ռազմավարական տաղանդի, այլև, որ ամենակարևորն է, այն ներդաշնակ միաբանության, որ հաստատվեց հայ ժողովրդի տարբեր հատվածների, խավերի, քաղաքական կուսակցությունների միջև:

Ծագումով արևմտահայեր, արևելահայեր, արցախցիներ ուս ուսի տված մարտընչում էին ռազմի դաշտում՝ տոգորված մեկ գաղափարով՝ մեռնել, բայց չթողնել, որ թուրքը բնաջնջի հային: Եվ պատահական չէ, որ այդ ճակատամարտերում հատկապես աչքի ընկան 5-րդ Հայկական (Ղարաբաղյան) հետևակային գունդը և վեյթունցիների հեծելազորը: Չի կարելի խոր երախտագիտությամբ չհիշել նաև այն օտարազգի զորահրամանատարների անունները, որոնք իրենց արյան գնով պաշտ-

պանեցին հայոց հողը: Գրանք էին ռուսներ Վիշինակին, Պերեկրյոստովը, Պրիտոմանովը, Կորովովը, Էլպասի Շենուրը, Էստոնացի Կլիշը, հուլյն Սակեյարին, եզդի Ջհանգիր աղան ու Յուսուբ բեյը և շատ ուրիշներ:

Այս ճակատամարտերին հավասարապես մասնակցեցին թուր խավերի ներկայացուցիչներ՝ և՛ գյուղացիներ, և՛ բանվորներ, և՛ մտավորականներ, և՛ հոգևորականներ: Ասես մի նոր Ղևոնդ երեց՝ հայ ռավիկներին կենաց ու մահու կովի էր ոգեշնչում եպիսկոպոս Գարեգին Հովսեփյանը՝ հետագայում Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսը: Կավոդների շարքերում էին ապագա գրող Ալսեի Բակունցը, հետագայում նշանավոր լեզվաբաններ, ակադեմիկոսներ Գրիգոր Ղափանցյանը և Արարատ Ղարիբյանը: Մոռացած իրենց քաղաքական հակամարտությունը՝ հավասարապես կովում էին դաշնակցականը, հնչակյանը, բոլշևիկը, մենշևիկը, ռամկավարը և անկուսակցականը:

Այս ճակատամարտերի կարևորագույն դասը մեզ համար հենց այս միաբանությունն է: Այժմ, երբ մեր ժողովրդի առջև կանգնած են լուրջ քաղաքական, տնտեսական, սոցիալական խնդիրներ, մենք նույնպես պետք է կարողանանք մեզանում հաղթահարել քաղաքական հակասությունները, համախմբվել ժողովրդի կամքի ազատ արտահայտմամբ, ժողովրդավարական սկզբունքների պահպանմամբ, օրինական ճանապարհով ընտրված իշխանությունների շուրջ. սա է մեր խնդիրը, սա է այն գրավականը, որը հնարավորություն կտա մեզ հաղթահարելու այս պահի ճգնաժամը և վստահ մտնելու երրորդ հապարամյակ:

Այսօր Հայաստանի Հանրապետության կայացումը նույնպես տեղի է ունենում ծանր պայմաններում. շրջափակում, տնտեսական ճգնաժամ, հարևան երկրի չդադարող ոտնձգություններ մեր ինքնիշխանության և մեր անվտանգության նկատմամբ: Եվ մենք այսօր, հիշելով Սարդարապատի, Բաշ-Ապարանի ու Ղարաքիլիսայի հերոսներին, չենք կարող նրանց հետ չհիշել նաև այն ազատամարտիկներին, այդ թվում նաև արցախյան հերոսամարտիկներին, որոնք իրենց կյանքն ու առողջությունը չինայեցին հանուն մեր անկախության, մեր ազգային արժանապատվության, մեր հետագա խաղաղ բնականոն կյանքի: Մեր լուսավոր ապագայի կառուցման համար անհրաժեշտ է, որ մենք կարողանանք միշտ հիշել մեր անցյալի դասերը, վերլուծել դրանք՝ իրախուսելով և վարձացնելով լավը, դրականը և արմատախիլ անելով վատը, բացասականը, չլրկնելով անցյալի սխալները:

Ինչ խոսք, անգամ խորհրդային շրջանում, երբ ազգային ինքնահաստատման, անցյալի ազգային արժեքներին հարգանքի տուրք մատուցելու ցանկացած փորձ դիտվում էր որպես ազգամոլություն, մեզ հաջողվել է կատարել որոշ աշխատանքներ մեր պատմական հիշողությունը պահպանելու ուղղությամբ: Այս աշխատանքներն ավելի մեծ թափ ստացան մեր անկախության ձեռքբերումից հետո: Եվ անշուշտ դրանց նոր խթան հանդիսացավ ՀՀ նախագահի պաշտոնակատար, ՀՀ վարչապետ պարոն Ռոբերտ Քոչարյանի (ներկայումս ՀՀ նախագահ) ս. թ. մարտի 12-ի հմ. 149 որոշումը՝ 1918 թ. մայիսին տեղի ունեցած Սարդարապատի, Բաշ-Ապարանի և Ղարաքիլիսայի հերոսամարտերի 80-ամյակին նվիրված հոբելյանական տոնակատարության կազմակերպման և անցկացման մասին: Այդ որոշմամբ ստեղծվել է պետական հանձնաժողով, որը որոշակի քայլեր է ձեռնարկել դրա կատարման ուղղությամբ: Մշակվել և հաստատվել է մի ծավալուն ծրագիր, ըստ որի տարբեր հանձնարարություններ են ստացել համապատասխան նախարարություններն ու կազմակերպությունները: Այս ծրագրով մեծ դեր է հատկացված Հայաստանի պաշտպանության նախարարությանը (պատահական չէ, որ այս ներկայացուցչական հանձնաժողովի նախագահ է նշանակված հենց պաշտպանության նախարարը):

Գիտակցելով ապագա սերունդների ռազմահայրենասիրական դաստիարակության գործում Սարդարապատի, Բաշ-Ապարանի ու Ղարաքիլիսայի հերոսամարտերի մեծ նշանակությունը՝ մեր նախարարությունը իր նախաձեռնությամբ ծրագրել է զգալի ծավալի աշխատանքներ, որոնք չեն սահմանափակվում միայն 80-ամյա հոբելյանի տոնակատարության կազմակերպմամբ ու անկկացմամբ:

Հայտնի է, որ տարբեր օբյեկտիվ ու սուբյեկտիվ պատճառներով Սարդարապատի սպագորական թանգարանը ներկայումս բարվոք վիճակում չէ: Պաշտպանության նախարարությունը ստանձնել է այդ թանգարանը կարգի բերելու պարտավորությունը: Մեր ծրագրով նախատեսվում է այդ թանգարանը վերածել ազգագրության և ազգային-ազատագրական սյաքարի պատմության թանգարանի՝ նրա հետ միավորելով Երևանում գտնվող ռազմական փառքի թանգարանը: Մենք նպատակադրվել ենք նորոգելու այն հոյակերտ կոթողը, որ կառուցված է Սարդարապատում հայ մեծ ճարտարապետ Ալեքսանդր Թամանյանի արժանավոր աշակերտ ճարտարապետ Ռաֆայել Իսրայելյանի նախագծով, մի ճարտարապետի, որը հայտնի է իր ազգանվեր գործունեությամբ: Պաշտպանության նախարարությունը նեցուկ կլինի ոչ միայն այս թանգարանի կարգավորման, այլև նրա հարստացման գործում:

Սարդարապատի, Բաշ-Ապարանի և Ղարաքիլիսայի հերոսների, 1988–1993 թթ. ազատամարտի մասնակիցների անունները, նրանց հայրենալիեր գործունեությունը պետք է միշտ վառ մնան մեր ապագա սերունդների հիշողության մեջ, միշտ ուղեցույց լինեն հայ զինվորի համար:

ЮБИЛЕЙ МАЙСКИХ ГЕРОИЧЕСКИХ СРАЖЕНИЙ 1918 г.

*В. З. САРКИСЯН, председатель государственной комиссии
Республики Армения по организации и проведению торжеств,
посвященных 80-летию юбилею Сардарпатского,
Баш-Апаранского и Караглисского сражений,
Министр обороны Республики Армения*

В эти дни армяне всего мира отмечают 80-летний юбилей Сардарпатского, Баш-Апаранского и Караглисского сражений. Эти сражения, в которых недоформированные армянские военные части и пришедшие им на помощь ополченцы противостояли численно превосходящей турецкой регулярной армии, имели судьбоносное значение для всего армянского народа. Они не только доказали право армян на существование, но и создали предпосылки для возрождения в лице первой Республики Армения национальной государственности, которой армянский народ был лишен на протяжении веков. Великий армянский полководец Маршал Советского Союза О. Х. Баграмян, который будучи юношей принял участие в Сардарпатском сражении, писал, что благодаря этим сражениям «удалось отстоять ту территорию Восточной Армении, которая за тысячелетнюю историю развития армянской государственности превратилась в средоточие и символ нашей древней цивилизации, где сконцентрировались общенародные ценности материальной и духовной культуры».

Каждый армянин с чувством глубокой благодарности вспоминает имена руководителей и героев этих сражений: Арам Манукян, Товмас Назарбекян, Мовсес Силикян, Даниел и Погос Бек-Пирумьяны, Андраник, Дро, Нжде и многие другие. Это они сумели поднять народ Армении, в которой царили экономическая разруха, политические раздоры, которая была зажата на незначительной части своей исторической территории, на борьбу с хорошо вооруженным и организованным, угрожающим новой массовой резней врагом. Достигнутые в этих сражениях успехи были результатом не только мужества и самоотверженности армянского народа, полководческого таланта его руководителей, но и, что самое главное, того гармоничного единства, которое сложилось между жителями различных областей, различными слоями, политическими партиями.

Западные, восточные и арцахские армяне плечом к плечу сражались на поле битвы, охваченные единым порывом—погибнуть, но не допустить, чтобы турки уничтожили армян. И не случайно, что в этих сражениях особо отличились 5-й Армянский (Карабахский) пехотный полк и кавалерия зейтунцев. Нельзя с чувством глубокой благодарности не упомянуть и имена тех командиров иных национальностей, которые ценой собственной крови защищали армянскую землю. Это—русские Вышинский, Перекрестов, Пригоманов, Корольков, эльзасец Шнеур, эстонец Клыч, грек Сакельяри, езиды Джангир-ага и Юсуб-бей и многие другие.

В этих сражениях в равной степени участвовали представители всех слоев населения: и крестьяне, и рабочие, и интеллигенция, и духовенство. Как в свое время священник Гевонд, армянских бойцов на смертный бой вдохновлял епископ Гарегин Овсепян, в последующем католикос Киликийского Армянского Дома. В числе сражавшихся были будущий писатель Аксель Бакунц, будущие знаменитые языковеды академики Григор Капанцян и Арарат Гарибян. Оставив в стороне политические разногласия, в равной мере сражались дашнак, гнчакист, большевик, меньшевик, рамкавар и беспартийный.

Важнейшим уроком этих сражений для нас является именно это единство. Сейчас, когда перед нашим народом стоят серьезные политические, экономические, социальные проблемы, мы так же должны суметь преодолеть политические разногласия, сплотиться вокруг властей, избранных законным путем, свободным волеизъявлением народа, с соблюдением принципов демократии. Вот наша задача, вот гарантия обеспечения того, что армянский народ сумеет преодолеть кризис и достойно вступить в третье тысячелетие.

Сегодня становление Республики Армения также происходит в сложных условиях: блокада, экономический кризис, непрекращающиеся посягательства соседнего государства на наш суверенитет и нашу безопасность. И мы сегодня, вспоминая героев Сардарапата, Баш-Апарана и Караклиса, не можем вместе с ними не вспоминать тех бойцов за свободу Армении и Арцаха, которые не щадили себя во имя нашей независимости, нашего национального достоинства, нашей дальнейшей мирной созидательной жизни. Чтобы построить светлое будущее, необходимо всегда помнить уроки прошлого, осмысливать их, поощряя и развивая положительное и искореняя отрицательное, дабы не повторять ошибок прошлого.

Конечно, даже в советский период, когда любая попытка национального самоутверждения, уважения к своему прошлому расценивалась как национализм, нам удалось проделать определенную работу по сохранению нашего исторического прошлого. Эта деятельность получила больший размах после установления независимости. И несомненно данный процесс стимулировало Постановление исполняющего обязанности Президента РА, Премьер-министра РА господина Роберта Кочаряна (в настоящее время—Президент РА) № 149 от 12-го марта 1998 г. об организации и проведении юбилейных торжеств, посвященных 80-летию героических сражений под Сардарапатом, Баш-Апараном и Караклисом. Согласно Постановлению создана государственная комиссия, которая предприняла определенные шаги по его исполнению. Разработана и утверждена обширная программа, согласно которой перед соответствующими министерствами и организациями поставлены определенные задачи. По этой программе большая роль отведена Министерству обороны РА (не случайно, что председателем данной представительной комиссии назначен именно Министр обороны).

Сознавая большое значение героических сражений под Сардарапатом, Баш-Апараном и Караклисом для военно-патриотического воспитания грядущих поколений, наше министерство по собственной инициативе планирует большой объем работ, которые не ограничиваются только организацией и проведением торжеств по случаю 80-летнего юбилея.

Известно, что по различным объективным и субъективным причинам

Сардарapatский этнографический музей в настоящее время находится не в удовлетворительном состоянии. Министерство обороны поставило перед собой задачу привести музей в надлежащее состояние. Нашей программой предусматривается реорганизация этого музея в музей этнографии и истории национально-освободительной борьбы путем объединения с ним находящегося в Ереване музея боевой славы. Мы нацелились на осуществление ремонта величественного мемориала, построенного по проекту известного своей патриотической деятельностью архитектора Рафаела Израеляна—ученика выдающегося армянского архитектора Александра Таманяна. Министерство обороны будет оказывать поддержку не только в деле восстановления музея, но и в вопросе пополнения его фондов и обустройства.

Имена героев Сардарапата, Баш-Апарана и Караклиса, участников освободительной борьбы 1988—1993 гг., их глубоко патриотическая деятельность должны всегда ярко жить в благодарной памяти наших грядущих поколений, быть для армянских воинов образцом служения Отечеству.

ANNIVERSARY OF THE HEROIC BATTLES OF MAY 1918

*V. Z. SARGSYAN, Chairman of the State Committee
of the Republic of Armenia for organization and conducting
of celebrations dedicated to the 80-th Anniversary of
Sardarapat, Bash-Aparan and Gharakilisa battles,
Minister of Defence of the Republic of Armenia*

These days Armenians from all over the world celebrate the 80-th anniversary of the battles of Sardarapat, Bash-Aparan and Gharakilisa. These battles fought by improperly formed Armenian military units and volunteers against Turkish regular army, superior in numbers, were of a vital importance for entire Armenian nation. These battles not only proved the right of Armenians to existence, but also created prerequisites for the renaissance of national statehood, i. e. the First Republic of Armenia, which Armenian people was deprived of during centuries.

The great Armenian general Marshal of the Soviet Union H. Kh. Bagramyan, who participated in the battle of Sardarapat when was young wrote that owing to these battles «they could keep the part of the territory of Eastern Armenia, which became the hub and symbol of our ancient civilization during the thousand-year history of Armenian statehood development, where national values of material and spiritual culture were concentrated».

Every Armenian remembers the names of the leaders and heroes of these battles with gratitude: Aram Manukian, Tovmas Nazarbekian, Movses Silikian, Daniel and Poghos Bek-Pirumians, Andranik, Dro, Nzhdeh and others. These are the people that could rouse the people of Armenia, which was suffering from political discourts, economic devastation and which was squeezed into the small part of its historic territory against well armed and organized enemy threatening new massacres. Successes gained in these battles were not only the result of the courage and selflessness of Armenian people, military talent of the leaders, but also of created unity of people from various regions, various strata of society and political parties.

Western, Eastern and Artsakhian Armenians together were fighting, seized with one strife—to perish but never let Turks annihilate Armenians. It is no mere chance that the 5-th Armenian (Karabakhian) infantry regiment and cavalry of Zeytunians distinguished themselves in action. We must thankfully mention the names of commanders of the other nationalities who at the cost of their lives protected Armenian land. Those were Russians: Vishinskiy, Perekriostov, Pritomanov, Korolkov; Alsacian Chnéour; Estonian Klytch; Greek Sakeliary; Ezids Jhangir-agma and Usub-bey and many others.

People from various strata of society took part in these battles to the equal extent: peasants, workers, intelligentsia and the clergy. Bishop Garegin Hovsepian (later Catholicos of the Cilician Armenian House (Church)) was inspiring Armenian soldiers to the mortal combat like priest Ghevond in the past. The fu-

ture writer Aksel Bakunts, future famous linguists academicians Grigor Ghapan-tsonian, Ararat Gharibian were among the fighters. Dashnaks, hinchakians, bolshe-viks, mensheviks, ramkavars and non-party men were fighting to the same extent leaving political dissensions behind.

For us this unity is the most important lesson from these battles. Now, when our nation faces serious political, economic and social problems, we must overcome political dissensions and rally with authorities which were elected legally, by the free will of people, according to democratic principles. This is our task, this is the safeguard that Armenian nation will overcome the crisis and will enter the 3-rd millennium in a proper manner.

Today Republic of Armenia is also being formed under difficult conditions: blockade, economic crisis, uninterrupted encroachment of neighbor country on our sovereignty and security. Remembering the heroes of Sardarapat, Bash-Aparan and Gharakilisa we must remember the fighters for freedom of Armenia and Artsakh, including volunteers from Armenia, Karabakh and Diaspora who were fighting careless of themselves for our independence, our national dignity and further peaceful existence. In order to construct a bright future we must consider the lessons of the past, deliberate over them by means of stimulating and developing the positive and eradicating the negative, avoiding mistakes of the past.

Indeed, even in the Soviet period, when any attempts of national self-identification or respect to its past were interpreted as nationalism, we could do some work to preserve our historic past. This activity was steadily growing after declaration of our independence. Doubtless the new Decree N 149 of 12 March 1998 of the acting President of the RA, Prime-Minister of the RA Mr. Robert Kocharyan (now—President of the RA) for organization and conducting of celebrations of the 80-th anniversary of the heroic battles of Sardarapat, Bash-Aparan and Gharakilisa. According to that Decree the State Committee was established, which undertook certain steps to implement the decree. There is an extensive program worked out. According to that program respective ministries and organizations have undertaken certain tasks. Ministry of Defence of the RA is the key organization according to the program (it is no mere chance that Minister of Defence is the Chairman of this representative committee).

Realizing the importance of the heroic battles of Sardarapat, Bash-Aparan and Gharakilisa for military-patriotic education of young generation, our ministry by its own initiative is planning a huge volume of work, not limited only with organization and conducting of celebrations of the 80-th anniversary. It is known that due to subjective and objective causes the Ethnographic Museum of Sardarapat now is in a poor condition. Ministry of Defence undertook the commitment to improve museum conditions. It is planned to reorganize it to the Museum of Ethnography and History of National-Liberation Struggle by merger of this museum with Yerevan Museum of Combat Glory. We are committed to repair this impressive memorial, constructed according to the design of the famous patriot architect Rafayel Israyelian—apprentice of the eminent Armenian architect Alexander Tamanian. Ministry of Defence will support not only the restoration of the museum, but also will replenish its archives and furnishing.

The names of the heroes of Sardarapat, Bash-Aparan and Gharakilisa, of participants of the national-liberation struggle of 1988—1993, their patriotic activity must always be highlighted in the thankful memory of future generations and represent an example of serving to the Fatherland for Armenian soldiers.

ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԻԱՄՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱՆՆԿՈՒՆ ԿԱՄՔԻ ՎԿԱՆԵՐԸ

Հ. Ա. ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ, ՀՀ ԳԱՄ ակադեմիկոս, պատմական գիտությունների դոկտոր

Համաշխարհային պատմության մեջ հայտնի չէ ոչ մի այլ պետություն, որն այնքան դաշնապանց լինի, որքան Օսմանյան կայսրությունը: Նրա պատմությունը պարունակում է «հավերժ բարեկամություն, եղբայրություն և խաղաղություն» կարգախոսներով լեցուն դաշնագրային բազմաթիվ վավերագրեր, պինդադարի փաստաթղթեր, որոնք ընդունվելուց անմիջապես հետո անտեսվել, ոտնահարվել են հենց իրենց՝ դաշնագիրն ստորագրած և հաստատած օսմանցիների կողմից: Փոխվում էին գործող անձինք՝ սուլթանները, մեծ վեպիրները, նախարարները, դիվանագետները, փորավարները... Մնում էր սկզբունքը՝ խաբեությունը, ուխտադրժությունը, կեղծիքն ու կեղծավորությունը, այլև բիրտ ուժն ու բարբարոսությունը:

Այս առումով բացառություն չկապմեջ նաև 1918 թվականի առաջին կեսը: Մարտի 3-ին Բրեստ-Լիտովսկում ստորագրելով հայ ժողովրդի համար չարաղետ հետևանքներ ունեցող հաշտության պայմանագիր, որով Թուրքիային էին «ամրագրվում» ոչ միայն Արևմտյան Հայաստանը՝ որպես «արևելաանաստոյիական գավառներ», այլև Կարսը, Արդահանը, Բաթումը, Օսմանյան կայսրության կառավարության պատվիրակության ղեկավար, Բեռլինում կայսրության դեսպան և սուլթանի ներկայացուցիչ, նախկինում մեծ վեպիր Հակկի փաշան «փայլեց» շաղակրատանքի իր «գոհարներով»: Նա հայտարարեց. «Մենք այստեղ անում ենք պատմական գործ, մենք աշխատում ենք արդարության սկզբունքների իրականացման համար: Այստեղ չկան ո՛չ հաղթողներ, ո՛չ պարտվողներ: Մենք բոլորս հաղթողներ ենք: Ահա ինչու ես հույս ունեմ, որ հաշտության այս պայմանագիրը հիրավի կլինի խաղաղության գործ և ոչ թե վրեժի գործ»¹:

Ի «հաստատումն» այդ հավաստիացումների 1918 թ. մարտի 10-ին էնվեր փաշան, խախտելով 1917 թ. դեկտեմբերի 5-ին Երզնկայում կնքված վնասողադարը, հրաման տվեց 3-րդ բանակին՝ անցնել հարձակման և գրավել հայկական տարածքները²: Այդ օրերին Տրապիզոնում թուրքերի նախաձեռնությամբ արդեն սկսվել էին անդրկովկասյան և օսմանյան կառավարությունների միջև հաշտության բանակցությունները: Օսմանյան կառավարության պատվիրակության ղեկավար ծովակալ Ռատոֆ բեյը, բացելով կոնֆերանսը, շնորհակալություն հայտնեց «երկնքից իրեն ընձեռված հնարավորությունների համար՝ իր և իր երկրի պատվիրակության անդամների անուկից դիմելու ցարիզմի անկումից հետո աստիճանաբար դեպի անկախություն գնացող», «մայր հայրենիքի գիրկը վերադարձող» ժողովուրդների ներկայացուցիչներին: «Ես պատիվ ունեմ այս նշանակալից դեպքը դիտելու որպես իմ կյանքի մեծ ուրախություններից մեկը», փարիսեյիորեն «հավաստեյ» ծովակալը՝ «արձանագրելով» «Անդրկովկասի և Թուրքիայի ժողովուրդների ազգակցական կապերը, որոնք բխում են նրանց ընդլիա-

¹ «Мирные переговоры в Брест-Литовске с 9/22 декабря 1917 г. по 3 марта (18 февраля) 1918 г.», т. 1. М., 1920, с. 242.

² «Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии». Тифлис, 1919, с. 86.

նուր անցյալից, նույն կրոնից, գրեթե միատեսակ պատմությունից»³:

Անդրկովկասի և Թուրքիայի ժողովուրդներին դիտելով որպես արյունակիցներ՝ օսմանյան պատվիրակությունն անկախացման անվան տակ ամեն կերպ ձգտում էր Անդրկովկասի անջատմանը Ռուսաստանից և Թուրքիայի հետ մերձեցմանը՝ «Անդրկովկասը չի կարող իրեն

Արամ Մանուկյան, Երևանի Ազգային
խորհրդի նախագահ
(Սարդարապատի թանգարանի ֆոտոլից)

պաշտպանել հյուսիսային հարևանից» հիմնավորմամբ:

1918 թ. ապրիլի 22-ին Անդրկովկասի Մեյմի կողմից երկրամասն անկախ հայտարարվելուց հետո երկրամասի կառավարության հրամանով առանց կրակոցի Թուրքիային հանձնվեց Կարսը: Թուրքերը գրավեցին նաև Բաթումը⁴: Տրապիզոնում հաշտության ընդհատված բանակցությունները վերսկսվեցին Բաթումում: Մայիսի 11-ին, բանակցությունների առաջին նիստում Օսմանյան կայսրության պատվիրակության ղեկավար, արդարադատության նախարար Խալիլ բեյը ողջունեց «ապատության և անկախության

աստղին, որը երևում է Կովկասի գեղեցիկ երկնքում», մաղթեց, որ «Կովկասի լեռներն ու հովիտները, գյուղերն ու քաղաքներն ավելի շատ օգտվեն փայլատակող այդ աստղից, որ Կովկասի գեղեցիկ երկրամասն ավելի շուտ ստանա երջանկության պայմաններ, որոնք պաշտպանեն նրա ժողովուրդների կյանքն ու ունեցվածքը և ապահովեն մարդու իրավունքները»⁵: Պարզ է, որ այդ աստղը Թուրքիան էր՝ ժողովուրդների իրավունքները բռնադատող, հայերի ցեղասպանությունն իրականացրած, Արևմտյան Հայաստանը հայաթափած, կովկասահայությանը բնաջնջելու ձգտող Թուրքիան:

«Ազատաբեր» Թուրքիայի դեմքը երևաց նույն օրը՝ մայիսի 11-ին, նրա ներկայացրած «Անկախության, բարեկամության, հավերժ խաղաղության» հաշտության պայմանագրի նախագծում: Դրանով նախատեսվում էր հայկական տարածքների նոր նվաճում, «հայկական գավառի» վերացում, Ալեքսանդրապոլից (Գյումրի) մինչև Ջուլֆա երկայնուղու հանձնում թուրքերին, Հայաստանի տարածքով թուրքական զորքի ազատ տեղափոխության իրավունք: Մայիսի 13-ին անդրկովկասյան պատվիրակության հայ անդամներ Ա. Խատիսյանի և Հ. Քաջավունու հետ հանդիպման ժամանակ Խալիլ բեյը և Վեհիբ փաշան սպառնում էին, որ եթե իրենց պահանջները հայերը չընդունեն, իրենք իրենց նպատակներին կհասնեն ուժով, մինչև Ջուլֆա կանցնեն «հանդիսավոր փորանցով»⁶: Դա հայերի հաշվին տարածքային նոր թալան էր, թուրքական անհագ ախորժակի նոր դրսևորում:

«Թուրքերը իրենց ներկայացրած ծայրագույն պահանջով մեզանից պոկում են հինգ գավառ: Ստացվում է, որ մենք եղել ենք խաբված և ինքներս ականա խաբել ենք մեր ժողովրդին՝ հավատարով, որ թուրքերը իրենց պահանջներով Բրեստի պայմանագրից այն կողմ չեն անցնի»⁷, բանակցությունների ժամանակ հայտա-

³ Հայաստանի Հանրապետության պետական պատմական կենտրոնական արխիվ (այսուհետև՝ ՀՀ ՊՊԿԱ), ֆ. 200, ց. 1, գ. 9, թ. 55-186:

⁴ Տես ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 31, թ. 17-22; նույն տեղում, գ. 49, թ. 24-35:

⁵ ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 2-25, թ. 28-58, W-1111, K-157, թ. 116-117:

⁶ ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 11, թ. 140:

⁷ Նույն տեղում:

րարեց Խատիսյանը: «Այն պահին, երբ դուք պահանջում եք Ախալքալաքը, Ախալցղխան, Ալեքսանդրապոլը, Էջմիածինը և Սուրմալուն, երբ դուք պատրաստվում եք հասցնել մահացու հարված հայ ժողովրդի քաղաքական, նաև ֆիզիկական գոյությանը, մեր միջև չի կարող լինել ոչ մի համաձայնություն»⁸, վճռականորեն ասաց Քաջավունին:

Մայիսի 15-ին, խախտելով վիճադադարը, թուրքերը հանկարծակի գրոհով գրավեցին Ալեքսանդրապոլը, դրեցին նոր պահանջներ, այդ թվում՝ երկաթգծի շրջակայքի հայկական պորքի ու բնակչության հետքաշում 25 կմ: Իսկ դա նշանակում էր գաղթեցնել Շիրակի և Արարատյան դաշտավայրի գյուղերի ողջ բնակչությանը, նրան մատնել նոր աղետների: «Հայերը պարտված են, պետք է հպատակվեն», հայտարարեցին թուրք լիապորները:

Բաթումում արդեն հաստնանում էր Անդրֆեդերացիայի փլուզման, Վրաստանի և Ադրբեջանի պետությունների ստեղծման, նրանց ու Թուրքիայի միջև հայկական գավառների բաժանման գաղափարը: Թուրքերը ծրագրում էին Ջուլֆա դուրս գալով և Նախիջևանը գրավելով լուծել մի քանի հարց, այդ թվում՝ հայ բնակչության բնաջնջում, հայկական փնված ուժերի ջախջախում, կարճ ճանապարհով՝ Չանգեպուրով ու Ղարաբաղով, անցում Ելիզավետպոլ (Գանձակ):

«Նույնիսկ փոտ հայկական շրջանների՝ Ախալքալաքի, Ախալցխայի և Երևանի նկատմամբ չափն անցնող թուրքական պահանջները ունեն շատ հեռագնա նպատակ, այն է՝ Կովկասի բացարձակ տնտեսական կողոպուտը և հայերի կատարյալ բնաջնջումը նաև Անդրկովկասում, — մայիսի 23-ին Բեռլին էր հայտնում Բաթումի բանակցություններում գերմանական առաքելության ղեկավար գեներալ ֆոն Լոսովը: — Թուրքական քաղաքականության նպատակն է՝ ընդմիջու տիրել հայկական շրջաններին և բնաջնջել հայերին: Թաղերթի և էնվերի սրան հակադիր խոսքերն անարժեք են: Պոլ-

սում իշխում է հայերի նկատմամբ ծայրահեղ թշնամական մի ուղղություն»⁹:

Առաջ շարժվելով դեպի Անդրկովկաս՝ թուրքական 1-ին, 2-րդ և 6-րդ բանակային կորպուսներից ստեղծված «Կարս» պորամիավորումը նպատակ ուներ տիրելու ամբողջ Արևելյան Հայաստանին, դուրս գալու Բաքու — Դաղստան, անդրկասպյան երկրներ, Հյուսիսային

Ամենայն հայոց կաթողիկոս
Վուրդ Ե Սուրենյանց
(R. Hovannisian. Armenia on the Road to Independence,
1918. Berkeley and Los Angeles, 1969 գրքից)

Պարսկաստան, իրականացնելու երիտթուրքերի ազգային իդեալը՝ հասնել մեծ թուրանական պետության ստեղծմանը:

«Կարս» պորամիավորման պորախըմբերը հարձակման անցան չորս ուղղություններով: Առաջին պորախումբը հարձակվեց Վորոնսովկայի (Տաշիր) ուղղությամբ՝ ձգտելով Քարախաչի լեռնանցքով դուրս գալ Բոլնիս-Մաչին — Բորչալու — Թիֆլիս: Երկրորդ պորախումբը հարձակվեց Ջաջուր — Համամլու (Սպիտակ) — Ղարաքիլիսա (Վանաձոր) — Դիլիջան — Ղապախ — Ելիզավետպոլ ուղղությամբ: Այստեղ արևմտյան ձակատից նոր ուժեր նետվեցին: Երևանի ուղղությամբ հարձակվում էին 3-րդ և 4-րդ պորախումբերը:

⁸ Նույն տեղում, թ. 141:

⁹ Նույն տեղում, գ. 644:

Գաժան փորձություններին դիմակայած, պատմությունյան քառուղիներում իր ինքնությունը, լեզուն, մշակույթը, պատիվն ու ազգային ինքնագիտակցությունը պահպանած հայ ժողովուրդն այլևս նահանջելու տեղ չունի։ Մայիսի 21-ին թուրքերը գրավել էին Սարդարապատ կայարանը, մոտենում էին Երևանին։ Թշնամուն դիմակայելու համար միջոցներ ձեռնարկեցին դեռևս կազմավորման ընթացքում գտնվող Հայկական բանակային կորպուսի հրամանատարությունը, Երևանյան պորախմբի հրամանատար գեներալ-մայոր Մովսես Սիլիկյանը (Սիլիկով)։ Մարշալ Հովհաննես Բաղրամյանի համոզմամբ Սիլիկյանը այդ ժամանակվա «բոլոր հայ գեներալներից ամենաշնորհալի պորապետն էր»¹⁰ (բացի Մովսես Բաբայի Սիլիկյանից կադրային սպաներ էին նրա ազգականներ, Վարշավայի ամբոցային հրետանու շտաբի պետ գնդապետ Հայրապետ Ալեքսանդրի Սիլիկյանը, Արտաշես և Ալեքսանդր Ռոստոմի Սիլիկյանները)։ Գործի դրվեց կորպուսի հրամանատար Թ. Նազարբեկյանի 1918 թ. մայիսի 16-ի հրամանը, որով Սիլիկյանի Երևանյան ջոկատի խընդիրն էր Երևանի շրջանի պաշտպանությունը։ Ալագչապի ջոկատին, որի խնդիրն էր պաշտպանել երկաթուղին Աղինից մինչև Ալագչապ (Արագած) կայարանը, հրամայվում էր մտնել Երևանյան ջոկատի մեջ։

Ստեղծվեցին Երևանյան և Սարդարապատի պորախմբավորումները, Խըչնաուպի ջոկատը։ Գնդապետ Դանիել Բեկ-Փիրումյանի հրամանատարությամբ գործող Սարդարապատի պորախմբավորումը (Բեկ-Փիրումյանը միաժամանակ Սիլիկյանի տեղակալն էր) մայիսի 22-ին հարձակման անցավ Բյորփալու (Արշարույս) գյուղի բնագծից և հուժկու գրոհով ոչնչացրեց թուրքերի առաջ շարժված ուժերը Ղամիշլու (Շեղեղուտ) գյուղի շրջանում, հետ գրավեց մեկ օր առաջ թըշնամու կողմից գրավված Սարդարապատը։ Թուրքերը, խուճապահար նահանջե-

լով և կրելով մեծ կորուստներ, պաշտպանության անցան Արաքս կայարանի շրջանում։ Այդ մարտերում աչքի ընկան հիմնականում դարաբաղցիներից կազմված 5-րդ հրաձգային գնդի և կամավորական աշխարհագորային ջոկատների մարտիկները գնդապետ Պողոս Բեկ-Փիրումյանի հրամանատարությամբ, գնդապետ Պերեկյոստովի ղեկավարած Պարտիզանական հետևակային, Իգդիրյան հետևակային, Ջեթոսկյան հնձյալ գնդերը։ Այդ հաղթանակը բարձրացրեց պորքի տրամադրությունը։ Հայրենիքը վերջնականապես կորցնելու վտանգը համախմբեց ու ոտքի հանեց ողջ ժողովրդին։ Հապարավոր մարդիկ ներկայանում էին պորամուս, կամավոր գնդում ճակատ։ Գյուղացիները տրամադրում էին փոխադրամիջոցներ և սննդամթերք, մտնում աշխարհագորայինների շարքերը։ Անկախ քաղաքական համոզմունքից՝ մարդիկ դուրս էին եկել գոյամարտի հանուն հայոց հողի և ազգային արժանապատվության։

«Մայիսի 21-ին Էջմիածնի վիճակը հատկապես ծանր էր։ Գաղթականների և տեղական բնակիչների ընկճված տրամադրությունը, նորին սրբություն Գևորգ 5-րդ կաթողիկոս Սուրենյանցի վճռակալությունը՝ չլքելու մայր տաճարը և սմբողջ Սուրբ Էջմիածինը, Երևանյան ջոկատի փառապանծ հրամանատար գեներալ Սիլիկյանին և շտաբի պետ փոխգնդապետ Վեբիյանին կանգնեցրին սնհրածեշտ վճռի առաջ՝ ցույց տալ համառ դիմադրություն թշնամու առաջ շարժվող պորքերին։ Մայիսի 21-ին, կեսօրից հետո 5-րդ գունդը անցավ հարձակման։ Թուրքերը չդիմապահեց և հետ քաշվեցին, դա բարձրացրեց պորքի և բնակչության ոգին։ Համալրում եկավ ամեն տեղից, գալիս էին իրենց պնդով ու սննդամթերքով»¹¹, գրել է առաջին հրետանային բրիգադի հրամանատար գնդապետ Արաքսյանը 1919 թ. փետրվարի 7-ին։

Թե՛ բնակչության, թե՛ վիճվորների սրտերում և շուրթերին էին գեներալ Մովսես Սիլիկյանի՝ մայիսի 24-ին հայն-

¹⁰ И. Х. Баграмян. Мои воспоминания. Е., 1979, с. 91.

¹¹ ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 121, ց. 2, գ. 82, թ. 4-6:

րին ուղղած խոսքերը. «Հայն՛ր, շտապեցե՛ք Հայրենիքն ապատել: Հասել է պահը, երբ յուրաքանչյուր հայ, մոռանալով իր անձնականը, հանուն մեծ գործի՝ Հայրենիքի փրկության և իր կնոջ ու աղջիկների պատվի պաշտպանության, պետք է գործ դնի իր վերջին ճիգը թշնամուն հարվածելու համար...»¹²:

Հուլիս և մոբիլիզացիոն էր գեներալ Նապարբեկյանի կոչը՝ ուղղված հայ ժողովրդին: Նրանում մասնավորապես ասվում էր. «Հայն՛ր, եթե դուք ցանկանում եք փրկել ձեր ընտանիքները և ունեցվածքը, եթե դուք չեք ցանկանում առավել ահավոր ստրկություն, որ կրել են ձեր եղբայրները թուրքերի լծի տակ, եթե դուք չեք ցանկանում, որ ոռջ հայ ժողովուրդը ցոհվի, ելե՛ք, ով վենք կրելու ընդունակ է՝ ի պաշտպանություն սեփական ժողովրդի, ելե՛ք ձեր վենքով ու փամփուշտներով, ով ունի այդպիսիք: Հապաղումը այս պահին կործանարար է. եթե մենք այժմ չկարողանանք վենքը ձեռքին պաշտպանել մեր ապատությունն ու արժանապատվությունը, ապա մենք արժանի չենք գոյատևելու իբրև ինքնուրույն ժողովուրդ, և բոլորիս մեր սերունդները անեծքով կհիշեն: Մենք պետք է հույսներս դնենք միայն մեր ուժերի վրա և եթե այժմ անհապաղ չօգնենք բանակին պարենամթերքով, կկործանվենք: Հիշե՛ք, այժմ կնվաճենք ապագան կամ այլևս երբեք չենք տեսնի այն, ո՛չ մենք, ո՛չ մեր սերունդները»¹³:

Թուրքական պալիթիզների դեմ անձնուրաց պայքարի դուրս եկան Հայկական առանձին կորպուսի մարտիկները՝ փնտրներն ու սպաները, ռուս կամավորները, կանայք ու աղջիկներ, ծերունիներ ու պատանիներ, բանվորներ ու գյուղացիներ, հոգևորականներ, մտավորականներ: Հայերի հետ էին նաև 1500 եզդի հեծյալներ: Հայրենիքի պաշտպանությունը համաժողովրդական բնույթ էր կրում: Գա իրական ժողովրդական պատերազմ էր, հայ ժողովրդի կենսայ ու մահու կռիվ, որը չէր ճանաչում ո՛չ կու-

սակցականություն, ո՛չ դասակարգային հակասություն: «Երևանի շրջանում իշխանությունը ամուր գտնվում էր Արամ Մանուկյանի ձեռքերում, որը համերաջի գործում էր ժողովրդին ու փորքին ոգեշնչող գեներալ Միլիկյանի և Դրոյի հետ: Երևանի շրջանի ռազմական և տնտեսական հպորության կազմակերպման նըրանց ակնառու ունակությունը հայերին հնարավորություն տվեց վենքը ձեռքին

Գեներալ-լեյտենանտ Ռ. Նապարբեկյան, Հայկական կորպուսի հրամանատար (Հայաստանի պատմության թանգարանի ֆոնդից)

պահել մի կտոր հողը, միակ քաղաք Երևանը և Սուրբ Էջմիածնի վանքը: Եվ եթե մեր՝ հայերիս հետ հաշվի էին նստում այն ժամանակ և հաշվի են նստում այժմ, ապա այդ ես վերագրում եմ բացառապես երեք անձանց՝ Արամին, գեներալ Միլիկյանին, Դրոյին»¹⁴, գրել է գնդապետ Արարատյանը: «Արամը մեր պատմության այդ ծանր պայմաններում արդարացրեց իր վրա դրված հույսերը, — գրել է Ս. Վրոպայանը, — նա կատարեց մեր պատմության այդ շրջանի ժողովրդական իմաս-

¹² Տես «Մայիսի 28»: Փարիզ, 1938, էջ 33—34:

¹³ ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 82, թ. 18:

¹⁴ Նույն տեղում, թ. 6 հակառակ էրես:

տուն առաջնորդի ծանր պաշտոնը, հիմք դնելով Ապատ և Անկախ Հայաստանի»¹⁵։

Ակտիվ գործողությունների անցավ գեներալ Միլիկյանի ղեկավարած Երևանյան պորախումբը, որի կազմում էին 5-րդ, 7-րդ, 8-րդ գնդերը, Վանի 1-ին և 2-րդ գնդերը, Մակուի հետևակային գումար-

Գեներալ-մայոր Մ. Միլիկյան, Հայկական 2-րդ դիվիզիայի հրամանատար (Ս. Վրայան, «Հայաստանի Հանրապետություն», Փարիզ, 1928 զրբից)

տակը, 2-րդ հեծյալ բրիգադի 1-ին գունդը, գնդապետ Դոլուխանյանի հրամանատարությամբ գործող 6-րդ հրաձգային գունդը, գնդապետ Զալինյանի գլխավորած հեծյալ գունդը, գնդապետ Միլինի սահմանապահ գումարտակը, փոխգնդապետ Կորոլյովի Պարտիզանական հեծյալ գունդը։ Բաշ-Ապարանի (Ապարան) շրջանում թուրքերին ջախջախիչ հարված հասցրեց փոխգնդապետ Կարապետ Հասանփաշյանի հրամանատարությամբ գործող Խլանուլի հարվածային ջոկատը։ Հասանփաշյանը աչքի էր ընկել

դեռևս Էրզրումի մարտերում, գլխավորել էր հրաձգային գումարտակ, գնդապետ Մորելի կողմից գնահատվել էր որպես «հմուտ, կազմակերպված և խիզախ» հրամանատար։ Ապա գլխավորել էր Էրզրումյան գունդը¹⁶։ «Կոշ գյուղի մոտ փոխգնդապետ Հասանփաշյանի հրամանատարությամբ միավորելով երկու գումարտակ, հրամայել էմ առաջ շարժվել Արագած լեռան փեշերով հյուսիս, լուսաբացին շրջվել արևմուտք, դուրս գալ թուրքերի թիկունքը՝ նշելով ճշգրիտ վայրը։ Մայիսի 27-ի լույս 28-ի գիշերը այդ գումարտակները, իրագործելով ռազմախաղը, անցան հարձակման և թուրքերին հետ մղեցին դիրքերից, որոնք նահանջեցին նաև 5-րդ պարտիզանական ջոկատի ճնշման տակ։ Նահանջը այնքան հապճեպ էր, որ առաջ շարժվող ջոկատը մինչև Անի կայարան չհանդիպեց թուրքական պորամասերի»¹⁷, գրել է Միլիկյանը։

Դրաստամատ Կանայանի պորախումբը մայիսի 24-ին մտավ Ալի-Բուչակ (Բուչակ)՝ դեպի Բաշ-Ապարան շարժվող թուրքական 36-րդ դիվիզիային դիմակայելու համար։ Հայկական պորախումբը օրվա ընթացքում հետապնդում էր նահանջող հակառակորդին երկաթգծի ուղղությամբ և Արագածի փեշերին՝ Սարդարապատ—Արաքս ուղղությամբ, որտեղ կենտրոնացված էին հետ քաշվող հակառակորդի մեծ ջոկատները¹⁸։

Առաջ շարժվելով Կոշ և Խլանուլ (Էջմիածնի շրջանի Արագած գյուղ) գյուղերով, Շամիրամի ձորով՝ հայկական ուժերը գրավեցին Արաքս կայարանը։ Արագածի ջոկատը Սարդարապատից օգնության հասած պորամասերի հետ հետապնդեց թշնամուն և գրավեց Մաստաբա, Ներքին և Վերին Թալին բնակավայրերը¹⁹։

Առջևում Ալեքսանդրապոլն ու Կարան էին։ Այդ մարտերում ցուցաբերած սըխ-

¹⁶ Տես ՀՀ Հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունների փաստաթղթերի պետական կենտրոնական արխիվ, ֆ. 4033, ց. 5, գ. 414, թ. 9, ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 121, ց. 2, գ. 88, թ. 4, 5։

¹⁷ ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 45, ց. 1, 8, 18, թ. 11-12։

¹⁸ Տես ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 35, թ. 1-14 և գ. 97, 98։

¹⁹ Տես նույն տեղում, ց. 2, գ. 84, թ. 19։

¹⁵ Ս. Վրայան, Սարդարապատի հրաշք։ «Մարտի 28», էջ 63-64։

րանքների համար Պողոս Բեկ-Փիրումյանի 5-րդ Հայկական (Ղարաբաղյան) գընդի 42 սպա և 160 փնիկոր արժանացան պարգևների, որոնք նրանց հանձնեց կորպուսի հրամանատար Թ. Նազարբեկյանը²⁰:

Այդ մարտերի մասին գեներալ Միլիկյանը հայտնում էր Հայոց Ազգային խորհրդին՝ Թիֆլիս. «Շոքոյա համառ մարտերից հետո Մարդարապատի ուղղությամբ մայիսի 27-ին շրջանցված թևերից ու ջարդված՝ թուրքերը նահանջեցին, հետապնդվելով մեր պորքերի կողմից: Հետապնդումը կատարվում էր Կարակալա կայարանի և Սողուշուռ գյուղի ուղղությամբ: Թուրքերի կորուստները նշանակալից են: Այդ նույն ժամանակ Բաշ-Ապարանի ուղղությամբ երկու գնդով և հրետանիով մեր հեծյալ առաջապահ մասերին ճնշած թշնամին երկօրյա համառ մարտերից հետո հետ շարտվեց՝ կռվի դաշտում թողնելով 200-ից ավելի դիակ: Մեր կորուստները աննշան են: Մարտական ոգին գերազանց է»²¹:

Մարդարապատի, Բաշ-Ապարանի և Խվնաուպի ջոկատների հաջողությունները ոգեշնչեցին Ղարաբքիխայում և Դիլիջանում գտնվող հայկական պորքերին, որոնց միացան հազարավոր աշխարհապորայիններ:

Երևանի Հայոց Ազգային խորհրդի նախագահ Արամ Մանուկյանը հեռագրեց Միլիկյանին. «Ուրախ եմ հաղորդել Ձեզ, որ Ձեզ վստահված բանակի հաղթանակը Մարդարապատում կենարար ազդեցություն ունեցավ մեր ժողովրդի վրա: Ոտքի են ելել ոչ միայն Երևանի նահանգը, այլև Ղապախն ու Դիլիջանը: Հենց նոր հաղորդեցին, թե ինչպես մեր փնիկորականների, այնպես էլ տեղացի ժողովրդի ու գաղթականների տրամադրություններն անմիջապես փոխվեցին: Բոլորը զենքը ձեռքին շտապում են Ղարաբքիխա, այնտեղից՝ առաջ: Ձուկատները գնում են երկար ժամանակվա համար վերցրած իրենց պարենով: Ոգեվորությունն աննախադեպ է»²²:

Թուրքերի համար կարևոր նշանակություն ունեռ Ղարաբքիխային տիրելը: «Ղարաբքիխան պետք է վերցվեր դեպի Ադատաֆա ճանապարհը բացելու համար»²³, հայտարարել է թուրքական Կովկասյան ճակատի պորքերի հրամանատար Վեհիբ փաշան: Ամեն միջոց ձեռնարկվում էր Բաքվին տիրելու համար: Թուրքիայի պատվիրակությունը մայիսի 26-ին վերջնագրի ձևով նոր պահանջներ ներկայացրեց Շարուր — Դարալագյապի, Երևանի, Նախիջևանի, Էջմիածնի գավառների, Ալեքսանդրապոլ քաղաքի նկատմամբ: Նպատակը «հիմնավորվում էր» թուրքական վարկածով. «Վերացնել ներքին խռովությունները», «պաշտպանել մուսուլմաններին, որոնք տանջվում են և հալածվում Բաքվում, հայերի ձեռքից»:

Այդ նպատակով Ղարաբքիխայի ճակատ էին նետվել թուրքական մեծաքանակ ուժեր՝ 1-ին և 2-րդ կորպուսների երեք դիվիզիաներ՝ Կարաբեքիրի հրամանատարությամբ:

Մայիսի 20-ին թուրքական մեկ գումարտակ գրավեց Ջաջուռը, դուրս եկավ Ղալթաղի (Ապարանի շրջանի Հարթագյուղ), Աղբուլաղ (Լուսաղբյուր), շարժվեց դեպի Համամլու, այնտեղից՝ Արջուտ:

Թուրքական առաջապահ պորախումբը մայիսի 21-ին դուրս էր եկել Վորոնյովկա: Վորոնյովկայի և Ջալալօղլու (Սոնփանավան) շրջանում մայիսի 21-23-ը թե՛ մարտեր մղեց Անդրանիկի պորաջոկատը, որը գեներալ Նազարբեկյանի հրամանով պետք է պաշտպաներ Լոռվա սարահարթը՝ կենտրոնանալով Ջալալօղլում: Կանգնեցնելով թուրքերի առաջնադաշտը՝ Անդրանիկի ջոկատը շարժվեց դեպի Գսեղ²⁴:

Ղարաբքիխայում կենտրոնացած 1-ին հեծյալ և Կարախ գնդերից, կամավորական ջոկատներից՝ ընդամենը 2000 սրով, և Դիլիջանից առաջինը Ղարաբքիխա հասած շտաբ-կայսիտան Գուրգեն Տեր-Մովսիսյանի 4 հրանոթից բաղկացած մարտկոցից կազմավորվեց մի հավաքա-

²⁰ Տես նույն տեղում, ց. 1, գ. 1, թ. 23-28:

²¹ Նույն տեղում, ց. 2, գ. 84, թ. 28:

²² Նույն տեղում, ց. 1, գ. 1, թ. 32:

²³ ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 120:

²⁴ Տես ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 121, ց. 2, գ. 82, թ. 4, նաև ց. 1, գ. 30, թ. 3:

կան հեծյալ ջոկատ՝ գնդապետ Նիկողայ Ղորղանյանի (Կորգանով) հրամանատարությամբ: Ջոկատը մտավ գնդապետ Բեյ-Մամիկոնյանի գլխավորած Ղարաքիլիսայի խմբավորման մեջ: Խմբավորման կազմում էին Հայկական կորպուսի 1-ին, 2-րդ, 3-րդ և 4-րդ գնդերը, որոնք, դեռ գումարտակների, վաշտերի չբաժանված,

մետր: Նրա նահանջի ժամանակ, հատկապես Հաջիղարա (Լեռնապար) գյուղի մոտ կանաչք և գյուղացիները կացիներով պինված կոտորում էին հետ քաշվող պինվորներին»²⁶, գրել է Կարաբեքիրը 1919 թվականին:

Մարտերում հատկապես աչքի ընկան շտաբ-կապիտան Գուրգեն Տեր-

Կապիտան Խորեն Իգիթխանյան, մարտկոցի հրամանատար, Սարգարապատի ճակատամարտի մասնակից (Սարգարապատի թանգարանի ֆոնդից)

դուրս եկան հակառակորդի՝ մարտերում կոփված բանակի դեմ:

Գնդապետ Ղորղանյանի ջոկատը մայիսի 24-ին առաջ շարժվեց և դիրքեր գրավեց Արջուտ—Սարալ—Ղուրսալի տեղամասում: Շուտով, որի պետն էր կապիտան Եղիազարյանը, կենտրոնացավ Գարպաս գյուղում: Պորուչիկ Գարեգին Նժդեհը իր 40 հեծյալներով Գարպասից աջ՝ լեռներում, մայիսի 25-ին հայտնաբերեց և կանգնեցրեց առաջ շարժվող մոտ 100 թուրք հեծյալների: Կանգնեցվեցին և հետևակի մեծ ուժերը²⁵: Թե՛ մարտերում մեծ կորուստներ կրելով՝ թշնամին նահանջեց: «Ղարաքիլիսայի շրջանում մայիսի 26-ին երկրորդ կորպուսի 11-րդ դիվիզիան (թուրքական:— Հ. Ա.) չկարողացավ հաղթանակի հասնել և նահանջեց 4 կիլո-

Մովսիսյանի հրետանավորները, որոնք թուրքերին հրակոծում էին բաց դիրքերից: Ձինամթերքը սպառվելուց հետո հրետանավորները, պինված սրերով ու հրացաններով, անցան գրոհի, կանգնեցրին թշնամու առաջխաղացումը: Մարտերում գոհվեցին քաջարի հրամանատար Գուրգեն Տեր-Մովսիսյանը և 25 պինվոր²⁷:

Գուրգեն Տեր-Մովսիսյանի քաջագործության մասին ասվել է. «Ուղիղ 4 տարի որպես սպա Գուրգենը մասնակցեց մի շարք կռիվների, արժանացավ սպայական բոլոր պարգևներին, վիրավորվեց երեք անգամ և նորից չքեց գործը: Եթե մեր հու-

²⁶ «Копия доклада, представленного американской делегацией, возглавляемой генералом Харбордом, относительно боевых действий 15-го Кавказского армейского корпуса в 1918 г.». Эрзерум, 1919, сс. 10—11.

²⁷ Shu ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 79, թ. 3—6:

²⁵ Shu նույն տեղում, ց. 1, գ. 79, թ. 7—8:

սախար, արևաքամ ապրող ժողովուրդը երբևիցե պետք է փրկվի, ապա այդ կարող է լինել արյան գնով, թանկագին պոհերով: Մեծ գործը մեծ պոհեր է տանում, և Գուրգենը գնաց այդ գիտակցությամբ: Տառապանքն ու ցավը եռում ու կոփում են խիպախ ու հայրենասեր հոգիներին: Երանի՜ բոլոր հայերը գիտակցեն Գուրգենի ընտրած ճամփի վսեմությունը»²⁸:

Ակնառու էին գնդապետ Վլադիմիրովի դիվիզիոնի հրետանավորների, երկու հեծելավաշտների, Էրպրումյան գնդի երկու վաշտերի պինվորների սխրանքն ու խիպախությունը, 2-րդ հավաքական գնդի հրամանատար գնդապետ Գոձիեվի, գնդապետներ Գամալյանի, Սամարյանի և հավաքական մարտկոցի հրամանատար շտաբ-կապիտան Վեքիլյանի՝ մարտերը գերապանց վարելու ունակությունը:

Հետևակը, հրետանին, հեծելազորը մի քանի անգամ հետ մղեցին հակառակորդի գերապանցող ուժերի հակագրոհները, մայիսի 27-ից Արջուտի և Սարալի շրջանում հարձակման անցան և նրան սեղմեցին Արագածի փեշերին: Սակայն հակառակորդն ամեն գնով ձգտում էր գրավելու Ղարաքիլիսան: Մայիսի 27-ին ժամը 15-ին թուրքական մի գունդ՝ 600 ասկյարներով, ուժեղացված հրետանիով ու հեծելազորով, Բզովդալի (Բազում) կողմից շրջանցեց 3-րդ գնդի ձախ թևը: Գնդապետ Արջյանին օգնելու համար ուղարկվեց գնդապետ Ղորղանյանի վերջին պահեստային ուժը՝ երկու վաշտ: Գունդը դիրքեր գրավեց Կամակատարի հյուսիս-արևելյան կողմում:

Թուրքական 1-ին և 2-րդ կորպուսների երեք դիվիզիաների, նրանց միացած մահմեդական գյուղերի բաշիբուկուկների խոշոր ուժերի դեմ դիրքեր էին գրավել՝ Բզովդալի մոտ երկու վաշտ՝ երկու թնդանոթով, Ղոնդաղսազ գյուղի մոտ՝ հետախույզական մեկ ջոկատ, Ղլաղի (Վանաձորի Տավրոսի թաղամաս) արևմտյան կողմում՝ 1-ին հավաքական

գնդի մի գումարտակ, 2-րդ և 4-րդ գընդերի երկու վաշտ, սակրավորների վաշտը: Մայիսի 28-ին Ղլաղից հյուսիս բարձունքի վրա դիրք գրավեց առաջին հրետանային-հրաձգային բրիգադի լեռնային մարտկոցը՝ պորուչիկ Մելիք-Փարսադանյանի միակ հրանոթով²⁹, իսկ երեք հրանոթներ տեղափոխվել էին Վարդանլու: Այդ մարտկոցի պինվորները քաջաբար կռվել էին Դարպաս գյուղի մոտ: Ղլաղի և Դարպասի մոտ բռնկած կատաղի մարտում չհասնելով առավելության՝ թուրքական պորամասերը, հայկական պորթի ձախ թևում խոր շրջանցում կատարելով, մայիսի 28-ին դուրս եկան Վարդանլու: Հարձակվող թուրքական պորթերին միացան Ղարաքիլիսայում գտնվող 3000 թուրք ռազմագերիները: Մայիսի 30-ին, երբ վերջացել էին հայ մարտիկների պինամթերքն ու արկերը, թուրքերը մտան Ղարաքիլիսա:

Ըստ թուրքական տվյալների Ղարաքիլիսայում հերոսաբար կռվող հայերը հարձակվող թուրքական 10-հազարանոց բանակի դեմ ունեին ընդամենը 7 հազար պինվոր, 10 հրանոթ, 20 գնդացիք: Թուրքերն ունեին 70 հրանոթ, 40 գնդացիք: Առաջին երկու օրերը հայերը հետ են մղել թուրքերի բոլոր գրոհները, իրենք են անցել հակահարձակման, միայն փամփուռներին ու արկերի վերջանալն է նրանց ստիպել նահանջել³⁰:

Գեներալ Նապարեկյանի պորթերը, մեծ վնասներ հասցնելով թուրքերին, չորսօրյա փառավոր մարտերից հետո ճեղքեցին հակառակորդի պորթերի օղակը և դուրս եկան դեպի Դսեղ—Սանահին:

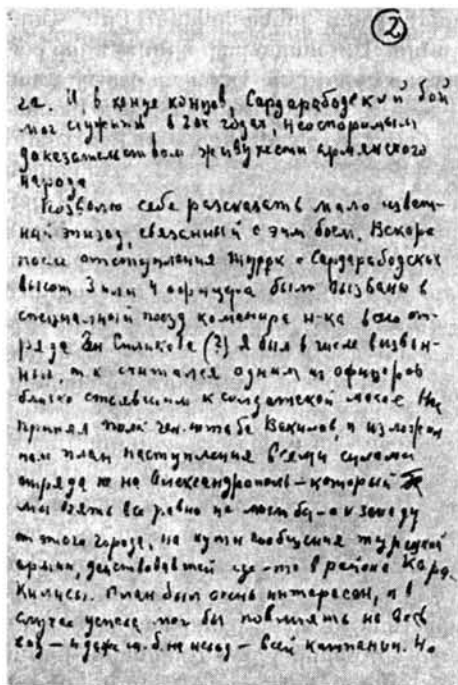
Հաղթանակն իր արձագանքն ստացավ Բաթումում: Մայիսի 27-ին հայ պատվիրակներին «բարեկամական պրույցի» հրավիրած թուրք քաղաքագետներն ու բարձր հրամանատարները արդեն խոստում էին պուսպ, ասում էին, թե թուրքերի մեջ էլ կան հայերի բարեկամներ, որոնք կարող են նպաստել հայերի գործին: Խա-

²⁹ Տես նույն տեղում, թ. 7-8 հ. և և Ֆ. 121, ց. 1, գ. 79, թ. 1-3:

³⁰ Տես նույն տեղում, ց. 2, գ. 29, թ. 21 և Ֆ. 200, ց. 4, գ. 11, թ. 21:

²⁸ «Հայ պինվորական խորհրդի գործադիր մարմնի հարորդագրություն»: «Հորիզոն», 1918 թ. հուլիսի 2, հմ. 105:

լիլը խնդրեց հատրդել Հայոց Ազգային խորհրդին, որին մինչ այդ նա չէր էլ ուսուցում ճանաչել, որ թուրքերը դեմ չեն «Հայաստան կապանկերպելուն Կովկասի այն վայրերում, որոնք իրենց կողմից գրավված չեն և մնացել են դուրս»³¹։ Մինչ այդ

Մի հատված Ժ. Կայալովի Սարդարապատի ճակատամարտի մասնակից, հետագայում ԱՄՆ-ի Կոնգրեսի վերլուծարանփորձագետ Գ. Յարլովի (Խնձորյան) գրած նամակից (J. Kayaloff, «The Battle of Sardarabad», La Haye—Paris, 1973 գրքից)

Բաթումում խոսվում էր միայն Վրաստանի և Ադրբեջանի անկախության և նըրանց ու թուրքերի միջև Հայաստանի տարածքների բաժանման մասին։

Թուրքական քաղաքականության մեջ շրջադարձի պատճառը պարզ է դառնում Խալի, Վեհիբ, Շեքիթ, Կարաբեքիր փաշաների կցկուրտը խոստովանություններից՝ կապված Սարդարապատի, Բաշ-Ապարանի, Ղարաքիլիսայի մայիսյան հերոսամարտերի հետ։ Ղարաքիլիսայի կռիվները համարելով առաջին աշխարհամարտի

թուրքական ճակատամարտերում հազվագեպ և շեշտելով, որ «Ղարաքիլիսայի մոտ հայերը ցույց տվեցին, որ կարող են լինել աշխարհի լավագույն սինվոները», Շեքիթ և Վեհիբ փաշաները չէին թաքցնում, որ այդ մարտերը իրենց «դիմադրական թափի, քաջության և արիության» շնորհիվ «ներշնչել են հարգանք» հայերի նկատմամբ³²։ Այդ մարտերից հետո Վեհիբ փաշան հեռացվեց Կովկասյան ճակատի թուրքական զորքերի գլխավոր հրամանատարի պաշտոնից։

Այսպիսով՝ Հայկական հարցում «օսմանյան պատմության դարձակետի» պատճառը հայ ժողովրդի մայիսյան հերոսամարտերն էին։ Սարդարապատը, Բաշ-Ապարանը, Ղարաքիլիսան հայ ժողովրդի միասնության, անկրուս կամքի, իր անկախության համար մինչև վերջ միահամուռ, ազգովին պայքարելու պատրաստակամության և վճռականության վկաներ եղան։ Հենց այդ հերոսամարտերը վիժեցրին Հայաստանի արևելյան հատվածը նվաճելու և կովկասահայությանն իսպառ ոչնչացնելու երիտթուրքական ծրագիրը։ Հաղթեց հայերի հերոսական ոգին, համախմբվածությունը։ Հայրենիքի պաշտպանության, Երևանը և Սուրբ Էջմիածինը փրկելու միասնական կամքը ստիպեցին թուրքերին հաշվի նստել հայերի հետ։ Հաղթանակը հայոց պետականության վերականգնման, Հայաստանի Հանրապետության հռչակման նախադրյալներ ստեղծեց։ Ազգային խորհրդում ծավալված բուռն քննարկումները մայիսի 28-ին ավարտվեցին նրանով, որ հայոց գավառներում Ազգային խորհուրդը հռչակվեց «միակ և գերագույն իշխանություն», նըրան «քաղաքական, վարչական ղեկը վարելու» իրավունքի վերապահումով³³։ Բաթումում պայմանագիրն ստորագրվեց անկախ Հայաստանի անունից։

Այդ ժամանակ թուրքական զորքը կանգնած էր Երևանից 7 կիլոմետր հեռավորության վրա։ Կարաբեքիր փաշայի կորպուսը հրաման էր ստացել կենտրոնանալու Երևանը և Էջմիածինը գրավել-

³¹ ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 11, թ. 43-44:

³² Նույն տեղում, թ. 81-82:

³³ Տես ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 120, թ. 59-60:

լու համար: Կեղծելով փաստերը և իրողությունը՝ Կարաբեքիր փաշան գրում էր. «Հետևելով հայ ազգի նկատմամբ ցուցաբերվող թուրքական ավանդույթներին՝ ես հրամայեցի կանգնեցնել գործողությունները, չնայած նրան, որ նրա հիմնական ուժերը ջախջախված էին»³⁴:

Թուրք զենեքալը շատ լավ գիտեր, որ Երևանից 7 կիլոմետր հեռավորության վրա պորքերը կանգնեցնելը ոչ թե թուրքերի «հայասիրության» հետևանք էր, այլ՝ Բաքուն, ուր ձգտում էր և Գերմանիան, ժամ առաջ գրավելու տենչի դրսևորում. Երևանը թուրքերն արդեն համարում էին իրենցը: Կոստանդուպոլսում Գերմանիայի դեսպան Բեռնստորֆի վկայությամբ, տիրելով Բաքվին, թուրքերը կտիրեն ամբողջ Ադրբեջանին:

Բաքուն գրավելուց հետո Ղարաբաղ արշավելու, Արարատյան դաշտավայրը և ամբողջ Արևելյան Հայաստանը նվաճելու, հայրությանը բնաջնջելու թուրքական դիվային ծրագիրն էին նկատի առնում Բաքվի բանակի 4 բրիգադներում ընդգրկված մոտ 18 հազար հայ մարտիկները՝ քաջ գիտակցելով, որ, պաշտպանելով Բաքուն, իրենք պաշտպանում են Երևանը, Սուրբ Էջմիածինը, Ղարաբաղը, ընդհանրապես հայերի գոյությունը: Այդ քաջ գիտակցում էր Աբրահամ Գյուլխանդանյանի գլխավորած Հայոց Ազգային խորհուրդը, որն իր ռազմական ուժերը դրեց Ստեփան Շահումյանի ղեկավարած Ժողովրդազական կոմիսարներին խորհրդի տրամադրության տակ: Անգնահատելի են Գրիգոր Ղորղանյանի, զենեքալ Հակոբ Բագրատունու, 3-րդ բրիգադի հրամանատար Համազասպի, մարտերում հերոսաբար ցոլված Մուրադ Սեբաստացու, հայ այլ պինդորականների ծառայությունները³⁵: Հայ մարտիկներին հերոսությունը ոգեշնչում էր հայ քաղաքագետներին:

«Ճակատամարտերի մասին մենք տեղեկություններ ստացանք Վեհիբ փաշայից. մեր թեկուզ և ոչ մեծ և աղքատ, սակայն ազատ Հայաստանի համար մենք պարտական ենք պորքերի ինքնապոհությո-

յանը: Պետք է ենթադրել, որ պորքերի ընդհարումները թուրքերին ստիպեցին ճանաչել և Հայաստանը»³⁶, 1918 թ. հունիսի 5-ին Երևանի Ազգային խորհրդին գրքում էին Թիֆլիսի Հայոց Ազգային խորհրդի նախագահ Ա. Ահարոնյանը և քարտուղար Ն. Աղբալյանը:

Հայաստանի Հանրապետության ազատ ճանաչման մասին է խոսում Խալիլ

Բաշ-Ապարանի ճակատի հրամանատար Կրո (Գրաստամատ Կանայան) (Ս. Վրայան, «Հայաստանի Հանրապետություն», Փարիզ, 1928 թրքի)

բեյի հայտարարությունը Բաթումի պայմանագրի ստորագրումից հետո, հունիսի 4-ին. «Ես ուզում եմ նշել, որ վերջին ժամանակներս օսմանյան կայսերական կառավարությունը մեծ հաստատակամությամբ տիրեց իր զգացումների վրա և ինձ հանձնարարեց ստորագրել մի փաստաթուղթ, որով ճանաչվում է հայկական կառավարության գոյությունը»³⁷: Այդ հայտարարությամբ մերժվում է թուրքական դիվանագետների թմրկահարումը, թե իբր օսմանցիներն են տվել Հայաստանին անկախություն և ստեղծել Հայաս-

³⁴ «Копия доклада...», с. 11:

³⁵ Տես ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 121, ց. 2, գ. 94:

³⁶ ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 23, թ. 125-127:

³⁷ Նույն տեղում, գ. 11, թ. 59-60:

տանի Հանրապետությունը: Համո Օհանջանյանը 1920 թ. ապրիլի 20-ին անդրկովկասյան հանրապետությունների կառավարությունների լիազոր ներկայացուցիչների ժողովում ասել է. «Քր անկախությունը պաշտպանելու պատրաստակամությունը հայ ժողովուրդն արդեն պայուցել է Սարիղամիշի, Ղարաքիլիսայի, Սարղարապատի և այլ տեղերում մղված մարտերում: Հայաստանի հապարավոր պալամկներ ընկան հայ ժողովրդի ազատության դարավոր թշնամու դեմ անկախության համար պայքարում, և իր այդ գոհերով ստեղծվեց անկախ և ինքնիշխան Հայաստանի Հանրապետությունը»³⁸:

Դիմելով Ղարաքիլիսայի պաշտպաններին՝ գնդապետ Նիկողայ Ղորղանյանը 1918 թ. մայիսի 29-ի հրամանում արձանագրել է. «Ազգն ապագայում կգնահատի ձեր ջանքերն ու սխրանքը, փառապանձ ընկերներ»³⁹:

Այսօր հայ ժողովուրդը հիրավի գլուխ է խոնարհում Սարղարապատի, Բաշ-Ապարանի, Ղարաքիլիսայի հերոսամարտերի մասնակիցների՝ զինվորների, հրամանատարների, աշխարհագրայինների մխրանքի առաջ, որոնք իրենց աննկուն կամքով վիժեցրին հայերին ոչնչացնելու երիտթուրքերի բարբարոսական ծրագրերը, հող ստեղծեցին հայոց պետականության վերականգնման և ազգային վերածննդի համար: Երախտալարու հայ ժողովուրդը արժանին է մատուցում իր մարտիրոսացած հերոսներին, որոնց օրինակը այսօր ոգեշնչում է Արցախի հայոց սուրբ հողը անձնվիրաբար պաշտպանող բանակի մարտիկներին, հանուն արդարության, ազգային արժանապատվության և ինքնորոշման մարտնչող հայ քաջորդիներին: Միասնականացած երևանյի, դարաբաղյի, արաշխերսյի, վանեցի, էրպրուսյի և այլ հայերի հավաքական ճակատամարտերը՝ Սարղարապատը, Բաշ-Ապարանը, Ղարաքիլիսան, ավարտվեցին Հայաստանի առաջին հանրապետության ծնունդով: Անկախ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության և նրա պաշտ-

պանության հզոր բանակի ստեղծումով պատկվեց արցախյան հայոց հիրավի համազգային ազնիվ շարժումը:

Այժմեական են հնչում ազգային-ազատագրական պայքարում ժողովրդի հաղթանակի և նրանում ազգային բանակի դերի մասին գեներալ Հակոբ Բագրատունու 1919 թ. նոյեմբերի 27-ին Նյու Յորքում ասած խոսքերը. «Մեր ազգը օտարների լծի տակ ապրել է դարերով: Կար մի ժամանակ, երբ կարծես մեռած էր անկախության կայծը: Բայց ներկա պատերազմում հայ ազգը արեց չտեսնված գոհաբերություններ և ցույց տվեց, որ ինքը գիտե ոչ միայն մարտիրոսանալ, այլև կռվել իր ազատության համար: Պատերազմով ինքըն իրեն արժանացրեց ազատության: Պատերազմի սկզբին հայերը տվեցին կամավորական խմբեր, որոնք վերջում վերածվեցին կանոնավոր բանակի: Նրանք փառավոր հաղթանակով տարան վերջերս: Հպարտ եղեք այդ բանակով: Ես ծանոթ եմ ուրիշ բանակների կա, բայց մերոնք տարբեր են: Նրանք դժվարին կայության մեջ, Կուրկ հագուստից, ռազմաթեքից, մարտընչում են մեր ազատության համար: Ազատություն ստանալու առաջին պայմանն է ոչ թե խնդրեք, այլ կռվով ձեռք բերել այն: Հանդգնությամբ միայն կարելի է տիրանալ նրան: Դրա ապալույցը տվեց մեր բանակը: Դրա շնորհիվ Արարատյան երկրի մեջ բարձրացավ Հայկական դրոշակը, որի համար հպարտ ենք մենք»⁴⁰:

Մենք հպարտ ենք այսօր մեր ազգային բանակով, մարտերում կռվված, հաղթանակներ տարած դարաբաղյան պաշտպանության բանակով: Հզոր Հայաստանը ազատ Ղարաբաղի ապավենն է, հըպարտ Ղարաբաղը՝ Մայր Հայաստանին ստորադրող: Միասնական ազգի, հայկական երկու հանրապետությունների միասնությունը արդի փուլի ազգային-քաղաքական խնդիրն է, մեր ժողովրդի վերամիավորման կարևոր գործոնը, ազգային իդեալի իրականացումը:

⁴⁰ «Ջողովար Բագրատունու ճառք ի սյուտիվ հայկական դիվանագիտական և զինվորական առաքելության Նյու Յորքի իկալորումի թատրոնում կազմակերպված հանդեսում». «Երիտասարդ Հայաստան», Բուստոն, 1919 թ. դեկտեմբերի 24, 1ջ 2-3:

³⁸ Նույն տեղում, գ. 12, թ. 102-104:

³⁹ ՀՀ ԳրկԿԸ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 79, թ. 3:

СВИДЕТЕЛИ НАЦИОНАЛЬНОГО ЕДИНСТВА И НЕСГИБАЕМОЙ ВОЛИ АРМЯН

Г. А. АВЕТИСЯН, *академик НАН РА, доктор исторических наук*

РЕЗЮМЕ

15 мая 1918 г. турецкие войска, вероломно нарушив заключенное перемирие, внезапной атакой захватили Александрополь. Это было началом осуществления разработанного турецким командованием в первой половине 1918 г. плана вторжения в Закавказье. Согласно этому плану была создана войсковая группа «Карс» в составе 1-го, 2-го и 6-го армейских корпусов. Наступление должно было вестись по 4-м направлениям: Воронцовка (Ташир)—Болнис-Хачен—Борчалу—Тифлис, Джаджур—Амамлу (Спитак)—Караклис (Ванадзор)—Дилижан—Казах—Елизаветполь (Гандзак), Александрополь (Гюмри)—Эчмиадзин—Ереван, Амамлу—Баш-Апаран (Апаран)—Ереван.

21 мая турецкие войска, действовавшие на Ереванском направлении, захватили железнодорожную станцию Сардарпат и стали продвигаться к Еревану. Для обороны Еревана командование Армянского отдельного корпуса, еще находящегося в стадии формирования, и командующий Ереванской группой войск генерал-майор Мовсес Силикян (Силиков) создали Сардарпатскую и Баш-Апаранскую группировки войск в составе 1-го и 2-го Ванских, 5-го Армянского (Карабахского), 6-го, 7-го и 8-го стрелковых, Игдырского пехотного, Партизанского пехотного, 1-го Зейтунского и Партизанского кавалерийских полков, Макинского и пограничного батальонов, 4-х артиллерийских батарей и добровольческих отрядов. Командование Сардарпатской группировкой было возложено на полковника Даниела Бек-Пирумяна, а Баш-Апаранской группировкой командовал Дро (Драстамат Канаян). 22 мая части Сардарпатской группировки атаковали передовые части турецких войск в районе села Керпалу (Аршалайс) и Камышлу (Ехегнут) и разгромили их. Особо отличились 5-й Армянский (Карабахский), Партизанский и Игдырский пехотные и Зейтунский кавалерийский полки.

В ночь с 27 на 28 мая отряд армянских войск, дислоцированный в Хизнаузе (село Арагац Эчмиадзинского района), обходным маневром вышел в тыл турецких войск на их левом фланге. С фронта одновременно их атаковали 5-й пехотный и Партизанский пехотный полки. Не выдержав стремительной атаки армянских войск, турецкие части, неся большие потери, бежали в направлении Александрополя.

25—28 мая Баш-Апаранская группировка вела бои с превосходящими силами противника, намеревавшегося выйти к Еревану с севера и взять город в кольцо. Удачным прорывом на центральном участке фронта, осуществленном 28 мая, армянским войскам удалось нанести противнику тяжелые потери и отбросить его с захваченных позиций.

Победы армянских войск под Сардарпатом и Баш-Апараном вдохновили защитников Караклиса, где 10-тысячной турецкой армии с 70 орудиями и 40 пулеметами противостояли 7 тысяч армянских бойцов и ополченцев, имевших всего 10 орудий и 20 пулеметов. В результате кровопролитных боев, несмотря на кратковременный успех, армянские части из-за нехватки боеприпасов и продовольствия вынуждены были сдать город и отступить. Озверевшие турки устроили в городе массовую резню мирных жителей.

Несмотря на поражение в Караклисском сражении, армяне, по признанию турецкого командования, доказали, что могут по праву считаться одними из лучших воинов в мире.

В результате героических сражений в мае 1918 г. турецкие власти вынуждены были вступить в переговоры с армянскими представителями в Батуми. Тяжелые потери, понесенные турками в майских сражениях, заставили их на несколько месяцев отложить свой поход на Баку.

Объединенные усилия и национальное единство армян Еревана, Карабаха, Алашкерта, Вана, Эрзерума и других областей Армении нашли свое логическое завершение в провозглашении независимой Республики Армения 28 мая 1918 г., как и самоотверженная справедливая борьба карабахских армян в 1988—1993 гг. увенчалась провозглашением независимой НКР.

THE WITNESSES OF THE NATIONAL UNITY AND UNBENDING WILL OF ARMENIANS

*H. A. AVETISYAN, Academician of the National Academy of Sciences
of the Republic of Armenia, Doctor of Historical Sciences*

SUMMARY

On 15-th of May, 1918, the Turkish forces, violently breaking the ceasefire, invaded Alexandrapol with a sudden attack. This was a start of a plan developed by the Turkish command to invade Transcaucasus in 1918. According to this plan a military group called «Kars» was formed from the 1-st, 2-nd and 6-th Army Corps. The offensive was to be led in 4 directions: Vorontsovka (Tashir)—Bolniskhachen—Borchalu—Tiflis, Jajur—Amamlu (Spitak)—Gharakilisa (Vanadzor)—Dilijan—Kazakh—Elizavetpol (Gandzak), Alexandrapol (Gyumri)—Ejmiatsin—Yerevan, Amamlu—Bash-Aparan (Aparan)—Yerevan.

On 21-st of May, the Turkish troops, active on the Yerevan direction, occupied the railroad station of Sardarapat and started to move towards Yerevan. The command of the special Armenian Corps for protection of Yerevan was in the formation stage. Major-General Movses Silikian (Silikov), the Commander of Yerevan Army Group formed Sardarapat and Bash-Aparan Military Groups from the 1-st and 2-nd Van, 5-th Armenian (Karabakhian), 6-th, 7-th and 8-th Rifle, Igdird infantry, Partisan infantry, 1-st, Zeytunian and Partisan Cavalry regiments, Maku and Frontier battalions, 4-th Artillery battery and volunteer detachments. Colonel Daniel Bek-Pirumian was appointed the Commander of Sardarapat Group; Bash-Aparan Group was headed by Dro (Drastamat Kanayan). On 22-nd of May the detachments of Sardarapat Group attacked the front units of Turkish forces in the region near Kerpalu (Arshaluys) village and Kamishlu (Eghegnut) and destroyed them. The 5-th Armenian (Karabakhian), Partisan, Igdird infantry and Zeytunian cavalry regiments were specially noted in that combat.

On the night of 27—28 May, the unit of Armenian forces dislocated in Khiznauz (Aragats village of Ejmiatsin region), entered the rear of Turkish forces on their left wing by an outflanking manoeuvre. Simultaneously the Turks were attacked from the front by the 5-th infantry and Partisan infantry regiments. The Turkish units could not resist the swift offensive of Armenian forces and, facing heavy losses, fled towards Alexandrapol.

On 25—28 of May Bash-Aparan Group was fighting with the exceeding forces

of the enemy, which was trying to hit Yerevan from the south and encircle the city. With a successful break-through on the central part of the front carried out 28 of May, the Armenian forces managed to inflict heavy losses to the enemy and throw them back from the occupied positions.

The victories of Armenian units in Sardarapat and Bash-Aparan inspired the defenders of Gharakilisa, where the 7 thousand Armenian fighters and volunteers with 10 pieces of ordnance and 20 machine-guns faced a 10 thousand Turkish Army with 70 pieces of ordnance and 40 machine-guns. As a result of bloody combats, despite the short-term success, Armenian units were forced to leave the city and retreat due to the lack of ammunition and provision. Brutal Turks arranged a mass massacre of peaceful citizens in the city.

Despite the defeat in Gharakilisa battle, Armenians, according to the Turkish command, proved to be called one of the best fighters in the world.

As a result of the heroic battles in May, 1918, the Turkish authorities were forced to start negotiations with Armenian representatives in Batumy. The heavy losses which Turks faced made them postpone their advance towards Baku for several months.

The united forces and national unity of Armenians from Yerevan, Karabakh, Alashkert, Van, Erzerum and other regions of Armenia found their logical completion in the declaration of the Independent Armenia on May 28, 1918 just like the selfless just struggle of Karabakhian Armenians of 1988–1993 was crowned with the declaration of the Independent Republic of Nagorno-Karabakh.

ՍԱՐԴԱՐԱՊՍՏԻ ՃԱԿԱՏԱՍԱՐՏԸ

Պատմական փաստի ընկալումը ժամանակի հողովություն

Ս. Հ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, փիլիսոփայական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ

Ավարայր—Սարդարապատ—Շուշի եռամիասնությունը հայոց վերջին մեկուկես հարյուրամյա պատմության մեջ միանշանակ ընկալվում է որպես ազգի հոգևոր ու ֆիզիկական ուժերի գերագույն լարման գնով ձեռք բերված հաղթանակների խորհրդանիշ: Ժամանակի ընթացքում Ավարայրի ճակատամարտն իմաստավորվել է և նրա մասնակիցներից առանձնացվել է Քաջն Վարդանը որպես հոգևոր կերպար: Խորհրդանշական է, որ հենց 5-րդ դարում մեր հոգևոր կյանքում իր ուրույն տեղը գրավեց իմաստասիրական ջիղը՝ նպաստելով ժողովրդի պատմության մեջ արժևորելու պատմաստեղծ եսի գործոնը, ասել է թե

ներկան պայմանավորող անյայտի ուժականությունը: Քաջն Վարդանի կերպարը դարերի միջով մեզ է ավանդվել, ավելին՝ ամեն տարի նշվել է Վարդանանց տոնը, ժողովուրդը պահանջ է պահանջել տարվա Քաջն Վարդանն ունենալու, և նա ընտրվել է ժամանակակիցներից Վարդանանց տոնի հանդիսությունների ժամանակ: Միայն խորհրդային իշխանության տարիներին այս ավանդույթը մոռացության մատնվեց, անտեսվեց այն ճշմարտությունը, որ ժողովրդի պատմությունը առաջին հերթին հոգևոր նվաճումների առաջընթաց է: Եվ ոգեղեն պատմությունը ստորակայվեց առօրեականությանը: Պատմության ավանդույթն առանձնացրել է ոչ միայն Քաջն Վարդանին, այլև Առնոթ Երեցին: Եղիշեի տաղանդավոր գրչով սերունդներին ի պահ էր տրվել նաև փափկասուն տիկնանց հմայիչ հավաքական կերպարը, որոնք իրենց վարքով տոկուն էին պահում ռազմի դաշտում մարտնչող այրերի ոգին: Ահա թե ինչու հաշտ պահանջ էր պահանջում 1500 տարի շարունակ նշելու Վարդանանց տոնը. դա անհրաժեշտություն էր բարոյական առողջացման առումով: Ազգը մշակել էր հասարակական առողջացման յուրօրինակ համակարգ, որը գործում էր անխափան: Այն իրեն ցուցադրեց նաև 1918 թ. մայիսյան հերոսական օրերին: Սարդարապատում մեկից ավելի անգամ հնչեցին վերոհիշյալ սուրբ անունները՝ շարքային վինվորից մինչև հրամանատարին հիշեցնելով մեր փառավոր անյայտը, հանուն պատվի ու ազատության մարտի նետվելու անհրաժեշտությունը:

Արդ, ինչո՞ւ Սարդարապատը չունեցավ Ավարայրի ճակատագիրը, ինչո՞ւ այն չունեցավ իր Քաջն Վարդանը: Հարկ է նշել, որ մինչև վերջերս չէր հիշվում նույնիսկ Արամ Մանուկյանի անունը: Այսօր Թովմաս Նավարբեկյանի, Մովսես Միլիկյանի և այլ հերոսների մասին ոչ միայն ժողովուրդը, այլև մտավորականությունը հստակ պատկերացում չունեն: Բնականաբար, Սարդարապատի ազգային ավանդույթ ևս գոյություն չունի: Չնայած կա համաժողովրդական տոնախմբության սովորույթ: Սարդարապատը չի «աշխատում» այնպես, ինչպես Ավարայրը իր Քաջն Վարդանով «աշխատել» է, օգտակար եղել դարեր ի վեր:

Անտարակույս, ճշմարտությունը բյուրեղացման համար կարիք ունի ժամանակային հեռավորության: Միայն ժամանակն է սրբագրում կաղապարային մտածողությունը: Սարդարապատի ճակատամարտի մասին ոչ հստակ պատկերացման հիմքը տաս-

նամյակներ շարունակ իշխող հակասական պատկերացումներն էին, հասարակությանը պարտադրված գաղափարախոսական-քաղաքական տարբեր կողմնորոշումները: Ընդամին, այդ վիճակը մեծապես պայմանավորված է եղել խնդրո առարկա ժամանակաշրջանի բարդությանը:

Գնդապետ Գանինե Բեկ-Փիրումյան, Սարդարապատի ճակատի հրամանատար (Հայկական հանրագիտարանի խմբագրության ֆոնդից)

ու հակասականությունը: Սարդարապատի հերոսները ժամանակին ոչ միայն քամահրվել, այլև դասապարտվել են մահվան կամ աքսորի, թեև Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո Ռուսաստանի լիազոր ներկայացուցչի և Հայկական Հանրապետության կառավարության միջև 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին կնքված պայմանագրով հայկական նախկին հանրապետության պինվորականները լրիվ արդարացվում էին՝ ընդգրկվելով խորհրդային իշխանության ծառայության մեջ: Սակայն նոր իշխանություններն ընդամենը 10-15 օր անց ուխտադրույթ կերպով ձեռնամուխ եղան սպայակազմի ձեռքակալմանը: Հերոսները հունվարի սկզբին Բաքու քաղաքի 400 սպայի: Հունվարի 14-ին Երևան ժամանած Գ. Աթարբեկյանը Ռուսաստանի Չեկայի անունից պահանջեց

բոլոր սպաներին աքսորել: Հունվարի 20-ին իբր հաշվառման համար նախկին խորհրդարանի շենք հրավիրվեցին բոլոր սպաները, որոնք այնուհետև պաշարվեցին հեծյալներով ու գնդացորդներով, ապա պահակազորի ուղեկցությամբ հետիոտն ուղարկվեցին Բանաքեռ, հաջորդ օրն այնտեղից՝ Սեյունովկայի լեռնանցքով դեպի Աղստաֆա, այնտեղից էլ երկաթուղով՝ Բաքու (11-րդ բանակի հատուկ բաժնի տնօրինության տակ): Ընդամին, ոչ ոքի հնարավորություն չէր տրվել հարավատների հետ տեսակցելու, ինչպես նաև ճանապարհի համար որևէ բան վերցնելու, թեկուզ և տաք հագուստ: Աքսորյալները ճանապարհին պահակախումբի աչքի առաջ ավազակախմբերի կողմից կոտորվեցին: Բաքվից նրանք ուղարկվեցին Ռյաբան քաղաքի համակենտրոնացման ճամբար:

Շուրջ 1400 սպաների մեջ կային 15 գեներալ և 25 գնդապետ¹, այդ թվում՝ նաև պատկառելի տարիք ունեցող գեներալ-լեյտենանտ Թովմաս Հովհաննեսի Նավարբեկյանը (հայոց սպարապետը), գեներալ-լեյտենանտ Կոնստանտին Միքայելի Գամապովը (Համապյան), Ղարաքիլիսայի ճակատամարտում պորբերի հրամանատար գեներալ-մայոր Ալեքսանդր Պավելի Բեյ-Մամիկոնյանը և այլ բազմափորձ հրամանատարներ:

Որոշ ժամանակ անց աքսորից վերադարձած սպաների հանդեպ շարունակվեցին հալածանքներն ու նվաստացումները: Ձանք չէր խնայվում ազգային փոքրամասնություններին զրկելու անկախ պետականություն ունենալու հնարավորությունից, ուստի նախապես կըտըրվում էին ազգային բանակի արմատները՝ զլխատվում էր սպայակազմը: Ձորավար Թ. Նավարբեկյանն իր կյանքի վերջին տարիներն անցկացրեց Թիֆլիսում «միայնակ, ուրիշի բնակարանում սպաստանած, ծայր աստիճան թշվառու-

¹ Մանրամասն տես Գ. Մարտիրոսյան. «Об одной белой странице черного предательства. «Карта, российский независимый исторический журнал», № 4, 1994 և Ս. Հարությունյան, Սպայակազմի զլխատույնը: «Բարեր», 1995 թ., հմ. 62:

թյան մեջ», այն գորավարը, որին (Սալիլ փաշայի վկայությամբ) տաճկական բանակում անվանում էին ոչ այլ կերպ, քան «երկաթե փաշա»: Գրեթե նույնպիսի ծանր կայություն մեջ հայտնվեց Սարդարապատի հերոս հրամանատար Մովսես Բաբայի Սիլիկյանը, որի մահվան վայրը չի հիշատակված նույնիսկ «Հայկական սովետական հանրագիտարանի» 1984 թ. լույս տեսած հատորում պետեղված հոդվածում:

Պատմական ճշմարտության վերականգնման սկիզբը դրվեց Սարդարապատի ճակատամարտի կես դար անց նրա հուշահամալիրի հիմնադրման օրերին, սակայն այդ տարիներին ևս վերապահությամբ էր խոսվում Սարդարապատի մասին: Եվ միայն 1988 թ. ապրիլի վարթոնքի օրերին հասարակությունը հնարավորություն ունեցավ իմանալու ճշմարտությունը, այդ թվում նաև ճակատամարտի կազմակերպիչների՝ Արամ Մանուկյանի, Մովսես Սիլիկյանի, Պավել և Դանիել Բեկ-Փիրույանների և այլ հերոսների մասին:

1917 թ. վերջերին երկիրը հայտնվել էր աղետի եզրին. հոկտեմբերյան հեղաշրջումը ցնցեց երկիրը՝ արեկոծելով նաև կովկասյան ռազմաճակատում գտնվող ռուսական 200-հազարանոց բանակը: Ներքին հավասարակշռությունը կորցրած ռուս պինվորների շատերը ոչ թե պարպակվեցին լճում էին մարտական դիրքերը՝ շտապելով տուն, այլ ճանապարհին վրադրվում էին պահեստների ու խանութների կողպատում՝ շատ դեպքերում իրենց հետևից հրդեհ թողնելով, որ արհեստականորեն շփոթ առաջանա: Ժամանակակից վկայությամբ այդ պատկերն էր իշխողը երևանում և Արարատյան դաշտում ընդհանրապես: Գասալությունը հայոց բանակում ևս դարձել էր սովորական, հատկապես բոլշևիկ բարոյիչների դրդմամբ, զորքը դարձել էր անկարգապահ ու անկառավարելի: Հասարակական կարգերի փլուզման այդ պահին իրենց անվտանգ ու անկոր էին պզուտ նույնիսկ արհեստավարժ ու փորձառու շատ հրամանատարներ:

1918 թ. մայիսի կեսերին թուրքական զորքը, խախտելով պիևադարի պայմանագիրը, անակնկալ հարձակումով գրավեց Ալեքսանդրապոլը՝ առաջադրված դեպի Սարդարապատ: Մայիսի 15-ին շփոթահար գեներալ Մ. Սիլիկյանը (կտրված Ալեքսանդրապոլից, Անիից ու Ադինից) երևանի պարետից խնդրում է շուտափույթ օգնություն. «Ամիջապես ինձ հասցրեք ձեր տրամադրության տակ եղած պահեստի պինվորները, ինչպես նաև պաշար, փամփուշտ, ռազմամթերք և այլն: Հայտնեցեք Արամ փաշային գաղտնապես, թե պիտի աշխատին նահանջել Բարխուտի ճահիճները և ամբարնալ Թոզ-Թեփեղի վրա: Դուք ամրացեք երևանում»²:

Նժդեհի պիևակից, փիլիսոփայության դոկտոր Հայկ Ասատրյանը, ժամանակին իրավամբ ցեղի տառապանքը համարելով բոլորիս խեղդող ամոթանք, միաժամանակ այն գնահատել է որպես կենսագործ ազգերի համար «ցեղի նժույգը դեպի հաղթանակ մտրակող» գործոն: «Պիտի կարողանա՞նք այդ տառապանքը ստեղծագործ ուժակալության վերածել: Սա է մեր կյանքի մեծագույն պրոբլեմը»³, գրում է նա:

Այսօր անվարան կարելի է պնդել, որ 1918 թ. մայիսի վերջին տասնօրյակը մեր ազգի տառապանքը հիբրավի ստեղծագործ ուժակալության վերածվելու ժամանակաշրջան էր: Այդ ծանր օրերին Արամ Մանուկյանը, նույնիսկ Ալեքսանդրապոլի անկման չարագույժ լուրը ստանալով (Արաքս կայարանի պետի հետ հեռախոսապրուցիցից), առանց դեմքի վրա այլալվածության նշան իսկ ցույցադրելու հաստատակամորեն ասում էր. «Դեպի գո՛րծ և աշխատանք: Հաղթողը մենք ենք լինելու»⁴:

Երկրի դրությունը է՛լ ավելի էր բարդանում ներքին դավադիր ուժերի խռո-

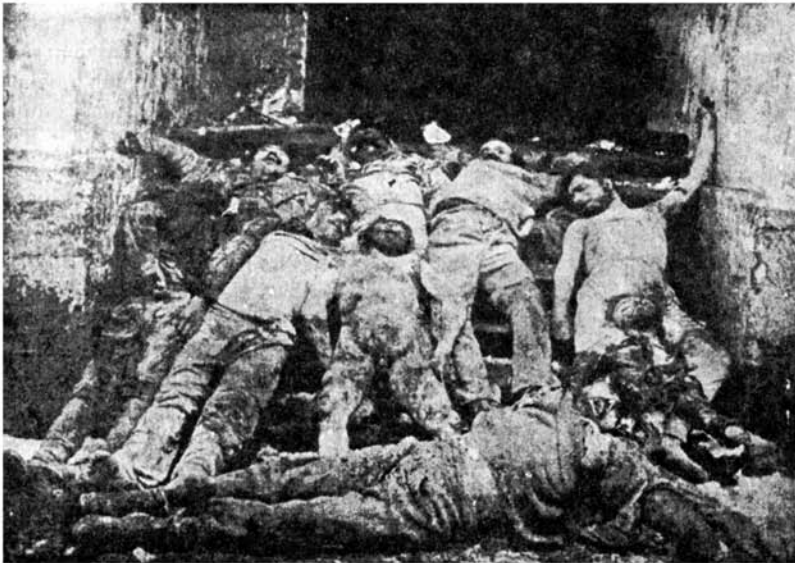
² Տես Ս. Հակոբյանի, Սարդարապատի հերոսամարտը և մահափորձ Արամ փաշայի դեմ: «Արամը» (ժողովածու), Ե., 1991, էջ 508:

³ Հ. Ասատրյան, Մի փոքրիկ մեկնաբանություն (Նժդեհի «Ցեղի ոգու շարժը» գրքի առաջաբանը): Ալո, Նժդեհ, Քնյուր, 1968, էջ 471:

⁴ Տես Ս. Հակոբյանի, նշ. աշխ., էջ 510:

վության պատճառով. Երևանի նահանգի 1 միլիոն 120 հազար պագաբնակչությունից 661 հազարը հայեր էին, իսկ 374 հազարը՝ մահմեդականներ: Թուրքիայի գործակալները, հատկապես Արարատյան դաշտավայրում, եռանդ չէին խնայում մահմեդականներին ոտքի հանելու

միջապես համապատասխան պատրաստության (վիճարկության) են լծվում Միլիկյանի ոգնության հասնելու նպատակով (նրա շտաբը տեղակայված էր Էջմիածնում): Երևանի վիճարկատներում եղած ընդամենը 300 հազար փամփուշտը ուղարկվում է Սարդարապատի

1921 թ. փետրվարի 16-17-ին Երևանի բռնտում Չեկայի կողմից կայանադրված սպաները (Ղարաբիլիսայի ճակատամարտի հերոս գեղապետ Ն. Ղորղևյան, սպգային-ապատագրական պալքարի հերոս Համապասպ և ուրիշներ) (Ա. Վրայան, «Հայաստանի Հանրապետություն», Փարիզ, 1928 գրքից)

իշխանության դեմ: Վնասված էին հարդրակցության միջոցները, կտրված՝ ուսումնական նշանակության գծերը: Երևանի մերձակայքում ջրատար խողովակները շարքից հանված էին: Գրոթյան ողբերգականության մասին է խոսում այն փաստը, որ ջրատարի վերականգնման աշխատանքներին պուգահեռ կազմակերպվում է պագաբնակչությունից 600 էջերի բռնի հավաքագրում՝ վիճարկությունից ջուր հասցնելու համար: Այդ գործը կամովին ստանձնում է փաստաբան Ենգիբարյանը:

Երևանի պարետատան տրամադրության տակ եղած 2 ջոկատ ղարաբաղյիներ և 100 կամավոր վանեցիներ գնդապետ Հակոբյանի ղեկավարությամբ ան-

ուսումնական: Գեպի Էջմիածին ճանապարհին Եռաբլուրի շրջակայքում պաշտպանական ամրությունների վրա աշխատում էին 1500 տղամարդ ու կին:

Մայիսի 19-ին Բյապիմ բեյի գլխավորած Կովկասյան 36-րդ դիվիզիան ներխուժում է Արարատյան դաշտ՝ ուղղություն վերցնելով դեպի Երևան: Հաջորդ օրը թուրքերը գրավում են Արաքս կայարանը՝ հանգրվանելով Սարդարապատից 10 կմ հեռավորության վրա: Իսկ նույն օրը Բաթումի կոնֆերանսում Խալիլ փաշան հայ պատվիրակներին վըստահ ասում է, թե հայերը պարտվել են և պետք է ենթարկվեն:

Մ. Միլիկյանի առաջարկությամբ Արամը Շահխաթունու հետ այցելում են

Էջմիածին՝ կաթողիկոս Գևորգ Ե-ին առաջարկելով Բյուրական մեկնել⁵։ Վեհափառը վիրավորված մերժում է բարձրաստիճան պետական և պիսվորական գործիչների առաջարկը. «Հայոց կաթողիկոսը նահանջողը չէ»։ Կաթողիկոսը հրամայում է Տիրայր արքեպիսկոպոսին հնչեցնել բո-

Գեներալ Մեհմեդ Վեհիբ, Կովկասում գործող 3-րդ թուրքական բանակի հրամանատար, Հայաստանի դեմ արյուսիսայի և Արևելյան Հայաստանում հայերի կոտորածների կազմակերպիչներից մեկը (S. Afanasyan, «La victoire de Sardarabad», Paris, 1985 գրքից)

լոր եկեղեցիների կանգերը։ Բողոքը շտապում են Մայր տաճար։ Շրջակայքի եկեղեցիների ահասարսուռ դողանջների կանչով տագնապած ժողովուրդը սպասում է կաթողիկոսի խոսքին։ Վերջապես, ծնկաչոք աղոթքն ավարտելով, հոգևոր առաջնորդը կարգադրում է հայտնել ժողովրդին իր խոսքը. ինքը սուրբ վայրից հեռացողը չէ, և եթև հայ պիսվորը չի կարող պաշտպանել սուրբ վայրը, ապա ինքը կը-

մնա այն պաշտպանելու։ Էջմիածնի տըրպարանում անմիջապես տպագրվում է վեհափառի խոսքը պիսվորներին հասցնելու համար։ Գարեգին և Ջավեն եպիսկոպոսները կաթողիկոսից թուլյուվություն են ստանում, հետևելով Ղևոնդ Երեցի օրինակին, մարտի դաշտում առաջնորդելու ռազմիկներին։

Այս լուրը ոգևորում է գեներալ Սիլիկյանին, և նա իր վստահությունն է հայտնում, որ կաթողիկոսի խոսքը զորեղ ազդեցություն կունենա կովոդների վրա, և այդպես էլ լինում է։

Սարդարապատի ճակատամարտի բովում դրսևորվեց ազգի կենսաբանական ուժակախությունը, մի հանգամանք, որը մինչև այժմ լուրջ քննության առարկա չի դարձել։ Գեռես 30-ական թվականներին Հ. Ասատրյանը գրում էր. «Ունենք մերթ փառքով օժված, մերթ մրով ծեփված մի պատմություն. իսաստատորե՛լ ենք... ծանոթացե՛լ ենք նրա ընթացքի հատկությունը ելեէջներին, նրա պարգայման ներքին օրենքներին։ Ունենք կենսական ու հոգեկան բարձր կարողություններով օժտված մի ժողովուրդ՝ կենսաբանական ուժակախության մի անսպառ շտեմարան. ուսումնասիրե՛լ ենք նրա մարդանոգեբանական յուրահատուկ գծերը, փորձե՛լ ենք գիտական լույսի տակ դնել նրա առարիւնություններն ու մոլորությունները, սըրբագրել նրա թերիները, մշակել նրա դրական կողմերը»⁶։ Մյուսը նախատիների խոսքեր են՝ ուղղված նաև մերօրյա մոտավորականությանը։

Այս առումով թերևս մեր պատմության ոչ մի դրվագ այնքան առատ նյութ չի կարող տրամադրել մեր պատմության փիլիսոփայությանը, որքան 1918 թ. մայիսյան հերոսամարտերը և, իհարկե, նաև Արցախյան գոյամարտը։

Սարդարապատի ճակատամարտը բնութագրողները մեկ անգամ չէ, որ դիմել են «հրաշք» բառի օգնությանը⁷։ Այս-

⁵ Ա. Աֆանասյանը գրում է, որ մայիսի 19-ին Մ. Սիլիկյանն և Երևանի տարագ պարետ Շահխաթունու ուղևորությանը այցելել կաթողիկոսին՝ առաջարկելով տեղափոխվել Սևան լճի շրջակայք (տես *II Աֆանասյան*, Սարդարապատի ճակատամարտը։ Ե., 1991, էջ 40)՝ ըստ որում աղբյուրը չնշելով։ Հավանաբար, դա թյուրիմացություն է, ուստի նախապատվություն պետք է տալ բուն մասնակցի՝ Շահխաթունու վկայությունը։

⁶ Հ. Ասատրյան, *նշ. աշխ.*, էջ 11։

⁷ «Ամեն ժողովուրդ իր պատմության ընթացքում ունեցել է հերոսական դրվագներ, բայց կան հերոսություններ, որոնք հավասար են հրաշքի»։ *Ա. Աստվածատրյան*, «Կրամբ», էջ 129։

տեղ հաղթանակը անըմբռնելի է դատողականության սովորական չափանիշների տեսանկյունից: Թերևս այս հանգամանքն է տվյալ պատմական փաստի տարբերումն հիմքը: Օրհասական կացության սթափ ըմբռնումն ու գնահատումը ոչ մի հիմք չէին տալիս լավատեսության համար. ճակատամարտից անմիջապես առաջ պորավար Մ. Միլիկյանը հաղորդագրություն է ներկայացնում Հայկական կորպուսի գլխավոր շտաբ Երևանյան բրախմաքի ողբալի վիճակի մասին («Ձորքի կառավարումը այլևս անհնարին է դառնում»), ասել է թե ռազմական տաղանդի ու կազմակերպչական ակնառու ձիրքի տեր գեներալն անգամ կորցրել էր վրստահությունն իր ուժերին: Եվ տարօրինակ չէ, որ կորպուսի հրամանատար բազմավորձ Թ. Նապարեկյանը փրկությունը որոնում էր Թուրքիայի հետ անհասկալի հաշտության պայմանագիր կնքելու մեջ: «Ըստ ամենայնի՝ բնական պետք է համարվեր, եթե Երևանի, Արարատյան դաշտի հայությունը պարտվեր Սարդարապատի տակ, որովհետև բոլոր պայմանները դասավորված էին հօգուտ տաճիկների և ի վնաս հայերի»⁸, գրում է Ա. Աստվածատրյանը՝ Արամի համախոհըն ու ի պաշտոնն զինակիցը: Հարկ է նշել, որ նույնիսկ լավատեսների հույսը պաշտպանությունից այն կողմ չէր անցնում:

Ներկայումս՝ ժամանակի հեռավորությունից, հաստատ կարելի է պնդել, որ հրաշագործության սկիզբը դրվեց խոսքով՝ կաթողիկոսի պորավոր խոսքով, ապա այն ծավալվեց եկեղեցու վանգերի դողանջով. «Կովադաշտը գուցե և միակ տեղն է, ուր ամեն բանից ավելի և ամեն բանից սուր է գզացվում բարոյապես ապրելու՝ մտքերի, սրտերի ու կամքերի վրա իշխելու կարիքը», գրում է Նժդեհն իր նամակներից մեկում և ապա շարունակում իր միտքը. «Այն, ինչ հաճախ դժվարանում է կատարել արագաձիգ ու հեռաձիգ թնդանոթը, հեշտությունմբ կատարում է ղեկավարի պորավոր խոսքը: Առանց պորավոր խոսքի բույթ են սրերը,

թույլ՝ բազուկները, անվճռական՝ կամքերը»⁹:

Սրի նման պորավոր ու սրի նման հատու այս խոսքերը բազում մարտեր վարած ու նաև 1918 թ. մայիսյան հերոսամարտում վիրավորված, «ամենաբարձր քաջության շքանշանի» ներկայացված¹⁰ մարդու խոսքերն են՝ հղայած թե՛ մարտերի բովում: Հաստատ կարելի է պնդել, որ Սարդարապատի ճակատամարտում այդպիսի նշանակություն ունեցան պորավար Մ. Միլիկյանի հանրահայտ կոչերը:

Մեր օրերում հրապարակում հայտնվել են այնպիսի մարդիկ, ովքեր քրիստոնեության ընդունումը համարում են հայոց ռազմական կորուսի խուլայմանի հիմնական պատճառը՝ անգիտակ այն ճշմարտությանը, որ ոգու ամրոցը նույնքան կարևոր է, որքան երկրի աշխարհիկ բերդերը: Հայոց ոգու ամրացումը դարձավ Սարդարապատի հաղթանակի նահապայմանը: Սարդարապատի հրաշքը ցույց տվեց, որ լոկ սթափ մտածողությամբ, չոր հաշվարկներով առաջնորդվող միտքը սնանկ է: Դա այն պահն էր, երբ ժամանակը դուրս էր եկել իր շավիղի, շեղվել տրամաբանական օրինաչափությունից՝ ասպարեզը թողնելով այն ուժին, որը «կոչվում է անգիտակցական, տարերային, անբանական, որը սովորաբար անսպասելիորեն ազդու է դառնում պատմականորեն ճակատագրական վայրկյաններին և հաճախ որոշում է դեպքերի բախտը՝ անկախ մեր իմացական ըմբռնումներից»¹¹: Հայոց ազգի ապրելու, գոյատևելու կամքը, կենսաբանական թափը օրհասական պահին ստանձնեց ուժածին գործոնի դեր: Կամաստեղձ ոգին արգասավորեց հայրենյաց նվիրյալների հոգին՝ նրանց դարձնելով նույնիսկ մտապարտներ: Ազգի համար բախտորոշ այդ պահին ծնվեցին հերոսներ՝ Արամ, Գրո, Նժդեհ, Մովսես Միլիկյան, Դանիել և Գորոս Բեկ-Փիրոնյաններ և շատ ուրիշներ:

⁹ Տես Վ. Գևորգյան, Լեոնասպատանի հերոսամարտը: Ե., 1991, էջ 16:

¹⁰ Տես «Նժդեհ»: Ե., 1995, էջ 139:

¹¹ Հ. Ասատրյան, նշ. աշխ., էջ 15:

⁸ Նույն տեղում:

Արամ Մանուկյանը՝ Թիֆլիսի հայոց Ազգային խորհրդի ներկայացուցիչը Երևանում, բացառիկ կամքի ու խելքի տեր մի անձնավորություն էր, որն իր լավատեսությամբ ու հաստատակամությամբ ոգևորիչ օրինակ էր ծառայում հայ պորականների, այդ թվում նաև Ս. Միլկյանի

Գնդապետ Ալեքսեյ Պերեկրոստով, Պարսիկական հետևակային գնդի հրամանատար (S. Afanasyan, «La victoire de Sardarabade», Paris, 1985 գրքից)

համար: Վերջինս, հրաժարվելով փնվորական վարիչի պաշտոնի համար իր թեկնածության առաջադրումից, այդ գործին արժանի միակ մարդը համարում էր Արամին («Ես ինքս առանց Արամի հետ խորհրդակցելու՝ ոչ մի կարևոր քայլ չեմ առնում»):

Ճակատագրական այդ օրերին, սակայն, բացահայտվեց և ապա խափանվեց Արամի դեմ նախապատրաստված մի մահափորձ¹²: Այդ խտովությունը մեկ անգամ ևս վկայում է, թե ինչքան լուրջ ներքին դժվարությունների պայմաններում

¹² Այդ մասին մանրամասն տես Շահխաթունու նշված հոդվածում:

էր իրականացվում Սարդարապատի ճակատամարտի համար մարտունակ ուժերի համախմբումը: Ժամանակակցի վկայությամբ մարդիկ օր օրի բարոյապես աճում, կերպարանափոխվում էին, դառնում ուղղակի անձանաչելի: Բարոյահոգեբանական այդ գործոնները ծնեցին հրաշքը. հուսահատությունը չքայավ, ռազմիկների հոգիները թևավորվեցին, միջակները մեծացան, մեծերը հերոսացան՝ անհնարինը հնարավոր դարձնելով: Մայիսի վերջերին մենք ունեինք ազգի կենսաբանական ուժակամության իսկական գծերի յուրահատուկ դրսևորմամբ՝ սրբագրված թերություններից: Ժամանակակիցներին խանդավառել էր Կոտայքի իջնող հայ գյուղացիների կամավոր խմբի Երևանում հայտնվելու հուզիչ տեսարանը. թափազույցի Ջաքար քահանայի ղեկավարությամբ «տրեխավոր գյուղացիները, փնված իրենց սեփական «զենքերով», տասը օրվա պաշար սայլերին բարձած, մտան Երևան և անցան Սարդարապատ...»¹³:

* * *

Սարդարապատում կռիվները սկսվեցին մայիսի 21-ին թշնամու հարձակումով: Մեր վորքերը հետ են քաշվում Կարա Խիանլու — Բյուրփալու — Վերին Ջեյվա գիծը: Երեկոյան թուրքերը գրավում են Սարդարապատ գյուղն ու կայարանը:

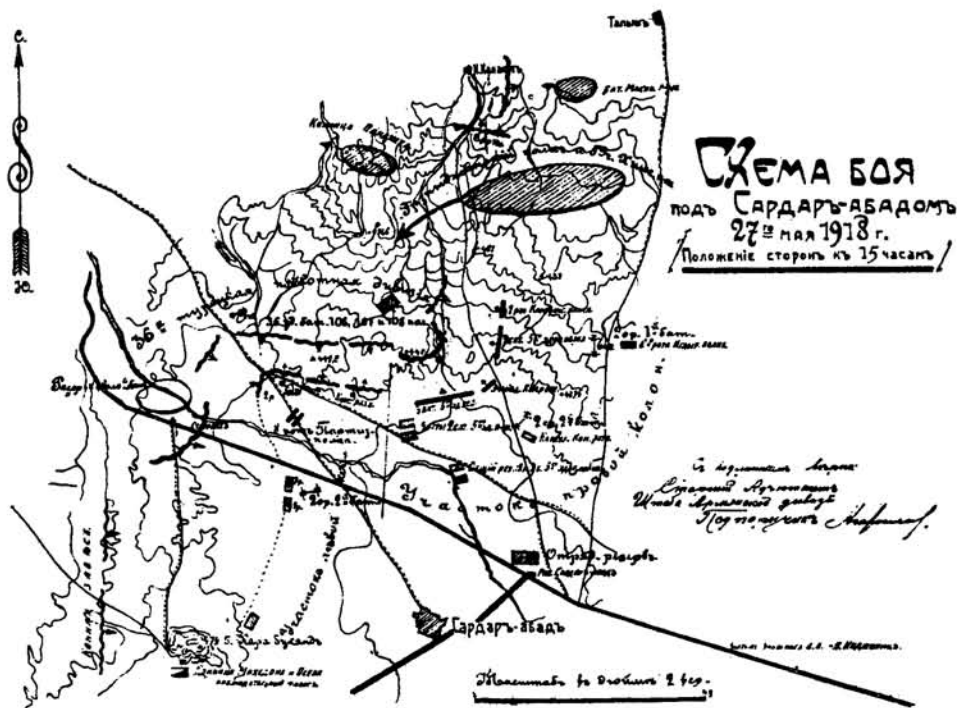
Հայկական ուժերն ունեին 10 հազար փնվոր ու սպա, որից 3 հազարը հեծյալ: Ընդհանուր հրամանատարը գեներալ Մ. Միլկյանն էր, շտաբի պետը՝ գնդապետ Վեքիյանը: Այդ ուժերը տեղաբաշխված էին երկու ճակատում. Սարդարապատում՝ գեներալ Դանիել Բեկ-Փիրումյանի, Բաշ-Ապարանի ճակատում՝ Դրոյի հրամանատարությամբ:

Այդ ծանրագույն պայմաններում Մ. Միլկյանը կայացնում է, մարշալ Բաղրամյանի գնահատմամբ, տաղանդավոր որոշում՝ անցնել վճռական հարձակման, նախապես ապահով դարձնելով թիկունքն ու թևերը. Արաքսի վրա պայթեց-

¹³ Ա. Աստվածատրյան, նշ. աշխ., էջ 130-131:

վում են երկու կամուրջ, ամրացվում է գետի ձախ ափը: Թշնամու հնարավոր առաջխաղացումը Շարուրի կողմից կանխելու համար հայկական 3-րդ հետևակային բրիգադը տեղակայվում է Գայլի Դրունքի շրջանում:

Ժական կազմով հանդերձ: Օրվա հաջողությունն իր բարերար ազդեցությունն ունեցավ ոչ միայն վորքի, այլև շրջակայքի բնակչության վրա: Արթնացավ այն հավատը, որ ուժերի լարման դեպքում հնարավոր է հասնել անհնարինին: Մի

Սարդարապատի ճակատամարտի շտաբային քարտեզի բնագրի պատճենը
(S. Afanasyan, «La victoire de Sardarabad», Paris, 1985 գրքից)

Մայիսի 22-ի առավոտյան սկսվում է հայոց պորամասերի հզոր հարձակումը¹⁴: Ղամիշլու երկաթուղային կայարանի մերձակայքում ոչնչացվում են թշնամու առաջապահ վորքերը, իսկ երեկոյան արդեն Սարդարապատ գյուղն ու կայարանը ապատագրված էին: Ռավմական գործողություններն անմիջականորեն ղեկավարում էր գնդապետ Դանիել Բեկ-Փիրումյանը, շտաբի պետն էր կապիտան Ալեքսանդր Շնեուրը:

Այդ օրը թշնամին դաշտում թողնել 500 սպանված ու վիրավոր՝ ամբողջ շար-

խտքով՝ հայի մեջքը շտկվեց: Մ. Սիլիկյանը գլխավոր շտաբին հղած զեկուցագրում հայտնում է, որ վորքի ոգին գերազանց է: Իսկ էջմիածնում հաղթանակի առթիվ պատարագ է մատուցվում: Արարտյան դաշտում դողանջում են բոլոր եկեղեցիների փանգերը: Այդ լուրը ոգևորում է Երևանի բնակչությանը, անթիվ էին ճակատ կամավոր գնացողները և ճակատայիններին պաշարով օգնության հասնողները: Մայիսի 23-ը երկուստեք մարտի նախապատրաստման խաղաղ օր հանդիսացավ: Մինչդեռ հաջորդ օրը Երևանի փողոցների պատերին երևաց Մ. Սիլիկյանի՝ ժողովրդին ազեկո-

¹⁴ Ըստ Մ. Արայանի՝ մայիսի 23-ին: Տես նաև «Հայաստանի Հանրապետություն»: Ե., 1993, էջ 146:

ծող կոչը («Հայն՛ր, շտապեցե՛ք հայրենիքը ազատելու...»):

Մայիսի 24-ին թուրքերը, վրեժխնդրության կրքով լցված, իջևում են իշխող բարձունքներից՝ գրոհելով հայոց դիրքերի վրա: Սակայն հայ ռազմիկների մարտական բարձր ոգին նրանց մղում էր նույնիսկ անձնագոհության ու խելահեղ քայլերի. կապիտան Վարդան Ջաղինյանը (5-րդ Հայկական (Ղարաբաղյան) հետևակային գուևո) ատրճանակը ձեռքին նետվում է թշնամուն ընդառաջ՝ ոգևորելով ու իր հետևից տանելով նաև կապիտաններ Արսեն Մարգարյանի ու Սուսիան Թոփչյանի զինվորներին: Մարշալ Բարադյանն իր «Ժմ հուշերը» գրքում, կարևորելով այդ բարձունքների ռազմավարական նշանակությունը, նկարագրում է 5-րդ Հայկական (Ղարաբաղյան) հետևակային գնդի մարտիկների անօրինակ սխրանքը դեպի բարձունքները գրոհի պահին: Հետագայում Կոստան Ջարյանը գրում է. «Այնպես թվաց, կարծես ամբողջ դաշտը հանկարծ կատաղած տեղից շարժվել էր և ցատումով լցված նետվել առաջ: Թուրքերն այդպիսի դիմադրություն չէին սպասում»¹⁵:

Հերոսական ոգին իրեն դրսևորում էր ինչպես հրամանատարի, այնպես էլ շարքային զինվորի վարքում. Շնեուրը վկայում է, թե ինչպես գորավոր Գանիել Բեկ-Փիրումյանը, շուտ տալով ցարական բանակի իր սպայական համազգեստը կարսիք գուլյի աստառի կողմը, անձամբ նետվում է մարտի՝ հրամանատարությունը հանձնելով շաքի պետին: Իրավաբան Գեորգի Յաբրոկովը (Խնձորյան), որ կամավոր մասնակցում էր մարտին Պողոս Բեկ-Փիրումյանի հրամանատարության ներքո, ոգևորության պահին այնպիսի մի խելահեղ ճառով է դիմում զինվորներին¹⁶, որ նույն գնդի հրամանատարը, համոզված, որ Յաբրոկովի հետևից գնացողներն անխուսափելիորեն

դատապարտված են մահվան, կրճատում է մարտի մեջ նետվող զինվորների թիվը՝ գոհերի քանակը պակասեցնելու միտումով: Հաջորդ օրը ևս հաջողությունը հայոց պորամասերի կողմն էր. «Ես չեմ կարծում, որ երբևէ եղել եմ ավելի երջանիկ, քան 1918 թ. մայիսի 25-ի լույս 26-ի գիշերը»¹⁷, գրում է Յաբրոկովը:

Սակայն ամուր դիրքեր գրաված թուրքական 36-րդ դիվիզիայի վրա դիմահար գրոհները շոշափելի արդյունք չէին կարող տալ: Ուստի պորավար Մ. Սիլիկյանը դիմում է թշնամու թիկունքը ձախ թևից անցնելու հանդուգն քայլին: Այդ գործողությունը փայլուն կերպով իրականացնում է ախալցխայի երիտասարդ սպա Կարո Ղասաբբաշյանը (600 հետևակայիններով ու 200 հեծյալներով): Մայիսի 27-ի լուսաբացին դուրս գալով Խվնաուլ (Էջմիածնի շրջանի Արագած) գյուղից՝ նրա պորաջոկատը, ժամը 15-ին թուրքական ուժերի ձախ թևը հյուսիսից շրջանցելով, հարձակվում է թիկուևրից: Նախնական պայմանավորվածությամբ 5-րդ Հայկական (Ղարաբաղյան) հետևակային գնդի մարտիկները վերսկսում են հարձակումը թշնամու դիրքերի կարևոր կետերի վրա: Երեկոյան թուրքական ճակատի ձախ թևը լրիվ ջախջախված էր: Արժե նշել, որ դեռևս Էրզրումի ճակատամարտում թուրքերի կողմն անցած ռուսական (գերմանական ծագումով) սպաները հայերի հարկադրանքով իրենց թնդանոթներն ուղղում են թուրքերի վրա՝ աշխատելով փրկել սեփական կյանքը անկասելի գրոհ ձեռնարկած հայ ռազմիկներից: Իգդիրյան և Պարտիզանական գնդերը ևս անցնում են վճռական գրոհի՝ կենտրոնում: Թուրքական պորքի մնացորդները արդեն երեկոյան փախչում են դեպի Ալեքսանդրապոլ: Մի հայ սպայի վկայությամբ Ալեքսանդրապոլի հիվանդանոցներում հայտնված թուրք զինվորների թիվն անցնում էր 1400-ից: Հնգօրյա մարտերում թուրքերը հետ էին շարտվել շուրջ 50 կմ այնտեղից, որտեղից սկսել էին իրենց առաջխաղաղումը:

¹⁷ Տես նույն տեղում, էջ 54:

¹⁵ Գ. Ջարյան, Երկեր: Ե., 1985, էջ 158:

¹⁶ «Կետք է քաջ գիտակցել, որ այլևս նահանջի տեղ չկա. մեր կենտում մնացած փորքիկ տարածքն այն ամենն է, ինչ մնացել է Հայաստանից»: Տես Ս. Ախրասյան, նշ. աշխ., էջ 53:

Մայիսի 28-ի կեսօրին լայն ճակատով նահանջող թշնամու զորքերը, հասնելով Ներքին Թաղին և Կարաբուրուն երկաթուղային կայարանը, պաշտպանական դիրքեր են գրավում: Թուրքա-

խալքալարի, Ալեքսանդրապոլի և Էջմիածնի գավառները Էջմիածնի վանքի հետ միասին, Երևանի, Նախիջևանի գավառների մեծ մասը: Մի՞թե մենք պետք է տանենք այդպիսի անարգանք»¹⁸: Սա-

1918 թ. մայիսյան հերոսամարտերի ղեկավարներ. Ճախից 4-րդը՝ գնդապետ Ն. Ղորղանյան, կենտրոնում՝ գեներալ-լեյտենանտ Թ. Նապարեկյան, աջից 3-րդը՝ գեներալ-մայոր Կ. Ղամադյան (Հայաստանի պատմության թանգարանի ֆոնդից)

կան դիվիզիայի մի մասն էլ անցնում է Արաքսի և Արփաչայի աջ ափերը: Մթնշաղին գնդացրից ու հրետանուց փանգվածային կրակ բացելով՝ թշնամին «Ալլա՛հ, ալլա՛հ» գոռում-գոչյունով փորձ է անում պատրանք ստեղծելու, թե իբր հարձակման է անցնում: Իրականում կազմակերպել էին նահանջ դեպի Ալեքսանդրապոլ:

Չորսվար Մ. Միլիկյանը, Վերլիովի գործակցությամբ, արագ գնահատելով նոր իրավիճակը, Ալեքսանդրապոլի ուղղությամբ թշնամուն հետապնդելու պլան է առաջադրում՝ հավատացած, որ ընդամենը 2 օրում քաղաքը կգրավի: Նա մայիսի 29-ին նոր կոչով դիմում է ժողովրդին. «Հայեր, մենք պետք է թուրքերից հետ վերցնենք Ալեքսանդրապոլը: Նրանք պահանջում են Ախալցխայի, Ա-

կայն մինչ այդ ռազմական ծրագրի գործադրումը հեռագրի է ստացվում, որ Բաթումում ստորագրվել է հաշտության պայմանագիր. զորավար Թ. Նապարեկյանը հրամայում է սինադադար կնքել:

* * *

Պատմական խոշոր իրադարձության անդրադարձը ժամանակակիցների գիտակցության մեջ և նրա գրառումը ինքնին հոգևոր արժեք են ներկայացնում: Ընդհանրապես ժողովրդի ճակատագրում պատմական փաստի տեղն ու դերն իմաստավորելիս հարկ է առաջին հերթին հիմնվել ժամանակակիցների վկայության վրա, քանի որ դա պարունակում է

¹⁸ Shu U. Աջախայան, նշ. աշխ., էջ 55, նաև U. Վրայան, նշ. աշխ., էջ 149:

մթնոլորտի անմիջական պատկերը: Չափապանց մեծ արժեք են ներկայացնում հրողության մասնակիցների օրագրային գրառումները: Արժեքի առումով երկրորդ տեղը պետք է հատկացնել հուշագրություններին, որոնք թարմ տպավորություններին կորստի դիմաց օժտված են որոշակի առավելությամբ. պատմական երևույթը դիտարկելով որոշակի հեռավորությունից՝ այն ավելի ամբողջական են ներկայացնում: Եվ, վերջապես, պատմական խոշոր իրադարձությունը հետագայում դառնում է գիտական ուսումնասիրության առարկա: Այդ ուսումնասիրությունը հիմնվում է բոլոր սկզբնաղբյուրների, այդ թվում նաև արխիվային փաստաթղթերի վերլուծության վրա: Դրա լավագույն օրինակը տվել է մարշալ Բաղրամյանը: Խոսքը նրա «Ժամ հուշերը» գրքի մասին է, որը ռուսերեն լույս է ընծայվել Հայաստանում 1979 թվականին:

Անավասիկ Սարդարապատի ճակատամարտը, որ մեր ազգի բավազարյան պատմության մեջ առանձնացվել է որպես հիրավի բախտորոշ ճակատամարտ: Բայց արդյո՞ք բոլոր սերունդներն են այն որպես այդպիսին ընկալել: Ըստ Ս. Աֆանասյանի, այդ նույն ժամանակաշրջանի նույնիսկ կառավարող անձանցից շատ քերն են ճիշտ ըմբռնել մեր պատմության մեջ այդ ճակատամարտի տեղն ու դերը. «Միայն անգլիացի պատմաբան Բրիստոֆեր Ուոքերը՝ «Հայաստան. ազգի վերապրումը» նշանավոր գրքի հեղինակը, կարողացավ լիովին ըմբռնել այդ հաղթանակի ողջ իմաստը՝ գրելով. «Եթե հայերը պարտություն կրեին Սարդարապատում, ապա Հայաստան բառը կարող էր նշանակել սուկ հին աշխարհագրական տերմին, ինչպես, ասենք, Կապադոկիան»¹⁹:

Այդ, ինչպես պատահեց, որ օտարազգի պատմաբանը ճիշտ ընկալեց երևույթի պատմական նշանակությունը, իսկ հայերն անգիտակ մնացին իրենց արժեքին: Պրոֆեսոր Ռ. Սահակյանը գրելում է, որ անհրաժեշտ է վերստին անդրադառնալ պատմության այդ էջերին,

¹⁹ Ս. Աֆանասյան, նշ. աշխ., էջ 7:

«փորձել նորովի, քննական-վերլուծական եղանակով ու պատմականության դիրքերից լուսաբանել այդ էջերը»²⁰:

Խնդրի լուծումը կախված է ինչպես նախկին գաղափարական-կաղնպարային, այնպես էլ միակողմանի աչառու մոտեցումների ու մոլորությունների հազթահարումից: Սարդարապատի ճակատամարտը խորհրդային տարիներին ծուռ հայելու մեջ է ներկայացվել բուս գաղափարախոսական-քաղաքական նկատառումներով: Հ. Թուրջյանը (լինելով հերոսամարտի մասին հետպատերազմյան շրջանում առաջին գրքի հեղինակը²¹) կապվածի տակ է առնում այնպիսի փորձառու հրամանատարների ձեռնհասությունը, ինչպես Թ. Նապարեկյանն ու Մ. Միլիկյանն են, և ընդհանրապես նսեմացնում է արհեստավարժ փնփորականության դերը հերոսամարտում: Իսկ Բաշ-Ապարանի ճակատամարտի փայլուն կազմակերպիչ Դրոյի մասին նրա կարծիքը ոչ միայն պատմության գոհիկ կեղծարարության, այլև անհեթեթության նմուշ է²²:

Հարցին նման անհանդուրժելի կեղծ մոտեցում է ցուցաբերում նաև պատմական գիտությունների դոկտոր Ե. Սարգսյանը: Նա ես, որպեսզի գաղափարական հակառակորդին ամեն կերպ նսեմացնելու իշխանամետ մոտեցումը, պընդում է, թե «ժողովուրդն էր մի մարդու պես ելել թուրք պավթիչների դեմ, այն դեպքում, երբ նրա ղեկավարները՝ դաշ-

²⁰ Ռ. Սահակյան, Սարդարապատի խորհուրդը, «ՀԲ», հմ. 2, 1996:

²¹ Հ. Թուրջյան, Սարդարապատի ճակատամարտը: Ե., 1965:

²² «Դրոն... շուրջնալով վրկված լինել միատիկ Չավրիսի և մուս վարժապետների դավիներից, փնտղադարի ընդունման գործով ասում է, թե երբ թշնամին ընկճված է ու շջամ, իսկ մենք հաղթական ենք, ապա պետք է մարդասիրաբար դադարկենք մեր վարկը, որ հակառակորդը հնարավորություն ստանա ուրքի գալու: Նման ռազմավարության հետևանքով ոչ միայն վերջնական ջախջախման ենթարկվեց Գարաբիխայի հայ փորքը, այլև սպարդյուն դարձան Բաշ-Ապարանի և Սարդարապատի այնքան փայլուն հաղթանակները» (նույն տեղում, էջ 166-167): Եվ աս ասված է մի փորավարի մասին, որին հատուկ էր թշնամուն անակնկալի քերելու միտումը:

նակցականները, հաշտվել էին Երևանը թշնամուն հանձնելու մտքի հետ»²³:

Ինչպես վերը նշվեց, ո՛չ Արամը, ո՛չ Ա. Շահխաթունին և ո՛չ էլ Ս. Սիլիկյանը համակերպված չեն եղել Երևանը թշնամուն հանձնելու իսկապես տարածում գտած մտքին: Շահխաթունու հետ էջմիածին կաթողիկոսին այցի գնալիս Եռաբլուրում պաշտպանական կառույցների աշխատանքների ծավալման առթիվ Արամը նկատել է. «Սրանք մեր վերջին ամրոցներն են: Բայց քաջահույս եմ, որ մինչև այստեղ թշնամին չպիտի հասնի: Սակայն անհրաժեշտ եմ գտնում, որ դրանք պետք եղած չափով ամրացնեն»²⁴:

Ե. Սարգսյանը, աչք փակելով այս ամենի վրա, գրում է. «Ապա ինչո՞ւմ է կայանում դաշնակցական պարագլուխների դերը Սարդարապատի, Բաշ-Ապարանի, Ղարաքիլիսայի ժողովրդական հերոսամարտերում, որոնք նրանք վերագրում են իրենց՝ որպես ժողովրդական առաջնորդներին»²⁵:

Այսպիսով, «առանց պարագլուխների (դաշնակցական) սոսկ ժողովրդական հերոսամարտի» վարկածը տարածում էր գտել խորհրդային կարգերի օրոք: Այդ վարկածը համույժ դարձնելու համար վկայակոչված հեղինակը հենվում է անվանի պատմաբան Լեոյի հնդինակության վրա, որը 1925 թ. հրատարակած «Անցյալից» մեծարժեք աշխատության մեջ որոշ տեղերում, տուրք տալով (նշենք՝ խոր ծերության հասակում և հիվանդ վիճակում) իշխող գաղափարախոսությանը, ինքը ևս առանձնացնում է ընդամենը «ժողովրդական երկու գրոհ».

«Մի գրոհը սկսվում է Երևանից և նրա շրջակա գյուղերից տարերային հոսանքով դեպի Սարդարապատ, ուր թուրքական զորքերը ջարդվում են և հետ շարտվում: Մյուս գրոհը Դիլիջանից է սկսվում... Մի քանի թնդանտթաձիգ օֆիցերներ փորձում են դիմել դավախեցի քաջարի գյու-

ղացիներին, որոնք, տաքանալով խրախուսանքներից, լավայի պես դիմում են Ղարաքիլիսա, նույնիսկ առանց վենքի»²⁶:

Ինչպես տեսնում ենք, այս ընդամենը երկու նախադասության մեջ բանակի ու արհեստավարժ սպայակազմի գործուն մասնակցության մասին խոսք անգամ չկա: Չկա նաև Բաշ-Ապարանի մասին ակնարկ:

Գնդապետ Կորովով, Ղարաքիլիսայի հեծյալ գնդի հրամանատար (Ս. Վրայան, «Հայաստանի Հանրապետություն», Փարիզ, 1928 գրքից)

Հեղինակի մոտ լիովին բացակայում է մայիսյան գոյամարտի պատմական նշանակության ըմբռնումը: Սակայն մի կարևոր կետում մեծ պատմաբանին չի լքում գիտական բարեխղճությունը. նա գտնում է, որ տեղին չէ ոգևորվել լոկալ բնույթի առանձին ռազմական (թեկուզ և անուրանալի) հաջողություններով մի այնպիսի ժամանակաշրջանի մասին խոսելիս, որը նույնն է հղել կովկասահայերի համար, ինչ 1915 թ. ամառը թուրքահայերի համար («Այդ բնաջնջման մի ամառ էր»):

Այս ամենը հաշվի առնելով՝ արդյո՞ք հիմքեր կան Սարդարապատի ճակատամարտը համարելու վճռական, առավել ևս վերջնական հաղթանակ: Այս հարցն ակամա հառնում է Բաթումի պայմա-

²³ Ե. Սարգսյան, Թուրքիան և նրա նվաճողական քաղաքականությունը Անդրկովկասում: Ե., 1964, էջ 446:

²⁴ Տես Ա. Շահխաթունի, նշ. աշխ., էջ 514:

²⁵ Ե. Սարգսյան, նշ. աշխ., էջ 446:

²⁶ Լեո, Անցյալից: Ե., 1925, էջ 400:

նագրի առնչությամբ: Այն կարծիքը կա, թե իբր Թիֆլիսի Ազգային խորհուրդը և Բաթումի հայ պատվիրակներն անտեղյակ են եղել Հայաստանում կատարված ռազմական մեծագործություններին: Դա այնքան էլ հիմնավոր կարծիք չէ, քանի որ գլխավոր շտաբը մշտապես գեկուցագրեր էր հղում Թիֆլիս, իսկ Ղարաբաղի սայի ճակատից ևս Թիֆլիս հասնողներ բացառված է, որ չլինեին: Հարց է առաջանում. իսկ ինչո՞ւ գլխավոր հրամանատար Թ. Նազարբեկյանը անընդմեջ պահանջում էր անհապաղ վիճակագրարկներ: Նա մեղադրվում է նաև Ալեքսանդրապոլը հընթացս գրավելու պլանը կասեցնելու մեջ, որը իրականում պորթի կորովի անկման պատճառ դարձավ: Հարկ է նշել, որ Սարդարապատից Մ. Սիլիկյանը օր օրի գեկուցագրեր է հղել Թ. Նազարբեկյանին, որոնց մեջ տեղ չեն գտել այնպիսի ոգևորիչ արտահայտություններ, ինչպիսին պատահում են հետագա պատմաբանների նկարագրություններում: Հետենք Մ. Սիլիկյանի հարողագրություններին. «Մայիսի 21-ին ժամը 17-ին Սարդարապատի մերձակայքում մեր գումարտակը կռվի է բռնվել թշնամու հետ և այնուհետև նահանջել»²⁷: Այս տեղեկությունը ստանալով՝ Թ. Նազարբեկյանը Ազգային խորհրդից համառորեն խնդրում է շուտափույթ վիճակագրարկներ:

Մայիսի 22-ին խոսք է լինում Սարդարապատի վրա բավական հաջող հարձակման մասին: Թ. Նազարբեկյանը վերին ասյանին հորդորում է ինչ գնով էլ լինի հաջողություն կնքել: Մայիսի 24-ին գլխավոր հրամանատարի գրառումներում խոսք է լինում ոչ միայն հաջողության, այլև հետապնդման մասին. նաև ակնարկ կա վիճվորների ոգու բարձրացման մասին. «Դասալիքները վանգվածաբար վերադասնում են իրենց գեներով ու փամփուշտով, վիճվորները պատրաստ են առաջ նետվել: Դա խոսում է այն մասին, որ և՛ս մի քանի հաջողություն, և՛ վորամա-

ների մարտունակությունը կարող է վերականգնվել»²⁸:

Այս գրառումը ևս չէր կարող խանդավառության ու բարձր գնահատականի հիմք հանդիսանալ, քանի որ խոսքը ընդամենը մարտունակության վերականգնման մասին է: Վերջապես, մայիսի 25-ին Թ. Նազարբեկյանի գրառման մեջ առաջին անգամ, այն էլ ի միջի այլոց, խոսք է լինում մեր հաղթանակի մասին²⁹:

Մայիսի 27-ի գրառումներում կա այսպիսի մի նախադասություն. «Հայերն ամբողջ ճակատով անցել են հարձակման»: Սակայն դա կորպուսի հրամանատարը գնահատում է որպես գործերի ընթացքի ժամանակավոր լավացում: Եվ բնականաբար, նա դարձյալ Ազգային խորհրդից խնդրում է անհապաղ վիճակագրարկներ:

Մայիսի 29-ին արձանագրվում է մեր զորքերի կողմից Ալազգյալ կայարանի, իսկ 30-ին՝ Ներքին Թալիսի գրավումը: Սակայն այդ ամենի հետ մեկտեղ տագնապ է արտահայտվում առկա դժուարություն առթիվ: Ամփոփենք պաշտոնական գրառումները. այստեղ խոսք անգամ չկա մեծ առումով հաղթանակի մասին՝ այն չափանիշներով, ինչի մասին խոսում էր Բր. Ուոքերը: Մի բան անժխտելի է, որ ընդհանուր հրամանատարը տևօրինում էր բոլոր ճակատներից ստացվող ամբողջական տեղեկույթը և ավելի հստակ էր պատկերացնում ժողովրդի գլխին կախված վրտանգի ծավալները: Այլ կերպ ասած՝ նրա տեսադաշտն ավելի ընդգրկուն էր և, հետևաբար, օրհասական կացության սթափ գնահատման հնարավորությունը՝ ավելի մեծ: Սակայն կարևորը հետևյալն է. մեր օգտին չէր նաև ռազմական թատերաբեմի նոր իրավիճակը: Թուրքերը համալրումներ ունեին և մայիսի ավարտին 3 դիվիզիայի դիմաց ունեին 35-հազարանոց բանակ: Հայոց ուժերը հասնում էին ընդամենը 12 հազարի (Սարդարապատում և Բաշ-Ապարանում): Մեր բանակը

²⁸ Նույն տեղում:

²⁹ Երևանյան ուղղությամբ, Սարդարապատի հաղթանակից հետո, շարունակվում են թշնամու հետ ընդհարումները: Տես նույն տեղում:

²⁷ Տես «Գևորգյան Գ. Նազարբեկյանի հուշերը»: «Բաների Հայաստանի արխիվների», 1992, էջ 143-145:

նազմամթերքի խիստ կարիք ուներ: Բերենք մի օրինակ. Արամը այդ օրերին Խալի փաշայի հետ հանդիպման ժամանակ խոստովանում է. «Սարդարապատի ճակատամարտի մեջ եթե դուք 5-6 ժամ էլ դիմանայիք, մենք պարտված էինք, որովհետև բնավ փամփուշտ չէր մնացել»³⁰ (այս դեպքում ի՞նչ խոսք կարող էր լինել Ալեքսանդրապոլի կամ Կարսի հընթացս գրավման մասին): Որ իսկապես վիճակը անմխիթարական է եղել, այդ մասին է վերկայում թուրք փաշայի հետ երկրորդ հանդիպման ժամանակ Արամի հանդուգն քայլը՝ հայերի կողմից փաշային մատուցվելիք որոշակի ծառայության դիմաց Կարսից մի քանի արկղ փամփուշտ պահանջելը (պահանջը շուտով կատարվում է):

Հայաստանում անտեղյակ էին Անդրկովկասի սեյմի քայքայման, ինչպես նաև այն մասին, որ հենց մայիսի 26-ին (Սարդարապատում հայերի մեծագույն հաջողության օրը) Թուրքիան սեյմին վերջնագիր էր ներկայացրել, իսկ հայերից պահանջել բանակցությունների ներկայանալ միայն որպես անկախ պետություն: Նաև հայտնի չէր, որ վրայիները, հայերից գաղտնի բանակցությունների մեջ մտնելով թուրքերի հետ, հենց մայիսի 26-ին անկախություն էին հռչակել: Ազգային խորհուրդը, նույնիսկ Թիֆլիսում անակնկալի գաղով, մայիսի 26-ի երեկոյան իր նիստում որոշում է բողոքել վրաց գործիչների այդ արարքի դեմ, սակայն անգամ այդ որոշումը գործադրելու կամք չի դրսևորում: Նույն օրվա նիստի մասնակիցներից ոմանք դեմ են արտահայտվում Հայաստանի անկախության հռչակմանը: Հաջորդ օրվա նիստում Բաթումի բանակցություններից վերադարձած հայ պատվիրակները, մանրամասն ներկայացնելով հայերի անելանելի վիճակը, որը ստեղծվել էր Վրաստանի անսպասելի անկախացումից հետո, համառոտ են պընդում էին, որ ընդունվի անկախության հռչակումը: Այդ նիստում ստեղծվում է բացարձակ լիազորություններով պատվիրակություն, որը Բաթում է գործուղ-

վում գոյություն չունեցող անկախ Հայաստանի անունից հաշտության բանակցությունների: Միայն մայիսի 28-ին Ազգային խորհուրդը ընդունում է անկախության այդ հայտարարությունը, որը, ի դեպ, Թիֆլիսում հրատարակվում է միայն մայիսի 30-ին: Ս. Վրացյանը այդ օրերի

Նիկոլ Թոփչյան, Սարդարապատի ճակատամարտի մասնակից (Սարդարապատի թանգարանի ֆոնդից)

մեր կայությունը բնութագրում է մոայլ գույներով. «Հայերն էին միայն մեջտեղը՝ մենակ, անբարենկամ, անպաշտպան, ամենից լքված, զոհ՝ հարևանների դավաճանության»³¹:

Այդ դժմոյակ պայմաններում հունիսի 4-ին Բաթումում կնքվում է հաշտության պայմանագիր: Իսկ հունիսի 9-ին Արամը Թ. Նազարբեկյանի հետ հեռակապով խորհրդակցելուց հետո Երևանի Ազգային ժողովում հայտարարում է, որ պայմանագիրը մերժել անհնարին է:

Բաթումի դաշնագիրը գործողության մեջ դնելու առթիվ Ալեքսանդրապոլ մեկնած հայոց պատվիրակության առաջադը-

³⁰ Ս. Շահխաթունի, Խալի փաշայի հանդիպումները Արամի հետ: «Արամը», էջ 506:

³¹ Ս. Վրացյան, նշ. աշխ., էջ 156:

րած և ոչ մի խնդիր թուրքերը չեն հարգում՝ իրենց հերթին պնդելով Հայաստանի վրայով փոքր փոխադրելու իրավունքի օրինականացման վրա: Մեր պատվիրակությունը չընդունեց այդ պահանջը, ի պատասխան, հուլիսի 7-ին թուրքերը հարձակման անցան, 2 օրում հաստատվելով Բաթումի պայմանագրով նախատեսված սահմանագծում՝ Երևանից ընդամենը 6-7 կմ հեռավորության վրա:

Այսպիսով՝ դեպքերի հետագա ընթացքի և ընդհանրապես իրադրության վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ Ալեքսանդրապոլի, առավել ևս Կարսի վրա հարձակման ծրագիրը լուրջ հիմքեր չունեի: Այդ մտահղացումը հիմնվում էր Սարդարապատի ճակատամարտի օրերին ստեղծված բացառիկ իրադրության՝ բարոյահոգեբանական գործոնով պայմանավորված իրական, բայց ժամանակավոր ներուժի գնահատականի վրա: Ինքնին հարց է ծագում, թե որքան ժամանակ էր հնարավոր այդ փոփոխական մեծությունը կայուն պահել: Օրհասական կացության սթափ վերլուծությունը Նապարեկյանի պես լայնախոս ու բավափորձ արհեստավարժ զորահրամանատարին լավատեսության հիմքեր չէր տալիս: Առանձին ռազմաճակատներում հիրավի անուրանալի ռազմական հաջողությունները վճռորոշ չէին կարող լինել ընդհանուր ռազմաբեմի համար, մանավանդ մարդկային և նյութական պաշարների խիստ պակասի պայմաններում: Սարդարապատի հերոսամարտն անտարակույս արգելափակեց թշնամու շարժումը դեպի Երևան՝ Արարատյան դաշտի ժողովրդին փրկելով բնաջնջումից: Սակայն այն ի վիճակի չէր խափանելու Բաթումի կոնֆերանսում թուրքերի հավակնությունները: Իր հերթին թուրքերի կողմից Թիֆլիսի գրավման իրական վտանգը

սարսափի էր մատնել այնտեղ կուտակված հայության հոծ պանզվածներին, որոնք բռնել էին Հյուսիսային Կովկասի ճանապարհը ծայրեծայր: Մի ամբողջ ժողովրդի լինել-չլինելու հարցն էր դրված օրակարգում: Այս խնդիրն էր հարկադրում ավելի շրջահայաց հայոց պետական այրերին ամեն գնով հաշտություն ձեռք բերել:

Սարդարապատի հերոսամարտի պատմական նշանակությունը անուրանալի է: Սակայն արդյո՞ք միայն այն է նրա նշանակությունը, որ կանգնեցվեց թուրքերի անկասելի թվապող ներխուժումը Արարատյան դաշտ և Երևան: Բնավ: Ոչ պակաս էական է նաև հերոսամարտի հոգևոր-բարոյական դասը, այն է՝ հաղթում է ոչ թե նա, ով փաստերի մասին է երկար-բարակ մտածում, այլ նա, ով վրճառականորեն է տրամադրված, գործում է: Մարտադաշտում շատ բան կյանքի է կոչվում անգիտակցականի հրամայականով: Հաղթանակը նաև բնականացական, թաքուն ուժերի դրսևորման հետևանք է, երբ պորավարը պզում է, որ իր մեջ գործում է գիտակցականից էլ փորեղ անբացատրելի մի ուժ: Պատմության մեջ հայը առաջին հերթին իրեն դրսևորել է որպես ոգու ժողովուրդ: Ահա թե ինչու նա առաջինը նետվեց ոգեշունչ քրիստոնեության գիրկը: Եվ ընդհանրապես՝ ներքուստ անհաղորդ մնաց համահարթված անհատ կյանքի կոշող, դիմապուրկ և՛ բուլնիզմին, և՛ կոսմոպոլիտիզմին:

Սարդարապատի ճակատամարտում տարած հաղթանակը պարտավորեցնում է վերագտնել պատմության մեջ գործող բարոյական այն համակարգը, լծափոկերը, որոնք ապահովում են եռանդի տևական ու անընդմեջ գործողություն: Այսինքն՝ ավանդույթ: Ազգը միայն դրանով կարող է մշտական հաջողության հույս ունենալ:

ՏԱՐԴԱՐԱՓԱՏՔՈՅ ՏՐԱՋՈՒՆԻՑԻ

Восприятие исторического факта во временном разрезе

С. Г. АРУТЮНЯՆ, кандидат философских наук, доцент

ՐԵԶՅՈՒՄԸ

Триединство Аварайр—Сардарapat—Шуши воспринимается как символ победы армянского народа в его борьбе за существование. Если значение Аварайрской битвы в истории осмыслено и сформировалась определенная традиция (ежегодные народные празднества и церковные праздники), выполнявшая своеобразную воспитательную функцию, то того же нельзя сказать о Сардарапате. В этом смысле Сардарapat не имеет своей традиции, хотя и ежегодно всенародно отмечается годовщина Сардарапатской победы. На наш взгляд, причина в первую очередь кроется в «темных страницах» истории, особенно в отношении к ее героям. После советизации Армении на протяжении полувека эта славная страница истории армянского народа была предана забвению, а многие из ее героев подверглись репрессиям. Так, из 1400 офицеров армянской армии, посланных в начале 1921 г. в Рязанский концентрационный лагерь, 15 были генералами, а 25—полковниками. Среди них были командующий Армянским корпусом генерал-лейтенант Товмас Назарбекян (Фома Назарбеков), осуществлявший общее командование армянскими силами в майских сражениях 1918 г., генерал-майор Александр Бей-Мамиконян, командовавший Караклисским фронтом, и другие участники этих сражений. В течение десятилетий даже на народных празднествах не упоминалось имя военнополитического организатора Сардарапатского сражения Арама Манукяна. Вот почему сегодня представляется необходимым раскрыть правду о мужестве организаторов сражения, сумевших в тех исключительно тяжелых условиях сплотить все способные к борьбе силы и обеспечить армянскому оружию победу. Следует отметить, что до Сардарапатского сражения трезвая оценка обстановки позволяла рассчитывать лишь на военное сопротивление, но никак не на победу. Однако произошло «чудо»—была одержана победа. Именно в этом «чуде» кроется первопричина диаметрального различия в существующих восприятиях и оценках. Победа со всей очевидностью показала, что на поле битвы решающее значение имеют как военное искусство, так и боевой дух, необычайные, неосознанные переживания и порывы, т. е. все то, что лежит вне познавательных способностей человека. В деле укрепления духа существенную роль сыграла магическая сила слова. И начало этому положило обращение католикаса Геворга V к войскам и всему народу. Затем последовали обращения Арама Манукяна, Товмаса Назарбекяна и командующего Ереванской группой войск генерал-майора Мовсеса Силикяна (Моисей Силиков). Воодушевление охватило всех: от простого крестьянина до солдата и командира. Вдохновленные всенародной поддержкой армянские войска и их командование в Сардарапате с 22 по 28 мая вели борьбу не на жизнь, а на смерть—и победили.

После отступления противника по всему фронту генерал Силикян при участии начальника штаба Ереванской группы войск полковника Векиляна (Векилов) разрабатывает план освобождения Александрополя. Однако он не был осуществлен, так как процесс его реализации в самом начале был приостановлен приказом главнокомандующего армянскими войсками генерал-лейтенанта Назарбекяна. Приказ Назарбекяна вызвал сильное недовольство

во как в войсках, так и в народе и привел к деморализации войск. Вопрос о том, кто из них был прав, и по сей день является предметом военно-научных дискуссий.

Крупное историческое событие (в нашем случае—Сардарapatское сражение) по-разному воспринимается разными поколениями. Существенный интерес представляет его восприятие современниками. Французский историк С. Афанасян отмечает, что даже официальные лица, являвшиеся современниками сражения, не в полной мере осознали его историческое значение, и лишь английский историк К. Уоккер сумел по достоинству оценить значение достигнутой здесь победы. Чем можно объяснить то обстоятельство, что иностранец сумел воспринять то, мимо чего прошли сами армяне? Необходимо учесть тот факт, что в результате подписания после Сардарapatской победы Батумского договора в Армении создано тяжелое положение. Отсюда и известное противопоставление мужества войск на поле битвы «бездарной дипломатии». Сам Т. Назарбекян заслужил оценку нерешительного военного деятеля, послушного политическому руководству. Однако анализ боевых рапортов, донесений и дневниковых записей штаба Армянского корпуса показывает, что в действительности не было достаточных оснований для оптимизма. Назарбекян располагал информацией, которая была недоступна Силикяну и военно-политическому руководству в Ереване. Здесь не имели четкого представления о политических переменах, происшедших в Закавказье, в частности о том, что 26 мая Закавказский Сейм распался в результате провозглашения Грузией своей независимости. Армяне остались в одиночестве.

Турки требовали от армянских представителей, чтобы они выступали от лица суверенного государства, и Армянский Национальный Совет в Тифлисе 28 мая 1918 г. принял декларацию о независимости Армении. Представители суверенной Армении 4 июня подписали в Батуми договор с Турцией. Генерал Назарбекян отдал приказ о прекращении боевых действий в первую очередь в связи с подписанием договора. Следует отметить, что обстановка на ТВД к этому времени складывалась не в пользу армян, поскольку турки получили подкрепление, тем самым доведя численность своих войск на линии Сардарapat—Баш-Апаран до 35 тысяч человек, в то время как у армян здесь было всего 12 тысяч человек. Крайне неудовлетворительным было и снабжение армянских войск боеприпасами.

Победа под Сардарapatом, хотя и не оказала решающего влияния на исход переговоров в Батуми, однако в существенной степени заставила турок «смягчить» свои чрезмерные требования. Благодаря победе под Сардарapatом была закрыта дорога туркам на Ереван и в Араратскую долину, и тем самым население этих районов было спасено от массовой резни.

Героическое сражение под Сардарapatом преподало духовно-моральный урок. Оно доказало, что в момент опасности, даже в кажущихся безвыходными ситуациях, армянская нация может найти спасительный для себя выход, если обладает единой волей. В этом сражении армяне показали себя нацией высокого духа, сплоченной единой волей. Их вело к победе созвездие ярких личностей, преданных своему делу талантливых военачальников.

Сардарapatская победа настоятельно диктует необходимость осмысления той ценностной, морально-психологической системы борьбы армян за выживание, которая на судьбоносных этапах истории обеспечивает продолжительность и беспрерывность процесса проявления потенциала армянской нации.

SARDARAPAT BATTLE

Comprehension of the Historic Fact in the Context of Time

S. H. HAROUTUNYAN, Candidate of Philosophical Sciences, Docent

SUMMARY

The tri-unity of Avarayr—Sardarapat—Shushy is being perceived as a symbol of the victory of Armenian people in its struggle for existence. Avarayr battle, the meaning of which has been analyzed and a unique tradition has been formed (annual national celebrations and church holidays), has an educational function. The same can not be said about Sardarapat battle. In this sense Sardarapat does not have its own tradition despite the fact that the victory of Sardarapat is being nationally celebrated annually. In our opinion first of all the reason lays upon the «dark pages» of history, especially the interpretation of the role of its heroes by the history. After Sovietization of Armenia this great page of the history of Armenian nation was forgotten for fifty years and many of the heroes were subject to repression. Thus, from the 1400 officers of Armenian Army which were sent to Ryazan concentration camp in the beginning of 1921, 15 were generals, 25—colonels. Among them were the Commander of the Armenian Corps Lieutenant-General Tovmas Nazarbekian (Foma Nazarbekov) which was in charge of the Armenian forces in the May battles of 1918, Major-General Alexander Bey-Mamikonian, which was the Commander of Gharakilisa Front and other participants of the battle. During several decades the name of the main organizer of Sardarapat battle Aram Manukian was not mentioned even during national celebrations. This is why it is necessary to reveal the truth about the courage of the battle organizers, which were able to unite all the efforts and provide for the victory of Armenian nation in the most difficult conditions. It is worth to mention that before the battle the realistic evaluation of the situation was leading to only military resistance but not to the victory. Nevertheless a «miracle» took place. This very «miracle» is the cause of the existing polar perception and evaluations. The victory obviously showed the definite importance of military art, as well as the combat spirit, extraordinary, un-realized feelings and aspirations i.e. all which lies out of the cognitive abilities of people. In this task the magic power of a spoken word was of a special importance. The appeal of Gevorg V to the nation and to the forces was the beginning of the «miracle». Then followed the appeals of Aram Manukian, Tovmas Nazarbekian and the Commander of Yerevan Armed Corps, Major-General Movses Silikian (Moisey Silikov). Everybody was inspired: from peasants, soldiers to commanders. Armenian forces and the command, inspired by all-national support fought fiercely in Sardarapat (22—28, May) and won the victory.

After the retreat of the enemy on the entire front, General Silikian along with Colonel Vekilian (Vekilov), the Chief of the Staff of Yerevan Armed Corps were working on the plan of liberation of Alexandrapol. Nevertheless, it was not implemented due to the fact that the process of its realization was stopped in the very beginning by the order of the Commander-in-chief of Armenian forces Lieutenant-General Nazarbekian. This order rose dissatisfaction in the armed forces as well as in the public, which led to demoralization of the army, which after the October revolution tended to desert. The issue of who was right is still a subject of military-scientific discussions.

The great historic event (Sardarapat battle in this case) is being perceived diversely by different generations. The perception of our contemporaries is of a spe-

cial interest. French historian S. Afanasyan says that even the official figures, which were witnesses of the battle, did not realize the historic meaning of the battle to the full extent. Only, K. Walker, English historian could estimate the true worth of the acquired victory. How can it be explained that a foreigner could perceive what Armenians could not? It is necessary to mention that as a result of the Batumy Agreement which was signed after Sardarapat battle, Armenians found themselves in a difficult situation. The diverse hypothesis about the «poor diplomacy» as opposed to the courage of the army in the battlefield started from here. T. Nazarbekian himself was evaluated as an irresolute military leader obedient to the political authorities. But the analysis of military reports, dispatches and diary notes of the Staff of Armenian Corps shows that there were no grounds for optimism. Nazarbekian had the information which was inaccessible to Silikian and military-political authorities in Yerevan. The authorities did not have the right concept of the recent political changes in Transcaucasus. In particular they did not know about the collapse of the Transcaucasian Seim which took place on 26-th of May as a result of the declaration of independence by Georgia. Armenians were left alone.

Turks demanded Armenian representatives to talk on behalf of a sovereign state and Armenian National Council ratified the declaration of Independence of Armenia on May 28 in Tiflis. The representatives of sovereign Armenia signed an agreement with Turkey on May 4 in Batumy. General Nazarbekian gave an order to stop military actions firstly in connection with the signing of the agreement. It is necessary to mention that the theater of war operations was not in favor of Armenians because Turks received reinforcement due to which the number of forces on Sardarapat—Bash-Aparan Front reached 35,000 people. Armenians had only 12,000 people. The situation with war supplies was unsatisfactory.

Although the victory near Sardarapat did not have a decisive influence on the result of the negotiations in Batumy, it forced the Turks to «soften» their extreme demands. Owing to the victory near Sardarapat the road to Yerevan and to Ararat valley was blocked and the population of those regions was saved from massive massacre.

The heroic battle near Sardarapat taught a spiritual-moral lesson. It proved that the Armenian nation could find a way out of a hopeless situation in the moment of danger if a united will was shown. In that battle Armenians showed themselves as a nation of a high spirit, united by a common will. They were led to the victory by the constellation of bright individuals, talented military leaders devoted to their business. The Sardarapat battle commands to understand the moral-psychological system of the struggle of Armenian nation for its existence, which provides for continuity of the process of revealing of the potential of Armenian nation during the crucial for the nation epochs of history.

ԲԱՇ-ԱՊԱՐԱՆԻ ԵՎ ՂԱՐԱՔԻԼԻՍԱՅԻ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԵՐԸ

Վ. Հ. ՄԵԼԻՔՅԱՆ, պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ

1918 թ. մայիսին տեղի ունեցած Սարդարապատի ճակատամարտի հետ մեկտեղ Բաշ-Ապարանի և Ղարաքիլիսայի ճակատամարտերը (վերջինս պատմագիտության մեջ հայտնի է նաև որպես Մեծ Ղարաքիլիսայի ճակատամարտ) բախտորոշ դեր խաղացին հայ ժողովրդի գոյամարտում ու պետականության կերտման գործում:

Հարկ է նշել, որ մեր պատմագրության մեջ այս երկու ճակատամարտերը հաճախ հետալուրտվել և իրենց նշանակությամբ գնահատվել են որպես Սարդարապատի բաղկացուցիչներ: Իհարկե, Սարդարապատի ճակատամարտն իր համաժողովրդականությանը, քաղաքական ուժերի միասնությանը ինչ-որ տեղ սովորի մեջ է թողնում այս երկու ճակատամարտերը, այնուամենայնիվ վերջիններս նույնպես յուրովի որոշիչ դեր խաղացին ոչ միայն հայ ժողովրդի, այլև Անդրկովկասի ճակատագրում:

1918 թ. գարնանը Էնվեր փաշան, որը (Էրիխ Լյուդենդորֆի վկայությամբ) «աչի առաջ ուներ Կովկասը», խիստ գաղտնի պայմաններում սկսեց մշակել Բաքվի գրավման պլանը: Ըստ այդ պլանի 1918 թ. ապրիլի վերջին Թուրքիան Կովկասում կենտրոնացրեց իր 45 դիվիզիաներից 10-ը: Բաթումի և Կարսի շրջանների գրավումից հետո թուրքական գլխավոր հրամանատարությունը կատարեց Կովկասյան ռազմաճակատի ուժերի վերադասավորումը՝ «Կարս» բանակային խմբավորման մեջ միավորելով 1-ին, 2-րդ և 6-րդ բանակային կորպուսները: Այդ խմբավորման առջև խնդիր էր դրված նվաճել նախ Արևելյան Հայաստանը, ապա մտնել Թիֆլիս և վերահսկողություն հաստատել Թիֆլիս — Բաքու երկաթուղու վրա: Դրանից հետո ծրագրվում էր ապագա Ադրբեջանի հետ միավորումը, մի պետություն, որը դառնալու էր պաշտպանության գլխավոր հենակետը:

Այս հանգամանքները կարևոր են ճիշտ պատկերացնելու համար մայիսյան հերոսամարտերի, մասնավորապես Ղարաքիլիսայի ու Բաշ-Ապարանի դերը համակովկասյան քաղաքական իրավիճակում:

Թուրքական երեք պորամիավորումների ռազմական խնդիրները անմիջականորեն կապվում էին Բաշ-Ապարանի (Ապարան) ու Մեծ Ղարաքիլիսայի (Վանաձոր) հետ:

2-րդ կորպուսի 1-ին գորախումբը և 5-րդ Կովկասյան հետևակային դիվիզիան Մյուրսեղ բեյի գլխավորությամբ, հարձակվելով Վորոնցովկայի (Տաշիր) ուղղությամբ, Բարախաշի լեռնանցքով պետք է դուրս գային Բոլնիս-Սաչեն, Բորչալու և, համագործակցելով աջ թևից (Ղապախից) դեպի Թիֆլիս շարժվող կորպերի հետ, գրավեին Թիֆլիսը, ապա նաև Բաքուն: 2-րդ պորախումբը (11-րդ Կովկասյան հետևակային դիվիզիան, հրամանատար՝ Ջեմալ Ջավիդ բեյ) պետք է հարձակվեր Ջաջուռ — Համամլու (Սպիտակ) — Ղարաքիլիսա — Դիլիջան — Ղապախ — Ելիզավետպոլ (Գանձակ) ուղղությամբ, և եթե մինչ այդ ձախ թևից հարձակվող (Վորոնցովկայի ուղղությամբ) թուրքական խումբը հասած լիներ Շուշադերի շրջան, նրան որոշակի օգնություն ցույց կտրվեր Թիֆլիսի ու դարձյալ Բաքվի վրա հարձակվելու համար: 3-րդ պորախումբը (1-ին բանակային կորպուսի 9-րդ Կովկասյան հետևակային դիվիզիա) պետք է հարձակվեր Ալեքսանդրապոլ (Գյումրի) — Բաշ-Ապարան ուղղությամբ՝ նպատակադրվելով հյուսիսից օ-

ղակել Երևանը, իսկ անհրաժեշտության դեպքում նաև շարժվեր Համամլու—Ղարաքիլիսա ուղղությամբ:

Ստացվում է, որ թուրքերի ծրագրում Ղարաքիլիսա—Ղազախ ուղղությունը գլխավորն էր, որովհետև այն նախատե-

Գարեգին Նժդեհ
(Ավր, «Նժդեհ», Բնյուրթ, 1968 զրթից)

սում էր Բաքու հասնել Ղազախ—Աղստաֆա—Ելիզավետպոլ գծով:

Ծրագրելով նվաճել Հայաստանը և այստեղից Թիֆլիս արշավել՝ թուրքական զերագույն հրամանատարությունը միաժամանակ հարձակում էր նախապատրաստում Արդահան—Ախալցխա—Ախալքալաք ուղղությամբ, որտեղ մայիսի 20-ից կենտրոնացվեցին խոշոր ուժեր¹:

Ալեքսանդրապոլը մայիսի 15-ին թողնելվելուց հետո հայկական կորպուսի հրամանատար Թ. Նազարբեկյանը մայիսի 16-ին հաղորդում է Ջալալօղլի (Ստեփանավան) Անդրանիկին. «Հրամարում եմ ձեր պորամատով դիրքեր գրավել Վորոնցովկայի մոտ՝ պաշտպանելով Լոռիի տափաստանը և որքան հնարավոր է կտրելով թուրքերի առաջխաղացումը: Ա-

խալքալաքի և Ջալալօղլու հենտ պահեցեք հարաբերությունը»²: Հենց Վորոնցովկայի մոտ էսադ փաշան հանդիպեց տեղի բնակչության առաջին լուրջ հակահարվածին, որտեղ արդյունավետ էին Անդրանիկի գործողությունները: Նրա հենտ էին արևմտահայ կամավորական շարժման գործիչներ Սմբատը, Փիրոսը, Ճեպեճի Սարգսը: Կարո Սասունին գրում է. «Անդրանիկը մոտ 2000 սինվորով Ջալալօղլի էր և կոխմադրեր Ախալքալաքեն առաջացող Վեհիբ փաշայի ուժերուն»³: Ե. Տոկարժնակու վկայությամբ հայերի մեջ այստեղ կռվում էին նաև կանայք⁴:

Կտրելով հայերի դիմադրությունը՝ թուրքերը շարժվում են դեպի Ղարաքիլիսա: Սակայն, հասնելով Համամլու, էսադ փաշան փոխում է (դեպի Ղարաքիլիսա) իր 36-րդ դիվիզիայի առաջխաղացման ուղին և Երևան տանող խճուղով շարժվում է դեպի Բաշ-Ապարան: էսադ փաշայի նպատակն էր Ապարանի վրայով դուրս գալ Աշտարակ—Եղվարդ—Կոտայք գիծը և Բանաբեռի գրավմամբ փակել օդակը, պինաթափել հայկական պորքը Երևանում: Թուրքերը Համամլուից անարգել առաջ են շարժվում և մայիսի 22-ին մտնում են Բաշ-Ապարան: Ձինված հայ երիտասարդությունը կուտակվում է Բյուրուջա գյուղում, որտեղ նույն օրը Ջհանգիր աղայի եզդիների աշխարհագրորի հենտ դիմադրում են թուրքերին: Սարդարապատի թեժ ճակատամարտի ժամանակ, մայիսի 23-ին, թուրքական 36-րդ դիվիզիայի ողջ մարտական կազմը ուղղվեց Բաշ-Ապարանի վրա: Թուրքական պորքերի այդ մտադրությունը խափանելու նպատակով Սարդարապատի ճակատից շտապ կերպով ուժեր տեղափոխվեցին Բաշ-Ապարանի ճակատ⁵: Գեներալ Մ. Սիլվյանը, որը

² «Հայկական կորպուսը թուրքական պորքերի դեմ 1917–1918 թթ.»։ «Բանբեր Հայաստանի արևելների» (այսուհետև՝ ԲՀԱ), հ. 3: Ե., 1992, էջ 127–144:

³ Կ. Սասունի, Թրքահայաստանը Ա. Աշխարհամարտի ընթացքին (1914–1918): Բնյուրթ, 1966, էջ 205:

⁴ Տես Ե. Լուղշուվեյտ, նշ. աշխ., էջ 186:

⁵ Տես Ե. Սարգսյան, Թուրքիան և նրա նվաճողական քաղաքականությունը Անդրկովկասում 1914–1918, Ե., 1964, էջ 448:

¹ Տես Ե. Լուղշուվեյտ. Турция в годы Первой мировой войны, 1914–1918. М., 1966, сс. 185–186:

հետախուզության միջոցով արդեն տեղեկացել էր թուրքական այդ պորախմբի ռազմարշավի մասին, առանձնապրեց գնդապետ Դորուխանյանի 6-րդ հրաձգային գունդը, գնդապետ Ջալիլյանի Պարտիզանական 2-րդ հեծյալ գունդը (100-120 ձիավոր), գնդապետ Միլինի սահմանապահ գումարտակը⁶: Շուտով Երևանից հասնում են մի քանի տասնյակ ապարանցիներ Արսեն Տեր-Պողոսյանի (Բաֆֆու «խենթի» որդու) ղեկավարությամբ. դիմադրություն ցույց տվողներին միանում են Մ. Հովհաննիսյանի և Ա. Ջալալյանի, բուլանըլսի Մուրադի և բաշգյառնեցի Մակեդոնի խմբերը, ինչպես նաև Սակեյարիի հրետանային մարտկոցը: Այս բոլոր ուժերը (6000 մարդ) Մ. Միլիկյանը ընդգրկում է Երևանի պորաբաժնի 2-րդ խմբում, որը մայիսի 23-ից ղեկավարում էր Դրոն (Դրաստամատ Կանայան): Վերջինս ըստ Միլիկյանի պլանի երկու գումարտակով, հեծյալ պարտիզանական գնդով Աշտարակ—Բաշ-Ապարան խճուղու վրա պետք է գրոհեր թուրքերի վրա և նրանց հետ շարտեր դեպի արևմուտք:

Մայիսի 24-ին Դրոն հասնում է Այի-Բուչակ (Թուչակ), երբ 3-րդ թուրքական դիվիզիան շարժվում էր Բաշ-Ապարան—Աշտարակ գծով: Արդեն մայիսի 25-ին Դրոն գրոհում է Բաշ-Ապարանի հյուսիսային շրջանում: Հեծելազորի գրոհի հետևանքով Դրոն զորազուգու գյուղի մոտ կոտորվում են 30 ասկյարներ ու մի սպա: Միլիկյանը դեպքերն այսպես է նկարագրում. «Թուրքերի հետ առաջին հանդիպական մարտը Դրոն ունեցավ Բաշ-Ապարանի մոտ: Չդիմանալով թուրքերի ճնշմանը՝ նրա ջոկատը հապճեպորեն հետ նահանջեց դեպի հարավ և թաքնվեց Ղապնաֆարի կիրճում, որտեղ սկսեց կարգի բերել իրեն և սպասել օժանդակ ուժերի ժամանմանը»⁷: Չուգահեռ ներկայացնենք նաև Հայկական կորպուսի շտաբի պետ գեներ-

ալ Վիշինսկու հեռագիրը Թիֆլիս. «Մայիսի 26-ի վաղ առավոտյան թշնամին գերազանց ուժեղով հարձակման դիմեց Բաշ-Ապարանի պորաբաժնի դեմ և ձախ թևի կողմից մեր թիկունքն էր անցնում: Բանի որ օժանդակ ուժերը դեռ չէին հասել, ուստի մեր պորամասը հետ նահանջեց Ղապնաֆար (Ապարանի շրջանի Արագած:—Վ. Մ.) գյուղի շրջակայքը, որտեղ միացավ օգնության եկած գնդապետ Դորուխանյանի ջուկատին: Նահանջի ժամանակ մենք թողեցինք մի թնդանոթ»⁸: Ղապնաֆարի կիրճի դեպքերը բեկումնային դարձան այս ճակատամարտում:

«Ես օժանդակ ուժեր նշանակեցի,— 1929 թ. Նապարեկյանին հղած իր նամակներից մեկում գրում է Միլիկյանը,— երկրորդ հեծյալ գունդը և կարծես 4 հրանոթ: Հիշյալ օգնական ուժերը հասնում են, ջոկատը մայիսի 27-ին հարձակման է անցնում Բաշ-Ապարանից հարավ, և, ինչպես վեկույեց Դրոն, նրա դեմ կանգնած էին թուրքերի գերակշիռ ուժերը»⁹:

Արագածի բարձունքները թուրքերի կողմից գրավված լինելու պատճառով հայկական պորաբաժնի կողմից էին Արագածի ուղղությամբ հարձակվելու, թեմեղում տեղաշարժվելու հնարավորությունից: Ուստի Դրոն որոշում է հիմնական ուժերը կենտրոնացնել Բաշ-Ապարանի ճակատի կենտրոնում և անսպասելի գրոհով ճեղքել թուրքական պորբերի պաշտպանությունը՝ նրանց պրկելով թեքում ձեռք բերած առավելություններից: «Արագյուզում,—պատմում է Դրոն,— ունեի մի բատալիոն (գումարտակ:—Վ. Մ.), թողեցի երկու վաշտ: Էն երկու վաշտն էլ իջայրի: Ռեգերմանի բատալիոնից էլ երկու վաշտ ուղարկեցի կենտրոն: Ուրեմն կենտրոնում ունեմ վեց վաշտ»¹⁰: Նա Սակեյարիի մարտկոցը, Կորովկովի ու Ջահնգիր աղայի հեծելազորը առաջին գծից դուրս է բերում թիկունք:

Մայիսի 28-ի առավոտյան Դրոն հարձակման հրաման է տալիս: Թուրքերն ի-

⁶ Տես Ս. Հարությունյան, Թուրքական ինտերվենյան Անդրկովկաս 1918 թ. և ինքնապաշտպանական կռիվները: Ե., 1984, էջ 177:

⁷ Տես Հ. Թուրջյան, Սարդարապատի հերոսամարտը: Ե., 1969, էջ 159:

⁸ «Հորիզոն», 1918 թ. մայիսի 29:

⁹ Տես Հ. Թուրջյան, նշ. աշխ., էջ 266:

¹⁰ «Դրոն», Ե., 1991, էջ 96:

րենց գլխավոր ուժերը անառիկ բարձունքներից տեղափոխում են ճակատի կենտրոն, որտեղ Դրոն աննկատ կենտրոնացրել էր իր վորաջոկատի մեծ մասը: Վերիջեղով՝ Դրոն գրում է. «Հետեղ էր, որ Կորովյովն իր պատմական դերն արեց:

Մակեդոն Հակոբջանյան, Բաշ-Ապարանի ճակատամարտի մասնակից (Սարդարապատի թանգարանի ֆոնդից)

Ասի կավալերիան մեռցնելու եմ ուղարկում: Ջհանգիր աղային էլ ուղարկեցի: Բայց կավալերիայի պատմության մեջ քիչ ա պատահել՝ 700 հոգի կավալերիայից 160-ը թափեցին¹¹: Բայց, ճղեց: Ջեմյակն էլ սպանվեց, բայց արդպես արագ փախուստ ես չէի սպասում թուրքերի կողմից¹²: Երևանի «Աշխատանք» թերթը մայիսի 29-ին հրապարակում է մայիսի 28-ի երեկոյան ժամը 23-ին ստացված հեռագիրը, որն ազդարարում էր Սարդարապատից հետո երկրորդ հաղթանակը. «Բաշ-Ապարանի ուղղությամբ երեկ մեր վորամա-

սերը դիմեցին հարձակման, թշնամին իր դիրքերեն դուրս վանեցինք: Մերոնք կհետապնդեն նահանջող թշնամին»¹³:

Մարտերը Բաշ-Ապարանում շարունակվեցին մինչև մայիսի 29-ը: Թուրքերը ջարդվեցին ու հեռացան արևմուտք, Թափանագետի բարձունքները, դեպի Դյուլքյանդ գյուղը: Մ. Միլիկյանի վկայությամբ կռվի դաշտում թշնամին թողեց 200 ռսպանված և բաժական զենք ու փնամըթերք¹⁴:

Բաշ-Ապարանի հաղթանակը իրավամբ պետք է համարել «Սարդարապատի հրաշքի» հետևանք, այն իմաստով, որ Սարդարապատը, ընդհանուր հաղթանակի հույս ներշնչելով, առաջ բերեց Բաշ-Ապարանի ճակատը ևս, թեև ուշացումով, ամրապնդելու անհրաժեշտություն:

* * *

Մայիսյան հերոսամարտերի մեջ իր ստանձնահատուկ տեղն ու դերն ունի Ղարաքիլիսայի ճակատամարտը, որը միաժամանակ հերոսականի ու ողբերգականի շեշտ է կրում: Այն լի է թե՛ ռազմական ու քաղաքական և թե՛ անձնական հակասություններով: Ամենևին չըփորձելով այս հողվածում վերջակետ դնել տասնամյակների ընթացքում այս հարցի շուրջ շարունակվող գիտական բանավեճին՝ մեր ուժերի ներածին չափով ներկայացնենք այդ ճակատամարտի պատկերը:

Հայկական կորպուսի հրամանատար Թովմաս Նազարբեկյանը գիտեր, որ թուրքերն օգտագործելու են Փամբակի, Ջաջուռի լեռնանցքները, Ալեքսանդրապոլից դեպի Ջալալօղլի և այստեղից Ղարաքիլիսա տանող ճանապարհները:

Դեռ մայիսի 16-ին Նազարբեկյանը Հայկական 1-ին դիվիզիայի հրամանատար գեներալ Արեշյանին կարգադրել էր կանգնեցնել թուրքերի առաջխաղաղումը դեպի Ղարաքիլիսա՝ պաշտպանելով նախապես գրաված դիրքերը Չաշան լեռան, Գյոյ Յոխուռ, Մեծ Բյալիանակ և Ավդիբեկ բնագծերում: Դա իրականացվելու էր Ա-

¹¹ Խոսքը հայկական կողմի կորստի մասին է:

¹² «Դրո», էջ 98:

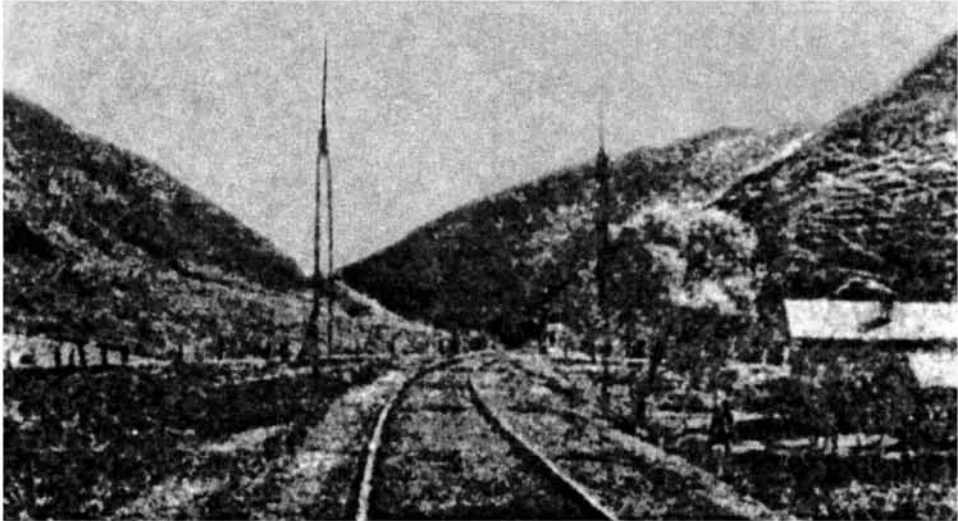
¹³ «Աշխատանք», Ե., 1918 թ. մայիսի 29:

¹⁴ Տես «Հորիզոն», 1918, հունիսի 12:

լեքսանդրապոլի ջոկատի, կորպուսի հրամանատարի ռեզերվների, 7-րդ ու 8-րդ հրաձգային, Կարսի ամրոցի հետևակային և հայկական հեծյալ գնդերի ուժերով: Այս հրամանը չկատարվեց¹⁵: Նույն մայիսի 16-ին գեներալ Անդրանիկին տրվել էր իր Առանձին հարվածող պորամատով Ջալալօղլում մնալու և Լոռու տափաստանը

հաղի, իսկ մնացած պորամասերը գնդապետ իշխան Արղուժյանի հրամանատարությամբ՝ դեպի Դիլիջան»¹⁷:

Ուժեր էին կենտրոնացնում նաև թուրքերը: Թուրքիայի գլխավոր հրամանատարությունը անհաջողության մատնելված 11-րդ Կովկասյան դիվիզիան Կարսից և Ալեքսանդրապոլից որպես օգնություն

Ղարաքիլիսայի կայարանը, որտեղ մղվել են թե՛ մարտեր (Աճ, «Նժդեհ», Բեյրութ, 1968 գրքից)

պաշտպանելու հրաման, իսկ մայիսի 17-ին Ախալքալաքի գնդի հրամանատարին՝ Անդրանիկի հետ համատեղ գործելու հրաման¹⁶:

Ինչպես երևում է Հայկական առանձին կորպուսի գործողությունների համառոտ օրագրից, օրեցօր պզաղի հայկական ուժեր էին կենտրոնանում Ղարաքիլիսայի ճակատում: Հայկական կորպուսի շտաբի տրամադրության տակ է ուղարկվում նույնիսկ ռուսական կամավորական գունդը: Միաժամանակ Նազարբեկյանի հրամանի համաձայն (Ալեքսանդրապոլից Ղարաքիլիսա նահանջող պորախմբի հրամանատարին) «Ղարաքիլիսայի վրա թուրքերի հարձակման դեպքում 1-ին դիվիզիան և երկու լեռնային հրետանային մարտկոցները պետք է նահանջեին Շա-

յուն ուղարկեց 9-րդ և 36-րդ Կովկասյան դիվիզիաների պորամասերը»¹⁸:

Մայիսի 16-ից 20-ը թուրքերը Ղարաքիլիսայի ուղղությամբ ակտիվ գործողություններ չձեռնարկեցին, ինչն այդ օրերին հայկական ջոկատների համար հնարավորություն էր ստեղծում ամուր պաշտպանություն կազմակերպելու այնպիսի նպաստավոր բնագծում, ինչպիսին էր Ջաջուռի լեռնանցքը: Ցավոք, այդ չարվեց: Արեշյանը պորախմբի հրամանատարությունը հանձնեց գնդապետ Բեյ-Մամիկոնյանին և ինքը մեկնեց Ղարաքիլիսա: Նահանջող գնդերի անձնակազմի պզաղի քանակությամբ սկսվողներ պարզապես լքում են պորամասերը¹⁹:

¹⁷ ԲՀԱ, էջ 142:

¹⁸ Шу «Кавказское слово». Тифлис, 1918, 12 июня.

¹⁹ Шу Ա. Հարությունյան, նշ. աշխ., էջ 190:

¹⁵ Шу Ա. Հարությունյան, նշ. աշխ., էջ 189:

¹⁶ Шу ԲՀԱ, էջ 140:

Թուրքերը, օգտվելով դրանից, մայիսի 20-ին գրավում են Ջաջուռը, Աղբուլաղը (Լուսաղբյուր), Ղալթաղչին (Ապարանի շրջանի Հարթագյուղ)²⁰: Իսկ արդեն մայիսի 21-ին Լոռու գնդի հրամանատարը տեղեկացնում է, որ նախորդ օրը Քարախաչի լեռնանցքում հայտնված թուրքերը

վե՛լ թուրքերի հետ բանակցելու թուրքական պորքերը երկաթուղով Ջուլֆա փոխադրելու վերաբերյալ նրանց պահանջի մասին: Նման տրամադրություններ ունեք նաև Բեյ-Մամիկոնյանը, որը հատրդում էր իր անելանելի վիճակի և հետևաբար թուրքերի պայմաններն ընդունելու մա-

Ձիանգիր աղան իր հեծելազորով (Սարգսրապատի թանգարանի ֆոնդից)

մտուցել են Վորոնցովկային և մահմեդական խուժանի օգնությամբ գրավել այն:

Անդրանիկի ուղարկած 200 հոգուց բաղկացած ջոկատին չի հաջողվում տեղի մոլորկաններից ձեռք բերել ռուսական բանակից մնացած մարտկոցի հրանոթները (մոլորկանները դա բացատրում են թուրքերի կողմից վրեժխնդրության սպառնալիքով): Անդրանիկը, մայիսի 22-ին հետ մղելով թուրքական երեք հարձակումներ, գաղթականության հետ գալիս է Կուրթթան²¹: Թուրքական հեծելազորը գրավում է Գյոյ Յոխուշը և շարժվում դեպի Համամլու²²: Ուշադրության է արժանի այն փաստը, որ (ըստ օրագրի) մայիսի 20–21-ը Նապարբեկյանի վրա Անդրկովկասի կառավարության կողմից ճնշում է գործադր-

սին: Նապարբեկյանը ուղիղ հեռագրակապով հայտնում է իր վարմանքը, որ թուրքերը խոսելու ցանկություն չունեն և միայն պահանջում են²³: Բաթումի բանակցությունները, անշուշտ, սպակողմտորոշել էին թե՛ Նապարբեկյանին, Արեշանին և թե՛ հատկապես Անդրանիկին:

Համընդհանուր հուսալքությունը դրսևորվեց Ղարաքիլիսայի հանրահավաքում, որտեղ քննարկվում էր թշնամուն դիմադրելու հարցը, բայց դրան հակառակ որոշվում է կազմել հաշտարար պատվիրակություն: Մայիսի 20-ին կոմիսար Արսենանց Վանոյի գլխավորությամբ, որն, ի դեպ, մի շաբաթ հետո կրկին դիմեց այդ քայլին, կազմվում է մի հանձնաժողով, որը փորձում է մեկնել Համամլու՝ թուրքերին իրենց հնազանդությունը հայտնելու նպատակով: Հանձնաժողովը Արջուտում հանդիպում է թուրքա-

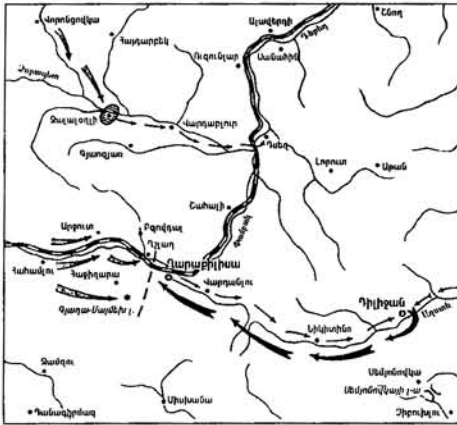
²⁰ Տես «Հայկական հարց», «Հանրագիտարան»: Ե., 1996, էջ 292:

²¹ Տես «Հորիզոն», 1918 թ. հունիսի 7:

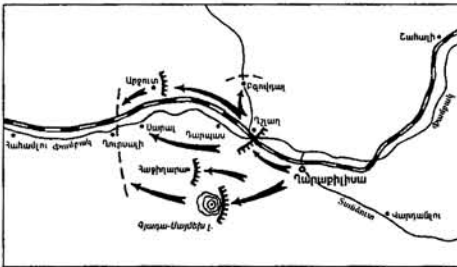
²² Տես ԲՀԱ, էջ 142:

²³ Տես նույն տեղում:

1. ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԻ ՆԱԽՕՐԵՆ. Մայիսի 21-24

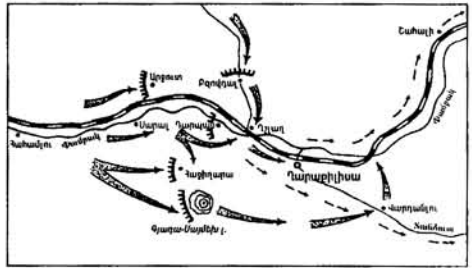

2. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՉԱԿՈՒՄԸ. Մայիսի 25-26

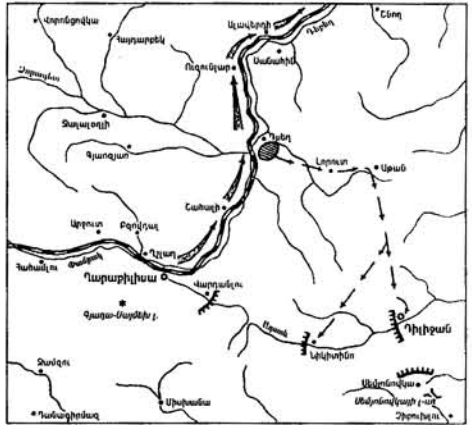

→ → → Բնօրրական զորքերի հարձակումը
 — — — Հայկական զորքերի հարձակումը
 - - - Հայկական զորքերի նահանջը

3. ԹՈՒՐԲԱԿԱՆ ՀԱԿԱՅԱՐՉԱԿՈՒՄԸ. Մայիսի 27-28

4. ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԻՑ ԴԵՏՈՒ. Մայիսի 29-30

→ → → Կողմերի դիրքերը
 - - - Հայկական զորքերի առաջնադասյան գիծը

Ղարաքիլիսայի ճակատամարտի քարտեզը ըստ օրերի («Ակառամարտ», 1992 թ., մայիս-հունիս, հմ. 22)

կան բանակին ուղեկցող խուժանին և վերադառնում ձեռնուռնայն:

Անորոշությունը շարունակվեց մինչև մայիսի 23-ը: Դիվիզանում, ստանալով Սարդարապատի առաջին հաղթանակի լուրը, ժողովուրդն ու հայկական զորամիավորումները սթափվեցին: Եկեղեցու բակում տեղի ունեցավ բազմամարդ հանրահավաք և կազմալուծված հայկական զորամասերի ու գաղթականության բազմության առջև պայքարի կոչով հանդես եկան Մեսրոպ եպիսկոպոս Տեր-Մովսիսյանը, կապիտան Գարեգին Տեր-Հարությունյանը (Նժդեհ), գեներալ Գամապյանը (Համասյան): Կապիտան Արտավազ Հարությունյանը նշում է. «Նժդեհը շատ անգամ ոգեշունչ խոսք ուղղած էր բազմության, ի մասնավորի՝

մարտական ուժերու: Բայց Ղարաքիլիսայի ճակատամարտի նախօրեի արտասանած ճառով ինքն իրեն գերազանցեց»²⁴: Որոշվեց թշնամուռն դիմադրել Փամբակի լեռներում: Եվ անմիջապես մայիսի 24-ին Ղարաքիլիսա են վերադառնում գեղապետ Անդրեյ Մելիք-Շահնապարյանի 1-ին հեծյալ գունդը, որը միակ չկազմալուծված զորամասն էր, չորս մարտկոյ, գեղապետ Սամարյանի (Սամարյան) հետևակային հավաքական գունդը՝ հապճեպորեն վերակազմավորված տարբեր գնդերի մնացորդներից: Ղարաքիլիսայի ճակատի ընդհանուր հրամանատար է նշանակվում գեղապետ Բեյ-Մամիկոնյանը²⁵: Մայիսի 23-24-ի

²⁴ Տես Ալին, Նժդեհ: Բեյրութ, 1968, էջ 67:

²⁵ Տես Հ. Թուրքյան, նշ. աշխ., էջ 169-170:

տվյալներով հայկական ընդհանուր ուժերը հաշվվում էին 7000 վինվոր ու սպա, 20 գնդացի, 10 հրանոթ՝ թորքական 10000 վինվորի ու սպաների, 40 գնդացիների և 70 հրանոթների դիմաց²⁶։

Մայիսի 25-ին Ղարաքիլիսայի ճակատը կազմակերպվեց հետևյալ կերպ. ձախ թևում, Հաջիղարա (Լեռնապատ) գյուղի մոտ կանգնած էր գնդապետ Սամարյ-

Գավիթ Մելիքյան, Բաշ-Ապարանի ճակատամարտի մասնակից (Ասրղարապատի թանգարանի ֆոտոյ)

յանի հավաքական գունդն իր մարտկոցով և գնդացրային դասակներով, կենտրոնում՝ Դարպաս գյուղի մոտ՝ գնդապետ Ա. Մելիք-Շահնապարյանի հեծյալ գունդը, կապիտան Գուրգեն Մովսիսյանի հրետանային մարտկոցը, հետևակային այլ հավաքական զորամասեր ու աշխարհագրայիններ, աջ թևում՝ գնդապետ Ն. Լորդանյանի (Կորգանով) հրամանատարությամբ կանգնած էին դարձյալ հավաքական հետևակային զորամասեր, մի մարտկոց և, վերջապես, Նժդեհի և մի քանի խմբապետների հեծյալները, ինչպես նաև աշխարհագրայիններ²⁷։

Այդ օրերի ընդհանուր բարձր տրամադրությունը մայիսի 24-ին Թիֆլիսի Հայոց Ազգային խորհրդին է հաղորդում գեներալ Վիշինսկին. «Ալեքսանդրապոլի

ուղղությամբ մեր զորքերը վերագրավել են Ղարաքիլիսան։ Զինվորների տրամադրության մեջ հեղաշրջում է եղել»²⁸։

Մայիսի 24-ին, Արջուտի մոտ, երկու կողմերի հետախուզական ջոկատների միջև տեղի է ունենում փոխհրաձգություն։ Դա Ղարաքիլիսայի ճակատամարտի նախերգանքն էր։

Մարտերի սկզբում ի հայտ է գալիս հայկական հրամանատարության ոչ ճիշտ ռազմավարությունը. «Այն ժամանակ, երբ թշնամու զորաբանակի մի մասը Փամբակի և Թափազյավորի վրայով տիրում է Գյաղա-Մարմեխի բարձունքը, մյուս մասը, դիմելով արևելք, Աղաղանի, Կախկալայի, Շիշ-թափի գագաթներով հասնում է Սարալ գյուղին և ամրանում Ղուրսալուի և Արջուտի լեռներում—մեր զորքերը բռնել են միայն արևմտյան կողմը՝ Ղշաղ (Վանաձորի Տավրոս թաղամաս)—Դարպաս—Արջուտ ութ վերստանոց տարածությունը, ստեղծել են միայն մի ֆրոնտ, դարձրել են «Կոտրած եկեղեցին» իրենց վերդենը. ֆրանգների ուժեղացման մասին մտածող չկար. որքան ուժեղ է ճակատը, այնքան թույլ ու անպաշտպան են Դվալ ու Շոր-Դաղ հյուսիսային և Մեծ Մայմեխ արևելյան թևերը»²⁹։

Մայիսի 25-ին սկսվում է Ղարաքիլիսայի պաշտպանների գրոհը։ Հետևենք դեպքերի ակնատես Սանուկ Ղազարյանի հուշերին. «Նժդեհի խումբը Դարպասի ու Հաջիղարայի արանքում գերմարդկային ճիգեր է գործադրում կանգնեցնելու թշնամու բազմապատկված ուժի ներխուժումը։ Իսկ մինչ այդ հեռատես թշնամին, չափելով մեր ուժերը Ղուրսալուի կովում, գտավ գաղտնիքը, որոշեց հայ զորքի թույլ կողմերը, ուժեղացրեց աջ ու ձախ ֆրանգները՝ Արջուտի ու Բզովդալի (Բազում։—Վ. Մ.) բարձունքները։ Թշնամին կամայ-կամաց շրջապատում է Փամբակը, մեր զորքերը շրջապատվում են, բայց կոխվել չի դադարում»³⁰։ Գյաղա-Մայմեխի թևը պաշտպանելու էր Սա-

²⁶ Шу «Кавказское Слово». Тифлис, 12 июня 1918 г., նաև «Հորիզոն», 1918 թ. հունիսի 4։
²⁷ Шу Հ. Թորքյան, աջ աջիւ., էջ 170։

²⁸ «Հորիզոն», 1918 թ. մայիսի 26։

²⁹ Шу Մ. Ղ. (Սանուկ Ղազարյան), Ղարաքիլիսայի հերոսամարտը։ Թիֆլիս, 1920, էջ 17։

³⁰ Նույն տեղում, էջ 18։

Ղարաքիլիսայի գրավումից հետո թուրքերի կողմից կոտորված հայերի դիակները
(Սարդարապատի թանգարանի ֆոնդից)

մարցյանի գունդը: Առանց թնդանոթի ու
ռավամաշերքի, առանց պատրաստութ-
յան նա կարողացավ թուրքերից խել բո-
լոր դիրքերը՝ նրանց բշեղով դեպի Միս-
խանա և առաջ բերելով անսահման ո-
գևորություն: Մասնակիցների վկայութ-
յամբ, եթե Սամարցյանի առաջարկած
պլանով կազմվեր Ղարաքիլիսայի ձակա-
տը, միգուցե կռիվներն այլ ընթացք
ստանային: Մայիսի 26-ին հաջողվում է
Գյաղա-Մայմեխի մոտ շրջանցել թուրքե-
րի աջ թևը: Թշնամին փախչում է Հաջի-
ղարայից և 1010 բարձունքից: Դորդանյա-
նի միաժամանակյա հարձակման հետե-
վանքով թուրքերից խլվում է նաև 750-րդ
բարձունքը, և ոչնչացվում են մի հրա-
նոթ, 200 սիևվոր: Այս օրերին հերոսա-
բար սրիվում է հմուտ հրետանավոր կա-

պիտան Գուրգեն Մովսիսյանը, որի մա-
սին հետագայում ջերմ խոսքեր է ասել
մարշալ Հ. Բաղդամյանը: Հաջորդ օրը,
մայիսի 27-ին, թուրքերը պատասխան
գրոհով հետ են վերցնում կորցրածը³¹:
Թուրքերը մայիսի 28-ին հարձակման են
անցնում կենտրոնում, գրավում են
Դարպասը և հրետանային ուժակոծու-
թյան են ենթարկում Ղլաղը, որտեղ գլու-
նըվում էր ձակատի շտաբը: Բաշ-Ապա-
րանից Ղարաքիլիսա տեղափոխված թուր-
քական երկու գունդ մայիսի 28-ի երեկո-
յան, Վարդանյու գյուղի մոտ դուրս գա-
լով անտառից, կտրում են Գիլիջան տա-
նող խճուղին: Հարկական սրբի մի սգա-
լի հատված հարկադրված եղավ երկաթ-
ուղու կիրճով նահանջել դեպի Շահալի

³¹ Տես ՀՀ ՊԳԿԱ, ֆ. 121, ց. 2, գ. 97, թթ. 1-31:

(Վահագնաձոր) և համարյա ամբողջովին ոչնչացվեց:

Այսպիսով՝ Ղարաքիլիսայի 4-օրյա հերոսամարտում մեր պորքերն ի վերջո պարտություն կրեցին: Մայիսի 28-ին ժամը 4-ին Ղարաքիլիսան ընկավ:

Պարտության պատճառները հետևյալներն էին:

Զեմյակ (Նախուսյան),
Բաշ-Ապարանի ճակատամարտի մասնակից
(Ս. Վրայան, «Հայաստանի Հանրապետություն»,
Փարիզ, 1928 գրքից)

1. Թուրքերի հետ Բաթումում տարվող բանակցությունները ընդհանուր պարտվողական ու հուսալքման տրամադրություն էին առաջացրել նախ և առաջ հայկական բանակը ղեկավարող ռազմական գործիչների շրջանում: Անգամ Սարդարապատի ու Բաշ-Ապարանի հաղթանակները չկարողացան փոխել իներցիայի ուժով շարունակվող երևույթը: «Մեր այս գոյամարտն ալ ավելի արդյունք կունար տալ, — գրում էր «Աշխատանք» թերթը, — եթե մենք ամբողջապես կտրվեինք Թիֆլիսեն ու բանակցություններեն, եթե մեր վիճվորության ուղեղեն վերցվեր ուրիշ միջոցներով փրկվելու գաղափարը»³²:

2. Լոռի-Փամբակում և Ապարանում եղած հայ պորքի ընդհանուր թիվը 15000-

ից պակաս չէր, մինչդեռ մայիսի 27–28-ին Ղարաքիլիսայում կոզում էին միայն 7000 վիճվոր ու աջնարհավորային:

3. Այս հարցին է վերաբերում Անդրանիկի՝ Դսեղից օգնության շահանելու խնդիրը: Տարածված տեսակետներից մեկն այն է, որ եթե Անդրանիկն իր շուրջ 2000-անոց պորքով Դսեղից գար Ղարաքիլիսա, ապա դեպքերն այլ ընթացք կստանային: Հայտնի է նաև, որ Անդրանիկը շուրջ 20000 գաղթականության հետ Դիլիջան ժամանելուց հետո իմացավ Բաթումի բանակցությունների մասին և Սեյմի դաշնակցական խմբակցության հետ ունեցած առանց այն էլ բևեռացված տարաձայնությունների պայմաններում ավելի մեկուսացավ:

Այստեղ մենք ցանկանում ենք կանգ առնել միայն մի փաստաթղթի վրա, որը թվագրված է 1918 թ. ապրիլի 15-ով: Դա Հայաստանի պաշտպանության խորհրդրդի նախագահ Վ. Փափալյանի կարգադրությունն է Հայկական կորպուսի հրամանատարին՝ ռազմաճակատից Անդրանիկի ջոկատի հեռացման անհրաժեշտության վերաբերյալ³³: Փաստաթղթում ասվում է. «Նպատակահարմար է արդյոք պինադադարի պայմաններում (Տրապիզոնի բանակցությունների ընթացքում: — Վ. Մ.) թուրքահայերին, իրենց փայլուն պորահրամանատար Անդրանիկի գլխավորությամբ կանգնեցնել թուրքերի դեմ, երբ նա իր գրաված դիրքում կարող է չհնթարկվել Ձեր (Նավարբեկյանի: — Վ. Մ.) հրամաններին, ուստի հնարավոր չէ՝ արդյոք նրա ջոկատը փոխարինել այլ պրամատով»³⁴:

Բիարկե, քաղաքական տարաձայնությունների պատճառով Անդրանիկը չըպետք է մի կողմ մնար Դսեղի ձորի մյուս ափին տեղի ունեցող իրադարձություններից: Սակայն նշենք, որ նրան մեղադրողներից մեկի՝ Նավարբեկյանի մոտեցումը, մեր կարծիքով, հակասական է: Մի կողմից՝ նրա հրամանն է Անդրանիկին Լոռու տափաստանը պաշտպանելու վե-

³³ Տես «Андраник Озаян. Документы и материалы». ԲՀԱ, հ. 1–2, Ե., 1991, էջ 282–283:

³⁴ Նույն տեղում:

³² «Աշխատանք»: Ե., 1918 թ. մայիսի 29:

րաբերյալ, մյուս կողմից՝ այն գնահատականը, որ «Անդրանիկը, գրավելով Բրովդալի ու Ջալալօղլու նպաստավոր բարձունքները, թուրքերին չդիմադրեց և ծանր դրության մեջ դրեց Ղարաքիլիսայի ջոկատը»³⁵:

Մյուս տեսակետի կողմնակիցները վկայակոչում են Հովհաննես Թումանյանին, որը գրել է. «Այո, միանգամայն ճշմարիտ են ասում, որ եթե Անդրանիկը Լոռու կողմից՝ Դվալից օգնության հասներ, պատերազմն անկասկած ուրիշ ելք կունենար, ամայն բոլոր դատապարտողները մի բան չգիտեն, որ հենց էդպես էլ ծրագրված էր և կատարվելու վրա էր, երբ պիսկորական բարձր հրամանատարությունից (Նապարբեկյանից: — Վ. Մ.) հրաման եկավ զորավար Անդրանիկին՝ մնալ Դսեղ և պաշտպանել երկաթուղու գիծը: Մինչև էս հրամանը փոխվեց, արդեն երրորդ օրն էր և գրեթե միաժամանակ եկավ Ղարաքիլիսայի անկման բոթը»³⁶: Զանտեսները նաև Անդրանիկի մոտ ապաստանած գաղթականության անվտանգության խնդիրը:

Մյուս կողմից, հետազոտման կարիք ունեն նաև Գրոյի հետագա գործողությունները: Չէ՞ որ, եթե Դրոն իր 5-6-հապարանոց զորախմբով Բաշ-Ապարանի հարթանակից հետո միանար Ղարաքիլիսայի պաշտպաններին (իսկ դա կարող էր տեղի ունենալ թերևս մայիսի 30-31-ին), ապա դա կօգներ եթե ոչ դիմադրությունը շարունակելու, ապա գոնե որոշ չափով նվազեցնելու բնակչության ու զորքի կորուստները: Նույն կերպ կարելի էր մեղադրել նաև Նապարբեկյանին, Միլիկյանին, Նժդեհին և մեր մյուս զորավարներին, որ եթե նրանք ավելի շրջահայաց լինեին, նաև արդարացիված կերպով շենթարկվեին անդրկովկասյան կառավարության կարգադրություններին, ապա կարելի կլիներ անգամ կանխել թուրքերի ներխուժումը Արարատյան դաշտ: Անդրանիկի վարքագիծը Ղարաքիլիսայում, մեր կարծիքով, պետք է քննարկել միայն

երկրամասի ընդհանուր քաղաքական ու ռազմական իրադարձությունների ամբողջության մեջ: Կարծում ենք, որ այսօր, հետադարձ հայացք գցելով անցյալին, մենք պարտավոր ենք հաշվի առնել այս պահի բարդությունը, խճճվածությունը:

4. Ղարաքիլիսայում ռազմամթերքի խիստ պակասություն էր: Մայիսի 28-ին հայկական հրետանին մնացել էր առանց արկի, իսկ պիսկորները հաշվում էին վերջին փամփուշտները: Այդ մասին է վկայում և Վեհիբ փաշան. «Հայ պիսկորությունը ստիպված է լինում տեղի տալ միայն այն ժամանակ, երբ վերջանում է իր ռազմամթերքը»³⁷:

5. Միայն մարտավարության պատճառով աջ և ձախ թևերը անպաշտպան էին մնացել: Բացակայում էին սիսանսական սյրանը, կապը հարևան զորամիավորումների հետ, լավագույնս չէին օգտագործվում տեղանքի նպաստավոր պայմանները:

6. Գործնականում իր պարտականությունների կատարման մեջ թերացել էր Հայկական կորպուսի հրամանատարությունը: Դիլիջանի շտաբը փաստորեն անգործության էր մատնվել:

7. Հայերը մայիսյան հերոսամարտերում, այդ թվում և Ղարաքիլիսայում, կռվում էին միայնակ, առանց թե՛ արտաքին դաշնակիցների, ինչպես, օրինակ, Գերմանիայի աջակցությունն էր Վրաստանին, և թե՛ ներքին (Անդրկովկասի)՝ ի դեմս Վրաստանի աջակցության:

8. Ղարաքիլիսայում դեռևս մայիսի 20-ին կազմված հաշտարար հանձնաժողովը, համաձայն լինելով պարտվողականությանը, ապակողմնորոշում էր բնակչությանը, որը, չգիտակցելով դեպքերի լրջությունը, սկսելու հույս էր դնում ճակատամարտի հաջող ելքի վրա, իսկ հետո ապավինում էր հակառակորդի ողորմածությանը: Ներկայացնում ենք ականատես Մ. Ղազարյանի տպավորությունները. «Ղարաքիլիսայի հասարակության «խելացի ու ավելի հեռատես» մասը, զգալով, որ հայ զորքի պարտության ժամը մոտ է, որ ազգաբնակչությունը հնարա-

³⁵ Տես ՀՀ ՀՊՊԿԸ, ֆ. 121, ց. 2, գ. 92, թթ. 6-12:

³⁶ Տես «Հայկական ամսնձին հարվածող դրամատր»: Բոստոն, 1921, էջ 25:

³⁷ Տես «Հորիզոն». 1918 թ. հունիսի 11:

վորություն չունի փախուստի միջոցով իր կյանքն ապահել, մտածեց անձնատուր լինելուց առաջ դիմավորել բռնավորների»³⁸: Դրա հետևանքը եղավ Ղարաքիլիսայի ողբերգությունը՝ խաղաղ բնակչության և հայկական նահանջող զորամասերի կոտորածը³⁹:

Չնայած ողբերգական վախճանին, Ղարաքիլիսայի գոյամարտը ևս բացառիկ տեղ ունի հայ ժողովրդի մայիսյան հերոսամարտերում: Ղարաքիլիսան բարձրացրեց հայ ժողովրդի մարտական ոգին, թեթևացրեց Բաթումում «թուրքաց վերջնագրի ծանրությունը»⁴⁰, հյուծելով թուրքերի ուժերը՝ կանխել Թիֆլիս ու Բաթու նրանց արշավանքները:

Վեհիբ փաշան այսպես է գնահատել

³⁸ Մ. Ղապարյան, նշ. աշխ., էջ 24:

³⁹ Ջոհների թվի վերաբերյալ տես Գ. Օհանյան, Մեծ Ղարաքիլիսայի հերոսամարտը (1918): Ե., 1992, էջ 35–36:

⁴⁰ Տես «Մշակ», 1918 թ. հունիսի 2:

այդ իրադարձությունը. «Թեև հայերը ստորագրում են վերջնագիրը (Բաթումի պայմանագիրը — Վ. Մ.), բայց այդ քայլը անում են մինչև վերջին շունչը կովելուց և ավավաբար պարտվելուց հետո: Իսկ Մեծ Ղարաքիլիսայի ու Սարդարապատի կռիվները պատերազմական պատմության մեջ կարևոր էջ են գրավելու»⁴¹:

Այս մարտերը մեծապես նպաստեցին Հայաստանում կադրային բանակի վերջնական ձևավորման, համատեղ մարտական գործողությունների մշակման, միասնական ռազմական ծրագրերի ստեղծման խիստ անհրաժեշտ ու նաև արդիական գործին:

Եվ, վերջապես, Ղարաքիլիսայի դեպքում հայ ժողովուրդը մեկ անգամ ևս համոզվեց, որ թուրքական արշավանքի դեմ հաջող պայքարի միակ գրավականը միասնական, համաժողովրդական պայքարն է:

⁴¹ Տես «Հորիզոն», 1918 թ. հունիսի 11:

ГЕРОИЧЕСКИЕ СРАЖЕНИЯ ПОД БАШ-АПАРАНОМ И КАРАКЛИСОМ

В. Г. МЕЛИКЯН, кандидат исторических наук, доцент

РЕЗЮМЕ

Наряду с Сардарпатским, Баш-Апаранское и Караклисское сражения имели судьбоносное значение в борьбе армянского народа за свое существование и восстановление национальной государственности.

22 мая 1918 г. 36-я турецкая дивизия вступила в Баш-Апаран (Апаран), имея целью во взаимодействии с другими турецкими частями взять в кольцо Ереван. Командующий Ереванской группой войск Армянского корпуса генерал М. Силикян 23 мая, в разгар Сардарпатского сражения, направил в Баш-Апаран 6-й стрелковый полк, партизанский 2-й конный полк, пограничный батальон, а также добровольческие отряды. Командование этими силами было возложено на комиссара 2-й дивизии Дро (Драстамат Канаян). 25 мая армянские войска успешно атаковали турецкие части севернее Баш-Апарана. 28 мая Дро, сосредоточив основные силы на центральном участке фронта, неожиданной атакой прорвал оборону турецких войск. Эта атака завершилась разгромом турок.

Одновременно с наступлением турок в Баш-Апаранском и Сардарпатском направлениях турецкие войска продвигались на Караклис (Ванадзор), имея целью захват железной дороги на Тифлис и выход к Баку через Дилижан и Елизаветполь (Гандзак).

16 мая командующий Армянским корпусом генерал Т. Назарбекян приказал командующему 1-й дивизией генералу Арешяну остановить продви-

жение турок в направлении на Караклис. Одновременно Андранику было поручено оставаться в Джалалоглы (Степанаван) и защищать Лорийскую степь и Тифлисскую железную дорогу.

Начиная с 26 мая в Караклис были направлены армянские военные части. Командующим фронтом был назначен полковник А. Бей-Мамиконян.

Общее число воинов в армянских военных формированиях достигло 7000 солдат при 20 пулеметах и 10 орудиях, в то время как у турок было 10000 солдат, 40 пулеметов и 70 орудий.

25 мая началось наступление защитников Караклиса. Однако после кратковременного успеха 26 мая армянские части вынуждены были отступить под натиском турок. 28 мая турки атаковали на центральном участке фронта и одновременно совершили глубокий фланговый обход со стороны села Варданлу, перекрыв Дилижанское шоссе. Армянские формирования оказали им героическое сопротивление, однако из-за нехватки боеприпасов и продовольствия были вынуждены отступить.

Таким образом, ожесточенное сражение под Караклисом завершилось поражением армян. Однако и турки понесли тяжелые потери, в результате чего были вынуждены на несколько месяцев отложить свой поход на Баку. По признанию турецкого командования, Караклисское сражение было одним из самых кровопролитных сражений, в которых участвовали турецкие войска в период Первой мировой войны:

На примере Баш-Апарана и особенно Караклиса армянский народ еще раз убедился, что противостоять турецкому нашествию можно только путем консолидации всех национальных сил.

THE HEROIC BATTLES OF BASH-APARAN AND GHARAKILISA

V. H. MELIKYAN, Candidate of Historical Sciences, Docent

SUMMARY

Along with Sardarapat, Bash-Aparan and Gharakilisa battles were crucial in the struggle of Armenian nation for its existence and restoration of its national statehood.

22 May, 1918, the 36-th Turkish Division entered Bash-Aparan (Aparan) in order to collaborate with other Turkish troops and surround Yerevan. On 23-rd of May, General M. Silikian, the Commander of Yerevan troops of Armenian Corps in the midst of Sardarapat battle directed the 6-th Rifle Regiment, the 2-nd Partisan cavalry regiment, the Frontier battalion and the volunteer detachments to Bash-Aparan. Dro (Drastamat Kanayan), the Commissar of the 2-nd Division was appointed the Commander of those forces. On 25-th of May Armenian forces successfully attacked the Turkish troops north to Bash-Aparan. On 28-th of May, Dro, having concentrated the main forces on the central part of the front, unexpectedly launched an offensive and breached the defence line of Turks. This offensive ended with an utter defeat of the enemy.

Along with Turks' attack towards Bash-Aparan and Sardarapat they also were moving towards Gharakilisa (Vanadzor) trying to occupy the railroad to Tiflis and to enter Baku through Dilijan and Elizavetpol (Gandzak).

On 16-th of May, General T. Nazarbekian, the Commander of Armenian Corps had already ordered General Areshian, the Commander of 1-st Division to

stop Turks' advance towards Gharakilisa. Andranik was ordered to stay in Jalal-oghly (Stepanavan) and defend Lory valley and Tiflis railroad.

Starting 26-th of May Armenian forces were directed to Gharakilisa. Colonel Bey-Mamikonian was appointed the Commander of the Front.

The total number in Armenian troops reached 7,000 soldiers with 20 machine-guns and 10 pieces of ordnance. Turks had 10,000 soldiers with 40 machine-guns and 70 pieces of ordnance.

The offensive of the defenders of Gharakilisa started on 25-th of May. Nevertheless, after a short-term success Armenian troops had to retreat under the pressure of Turks. On 26-th of May, Turks attacked the central part of the front and simultaneously conducted a deep wing turning movement from Vardany village, blocking the Dilijan highway. Armenian units showed a heroic resistance, but due to the shortage of ammunition and provisions were forced to retreat.

Thus, the fierce battle near Gharakilisa ended with a defeat of Armenians. Nevertheless, the Turks suffered heavy losses due to which they had to postpone their advance towards Baku for several months. According to the confessions of the Turkish Command, Gharakilisa battle was one of the most fierce and bloody battles the Turkish troops ever were involved in during the period of the WW1.

On the example of Bash-Aparan and especially of Gharakilisa, the Armenian nation once more realized that the Turkish invasion could be stopped only using the united forces of the entire nation.

ՄԱՅԻՍՅԱՆ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԵՐԻ ԱՐՁԱԳԱՆՔՆԵՐԸ

Գ. Բ. ՂԱՐԻԲՋԱՆՅԱՆ, պաշտոնաթող փոխգնդապետ, ՀՀ ԳԱՍ ակադեմիկոս,
պատմական գիտությունների դոկտոր

1918 թ. սկզբին Հայաստանի վրա կրկին կուտակվեցին թուրքական մոսայլ ամպերը: Օգտվելով ստեղծված միջապգային իրավիճակից՝ թուրքական զավթիչները մինչև 1918 թ. մայիսի կեսերը գրավեցին Երվակյան, Սարիղամիշը, Կարսը: Նրանք ավերում էին հայկական քաղաքներն ու գյուղերը, ոչնչացնում բնակչությանը, ձգտում ամեն կերպ կենսագործելու իրենց պանթոնրքիստական պլանները: 1918 թ. մայիսի 15-ին, ուխտադրժորեն խախտելով պինդադատարը և գրավելով Ալեքսանդրապոլը (Գյումրի), թուրքական զորքերը շարժվում էին դեպի Երևան և Ղարաբաղիսա (Վանաձոր)՝ նպատակ ունենալով անցնելու Բաքու և Թիֆլիս:

Սարդարապատի ճակատամարտի վերաբերյալ առաջին հիմնավոր ուսումնասիրություններից մեկի հեղինակ հայագի Ժ. Կայալովը, որը եղել է այդ իրադարձությունների ակնատեսը, այսպես է նկարագրում այդ ժամանակ Երևանում տիրող իրավիճակը:

«Անսվա (1918 թ. մայիսի:—Գ. Ղ.) սկզբում Ալաշկերտի դաշտից և Վանի շրջանից փախստականների մի անվերջանալի շարապուհ էր անցնում քաղաքով¹: Նրանց թիվն ավելի էր, քան 300.000 մարդ: Նրանք հյուժված էին և ծածկված իրենց ճոնչացյուլ սայլերի ու անասունների բարձրացրած փոշու ամպով, նրանք իրոք որ ունեին խղճալի տեսք: Նրանց նահանջը դեպի Սևան լճի մոտակա լեռնային շրջանները այդ ժամանակ քաղաքի բնակչության մեջ հակառակ չափով նյարդայնություն էր առաջ բերել: Թեև մայիսի 16-ին ու 17-ին Երևանում տարածվում էին ջրացունց լուրեր, բայց դրանք չէին հանգեցնում պաշտոնյաների պանզվածային փախուստի կամ բնակչության գաղթի: Իրոք, հաջորդ օրերի ընթացքում լարվածությունը ոչ միայն ուղղակի նվազեց, այլև նվազեց այն աստիճան, որ Սարդարապատի վճռորոշ օրերի ընթացքում Երևանը մնաց շատ հանգիստ... Մայիսի 23-ն անցավ ինքնին՝ առանց որևէ նշանակալից միջադեպի. նորակոչիկները կատարում էին իրենց կանոնավոր ռազմական վարժանքները հրետանային վորանոցների բակերում, պատերին նոր հայտարարություններ չէին փակցվում, նույնիսկ քաղաքապետարանի առջև: Այդ օրը չկային ռազմաճակատից ստացված նորություններ, անգամ գիշերը շատ ուշ: Հակառակ որոշ՝ խիստ գուճապարդված, նկարագրություններին, այդ օրը չէին հնչում եկեղեցիների պանգերը՝ ո՛չ վորակոչիկներին մարտի կոչող, ո՛չ հաղթանակ ազդարարող»²:

Չենք կարող համաձայնել Կայալովի հետ. թեև նրա աշխատությունը, անշուշտ, արժեքավոր է, սակայն այլ աղբյուրներ Երևանում տիրող իրավիճակի վերաբերյալ այլ տեղեկություններ են տալիս: Այսպես, օրինակ, Ս. Վրայայանը «Հայաստանի Հանրապետություն» գրքում այս օրհասական պահը ներկայացնում է հետևյալ կերպ:

¹ Կայալովի ծանոթագրությունը նշում է, որ Վանից փախստականների թվում էր նաև Ոստանիկ Մանուկի Աղոյանը (1905–1948)՝ հետագայում ամերիկյան հանրաժայտ նկարիչ Արշիլ Գորկին, և վկայակոչում է *Julien Levy, Arshil Gorky*. New York, Abrams, 1968 գիրքը:

² *J. Kayaloff, The Battle of Sardarabad*. La Haye–Paris, 1973, p. 20.

«Կացությունը առանձնապես ծանրանում էր և ընդհանուր դժոխային պայմաններով. Կարսի և Ալեքսանդրապոլի անկումից հետո, երկիրը, բոլորովին կտրված արտաքին աշխարհից, խըճողված էր բազմահազար գաղթականներով, որոնք թափված էին գյուղերում ու քաղաքներում և ճանապարհների վրա: Էջմիածին—Երևան, Երևան—Դիլի-

Շախկոպոս Գարեգին Հովսեփյան
(S. Afanasyan, «La victoire de Sardarabad»,
Paris, 1985 գրքից)

ջան խճուղու վրա խռնվում էին անըպատակ շարժվող գաղթականներ, սայլեր և անասուններ: Երկաթուղին չէր գործում: Պարենավորման տագնապը օրեցօր սրվում էր. հացն ու ապրուստի այլ միջոցները դժվարությամբ էին ճարվում: Այստեղ ու այնտեղ երևում էին համաճարակային հիվանդություններ: Ժողովրդի և վորքի հոգեկան վիճակը ընկրճված էր անսահման:

Այսպիսի դրության մեջ թուրքերի ընդհանուր հարձակումը մի պահ Երևանում առաջ բերեց անասելի իրարանցում ու սարսափ: Դիմադրությունը շատերին թվում էր անհնար և անիմաստ: Հաղթության վստահություն չէին ներշնչում մինչև այդ բանակից հասնող տեղեկությունները. վոր. Միլիկյանի հաղորդագրությունները մոայլ գույներով էին ներկայացնում վորամասերի դիմադրա-

կան կարողությունը: Բնակչությունը պատրաստվում էր փախուստի:

Բայց ո՛ր փախչել: Ճանապարհները դեպի Թիֆլիս ու Բաքու փակված էին ամուր: Պարսկաստան տանող երկաթուղին չէր գործում, Շարուր—Նախիջևանը մահմեդականների ձեռքին էր: Իսկ հարավից և արևմուտքից թուրքն էր գալիս՝ կոտորելով հանդիպող հային: Փախուստը այս պայմաններում հավասար էր մահվան, ինչպես և անձնատուր լինելը: Ելք չկար: Ելքը դիմադրությունն էր, կռիվը, քանի որ մահը անխուսափելի է. գեթ պատվով մեռնել: Մա՛հ կամ ազատություն. ուրիշ փրկություն չկա: Եվ ահա կատարվում է հրաջրը՝ մեկը այն հրաջրենից, որոնք գալիս են բոլորովին չապասված և փրկում անհույս համարված կացությունները: Ժողովուրդը, նրա առաջնորդները, վորքը, ամենքը համակվում են մեկ գիտակցությամբ՝ հաղթել կամ մեռնել»³:

Խոսելով Հայաստանում 1918 թ. մայիսի կեսերին ստեղծված իրավիճակի մասին՝ չենք կարող հատուկ չնշել հայ եկեղեցու այն հակայական ազգապահպան դերը, որ նա խաղաց այդ ծանր օրերին հայ ժողովրդին ընդդեմ թուրք վավթիչների պայքարի քաջաբերելու գործում: Անշուշտ ժողովրդական տրամադրությունների վրա մեծ ազդեցություն ունեցավ կաթողիկոս Գևորգ Ե Սուրենյանցի հաստատակամ որոշումը՝ չհեռանալ Էջմիածնից: Երբ մայիսի 20-ին գեներալ Միլիկյանը և Երևանի ապագա պարետ Շահխաթունին այցելում են Վեհափառին և առաջարկում հեռանալ Սևան, որտեղ ապահովված կլինեն նրա անվտանգությունը, կաթողիկոսը տալիս է արժանապատիվ պատասխան. «Եթե հայկական ուժերը ի վիճակի չեն պաշտպանելու այս սրբազան վայրը, ապա ես ինքս կանեմ դա, հոգ չէ, թե կտոհվեմ հազարամյա Մայր տաճարի շեմին»⁴:

³ Ս. Վրայյան, Հայաստանի Հանրապետություն: Փարիզ, 1928, էջ 118:

⁴ Տես Ս. Աֆանասյան, Սարգարապատի հաղթանակը (Հայաստան, մայիս 1918), թարգմ. Ռ. Սահակյանի: Ե., 1991, էջ 41:

Կաթողիկոսը չէր բավարարվել միայն այս քայլով: Նա հոգևոր հայրերին հրահանգ էր տվել կոչ անելու ժողովրդին պաշտպանելու իր կյանքը, անսփռում պայքար մղելու դարավոր թշնամու դեմ, վենքը ձեռքին ընդունելու փառավոր մահ, թույլ չտալու, որ ոսոխը պոծի հայի օջախը, անվրեժ ավերի այն, կոտորի մեծին ու փոքրին: Հոգևորականները, ասես մի նոր Ղևոնդ երեց, որը բազմօրինակվել էր վտանգի համեմատ, քարոզում էին, որ աստվածային շնորհ է իջել այս բազմատանջ հայոց հողի վրա, որ նրան, ով մահ կընդունի ռազմի դաշտում, ապահովված է հավերժական անմահությունը, նրանն է լինելու երկնային թագավորությունը:

Այս իրադարձությունների ժամանակ հատկապես աչքի ընկան Գարեգին⁵ և Ջավեն վարդապետները, Մեսրոպ եպիսկոպոսը, որոնք ո՛չ միայն խոսքով էին քաջազերում ժողովրդին, այլև անձնական օրինակ ցույց տալիս՝ նժույգներ հեծած առաջնորդելով մարտի գնացող կամավորական ջոկատները, բազում անգամներ լինելով ռազմաճակատում և պատմելով Ավարայրի հերոսամարտի մասին: Հերոսամարտերում իրենց արիությամբ աչքի ընկան տեր Հովհաննես, տեր Ջաքար, տեր Սահակ (Սարդարապատ), տեր Գրիգոր (Բաշ-Ապարան), տեր Կոմիտաս (Ղարաքիլիսա) քահանաների կամավորական ջոկատները, որոնք հիմնականում կազմված էին այն գյուղերի բնակիչներից, որոնց քահանաներն էին նրանք⁶:

Հսկայական դեր խաղացին նաև Երևանի Ազգային խորհրդի նախագահ Արամ Մանուկյանի ոգեշնչող երկու կոչերը՝ ուղղված հայ ժողովրդին: Ահա դրանցից մեկը:

«Մենք համոզված ենք, որ ճակատի քայքայումը, հայ ժողովրդի ու Կովկասի գլխին ծանրացած վտանգը և Ռուսաստանի ապառուժյալն վտանգվելը շատ մոտ են հայ գիտակից տարրերի սրտին, որ նրանք չեն կամենա թշնամու երիվարների ոտքերի տակ նետել մեծ հեղափոխության փրկարար սկզբունքները, ուստի և վստահությամբ կանչում ենք նրանց հայ ժողովրդի ապառուժյալն գործին մասնակցելու:

Ամենից առաջ Ձեզ ենք դիմում, հայ ուսանողներ ու աշակերտներ, դուք դեռ կյանքի խճճված պայմաններում չեք մեռցրել Ձեր արյունը, դուք դեռ ապրում եք վառվռուն գաղափարների աշխարհում: Ամենից առաջ Ձեր սրտերումն է արձագանք գտնելու ժողովրդի փրկության կոչը:

Գիմում ենք և Ձեզ, հայ ուսուցիչներ, բժիշկներ, փաստաբաններ, ինժեներներ ու այլ մասնագիտության մտավորականներ: Դուք մինչև այսօր Ձեր շնորհքները ծառայեցրել եք ազգի խաղաղ կուլտուրական առաջադիմությանը: Այսօր, երբ առաջին շեփորն է հնչում, պիտի դուրս գաք Ձեր առանձնասենյակներից և դեպի պատերազմական պահանջներ դիմեք:

Բաց ճակատով ենք դիմում Ձեզ, փորձված հայ մարտիկներ, դուք մեր ժողովրդի ամենաանձնավեր պահապաններն եք և միշտ պատրաստ եք եղել պոհելու Ձեզ: Այսօր կրկին Ձեր դռներն է բախում հայ ժողովրդի բախտը»⁷:

Այս կոչը լայն արձագանք գտավ Հայաստանում: Արամը շրջագայում էր Երեվանում, մերձավոր շրջաններում, հանդիպումներ ունենում կաթողիկոսի, ռազմիկների, աշխարհագորայինների, ժողովրդական լայն զանգվածների հետ: Նա համագործակցում էր նաև այլ կուսակցությունների հետ, այդ թվում՝ Կոմկուսի Երևանի կազմակերպության ղեկավար Ա. Մելիքյանի հետ, որը զինվորական համազգեստ հագած մտնել էր աշխարհագորայինների շարքերը: Վերո-

⁵ Գարեգին Հովսեփյանը (1867–1952) ծագումով դարաբաղյի էր: Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանն ավարտելուց հետո կրթությունը շարունակել է սրտասամուհում, պաշտպանել է փիլիսոփայության դոկտորի ատենախոսություն (Լաբյալիզ, 1898), ապա վերադարձել էջմիածին, պաշտոնավարել Գևորգյան ճեմարանում, որի տեսուչն էր, վթարվել մանկավարժական ու գիտական գործունեությամբ: Վարդապետ՝ 1898, արքեպիսկոպոս՝ 1925 թը վականից, 1943-ից եղել է կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիո (օծվել է 1945 թ.):

⁶ Տես «Ուրբաթ», 1991 թ. մայիսի 10 և հունիսի 7:

⁷ «Հայաստանի Հանրապետություն», 1991 թ. մայիսի 25:

հիշյալ դեպքերի մասնակից Ա. Աստվածատրյանը նշում է. «Նա (Արամը: — Գ. Ղ.) շարունակ ոտքի վրա էր, հանգիստն ինչ է՝ մոռացել էր: Ռազմաճակատը նրա մըտահոգության միակ առարկան էր: Թեև ուսման թիվում և թիկունքի միջև առանձին տարբերություն էլ չկար, բայց Արամի միտքը կլանված էր առաջին

Գրող Մալխաս (Արտաշես Հովսեփյան), Սարգսրապատի ճակատամարտի մասնակից (Ա. Վրայան, «Հայաստանի Հանրապետություն», Փարիզ, 1928 գրքից)

գիծը ամուր և անսասան պահելու հոգսով: Անընդհատ հարաբերության մեջ էր գլխավոր շտաբի հետ, որ նստած էր Վաղարշապատում: Արամը իր շնչով վարակում էր ամենքին»⁸: Գեներալ Միլիկյանը խոստովանել է, որ Սարգսրապատի ճակատամարտի օրերին ոչ մի կարևոր քայլ չի արել առանց Արամի հետ խորհրդակցելու:

Կարսի և Ալեքսանդրապոլի անկումից հետո, գաղթի ճանապարհներին հարավատներին ու ինչքը կորցրած, գազանաբարո թուրքերի կոտորածներից երկյուղած ժողովուրդը հուսալքությունից հետզհետե անցավ մարտական տրամադրության: Էական ազդեցություն գործեցին նաև այն միտինգները, որ ինքնաբերու ծագում էին Երևանում: Այստեղ

երույթ էին ունենում Վանի հերոսական ինքնապաշտպանության, թուրքերի դեմ այլ մարտերի մասնակիցներ: Նրանք կոչ էին անում առանց տարիքը, սքառմունքը հաշվի առնելու կամավոր մեկնել ճակատ՝ հայրենիքը պաշտպանելու:

Մի հակալական հայրենասիրական լիցք էր կրում իր մեջ երևանյան ուղղության վրա գործող Հայկական 2-րդ դիվիզիայի հրամանատար գեներալ-մայոր Մովսես Միլիկյանի մայիսի 24-ի կոչը.

«Հայեր՝, շտապեցեք հայրենիքն ապստելու:

Հասել է թույն, երբ յուրաքանչյուր հայ, մոռանալով իր անձնականը, հանուն Մեծ Գործի՝ հայրենիքի փրկության և իր կնոջ ու առջիկների պատվի պաշտպանության, պետք է գործ դնի իր վերջին ճիգը՝ թշնամուն հարվածելու համար:

Մենք չէինք ուզում կռվել. հանուն խաղաղության ու հաշտության պատրաստ էինք ընդամազ գնալու ամեն տեսակ փոփոխությունների, սակայն, մեր նամարդ թշնամին ընթանում է իր ծրագրած ուղիով. նա, ըստ երևույթին, ստրկացնել է ուզում մեզ, բայց, իրոք, ուզում է ոչընչացնել մեր բավմաշարքը ազգը: Բայց քանի որ պիտի ոչնչանանք, ավելի լավ չէ՝, որ վենքը ձեռքներինս փորձենք պաշտպանել մեզ: Գուցե հաջողվի մեզ կռվով ձեռք բերել ապրելու իրավունքը:

Իսկ որ մենք կարող ենք պաշտպանվել, այդ ցույց տվին վերջին կռիվները մեր ճակատում, ուր մեզանից թվով գերազանց թշնամին նահանջի է դիմել մեր հերոսական գրոհի առաջ:

Հարկավոր է մի ճիգ նա, և թշնամին վռնդված կլինի մեր երկրի սահմաններից, ուր մեր պապերն ու հայրերը երկար տարիներ արյուն-քրտինքով աշխատել են գեթ մի կերպ հայթայթել իրենց օրվա ապրուստը:

Հայեր՝, ժամանակ չէ դանդաղելու: Մինչև հիսուն տարեկան ունեցող բոլոր տղամարդիկ պարտավոր են վենքի տակ գալու. նա պահանջում է ամենքից ներկայանալ իրենց վենքերով ու փամփուշտներով հայրենիքի պաշտպանության համար:

⁸ Տես «Արամը»: Ե., 1991, էջ 129:

Հայրեհինե՛ր, հիշեցե՛ք հինգերորդ դարի փառիկասուն տիկնանց, որոնք ոգևորեցին իրենց ամուսիններին դեպի Մեծ Գործը, անմահ Վարդանի կռիվների ժամանակ. հետևեցե՛ք նրանց օրինակին. եթե չեք ուզում, որ ձեր պատիվը ոտնակոխ լինի, խրախուսեցե՛ք այն վախկոտներին, որոնք պանապան պատրվակներով խուսափում են ճակատ գնալուց: Հավաքեցե՛ք ռազմամթերք, հաց, հացուստ և ուրիշ մթերքներ...

Ես խորապես համոզված եմ, որ իմ այս կոչը անարձագանք չի մնա, և երկուերեք օրվա ընթացքում կկազմակերպվի մի այնպիսի քաջարի պորաբանակ, որին կհաջողվի վնդեղ թշնամուն հայրենի հողի սահմաններից և ապահովել հայ ժողովրդի գոյությունը:

Հանուն՝ բազմաչարչար ժողովրդի ֆիզիկական գոյության,

Հանուն՝ ոտնակոխ եղած ճշմարտության —

Ուրքի՛ կանգնեցե՛ք: Դեպի սրբազան պատերա՛զմ:

Բոլոր պենքի ընդունակ տղամարդիկ պարտավոր են ներկայանալ Երևանում պորավար Բեժանբեկին, իսկ բոլոր հավաքված մթերքները պետք է հանձնել տեղական Ազգային խորհուրդներին⁹:

Այսպիսով՝ մայիսի 21-ից 28-ը, 7 օր շարունակ, Արարատյան դաշտում հընչում էին եկեղեցական վանգերի ղողանջները, Հայաստանի վրա նոր ուժով թևածեց Ավարայրի ոգին:

Միլիկյանի այս կոչը, ինչպես նշեցինք, հրապարակվել է մայիսի 24-ին, երբ հայոց բանակը արդեն հասել էր որոշակի հաջողությունների՝ հետ շարունակով դեպի Երևան արշավող հակառակորդին և ազատագրելով Սարդարապատ կայարանը, սակայն ճակատամարտի ընդհանուր ելքը ամենին էլ դեռ վճռված չէր, և հաղթանակը դեռ առջևում էր: Առջևում էին և Բաշ-Ապարանի ու Ղարաքիլիսայի հերոսամարտերը:

Հայկական կորպուսի հրամանատար գեներալ Նազարբեկյանը, Միլիկյանից պնդեցա՛ցիք ստանալով Սարդարա-

պատի տակ ձեռք բերված առաջին հաղթանակի մասին, մայիսի 26-ին Գիլիջանից հայ ժողովրդին հղում է մի կոչ, որում մասնավորապես ասված էր. «Երևանյան քաջարի ջոկատը, որին նույնպես, չնայած կնքված պինդադարին, գրոհել էին թուրքերը, չնքերաց և, հետ մղելով հակառակորդի գրոհները, ինքն անցավ հարձակման: Երկօրյա մարտում հետ շարունակ թուրքերին և ներկայումս հետապնդում է նրանց: Երևանյան ջոկատի հաղթանակը ոգեշնչեց Ալեքսանդրապոլի ջոկատի պինդորներին, կազմվեցին վաշտեր, գումարտակներ, գնդեր, որոնք արագ հետ շրջվեցին մի ցանկոտյամբ՝ հաղթել կամ մեռնել... Հայե՛ր..., եթե չեք ցանկանում, որ ողջ հայ ժողովուրդը կործանվի, բոլոր պենք կրելու ընդունակներդ գնացե՛ք պաշտպանելու ձեր ժողովրդին, գնացե՛ք ձեր պենքով ու փամփուշտներով, ով դրանցից ունի: Ո՛հնենալ 5 օրվա մթերապաշար: Մինչ մենք կհասցնենք կազմակերպել պորքի կանոնավոր պարենավորումը...»¹⁰:

Մինչ այդ՝ մայիսի 16-ին, լոռեցիներին կոչով դիմել էր «ամենայն հայոց բանաստեղծ» Հովհաննես Թումանյանը.

«Լոռեցիներ,

Իմ քաջ հայրենակիցներ:

Փոքրաթիվ թշնամին մեր սարերին է հասել: Նա համարձակվում է մտնել Փամբակի ձորը, Մայմեխի ու Գվալի արանքը և գուցե մտածում է անցնել Գյուլլադաֆանա կիրճից ներս դեպի Լոռու սրբազան ձորերը:

Լոռեցիներ, այժմ ձեզ է սպավիհել հայ փախստական ժողովուրդը, և ամեն տեղից ձեզ է նայում հայ ազգի աչքը. հասել է էն օրը, երբ պետք է ցույց տաք, որ բոլոր չի Լոռու անունը Դադստան հասել, և ամեն մինդ անուն պիտի թողնեք աջաբիքում:

Հավաքվեցե՛ք մեր մութ անտառների նման, կանգնեցե՛ք անսասան մեր սարերի նման, կրակ թափեցե՛ք և զարկեցե՛ք մեր սարերի կայծակների նման: Թող թշնամին էլ տեսնի, աշխարհքն էլ, որ կարելի է էրպուսմի վրից էլ անցնել,

⁹ Տես Ս. Վրայյան, նշ. աշխ., էջ 119–120:

¹⁰ «ՈՒրբաթ», 1991 թ. մայիսի 24:

Ղարսի վրից էլ, բայց Լոռու սարերից անցնել չի կարելի:

Սպասում եմ ձեզ»¹¹:

1918 թ. մայիսի 21-ից մինչև 29-ը հայկական զորքերի և թվապես գերազանցող թուրքական բանակի միջև տեղի ունեցավ երեք ճակատամարտ՝ Սարդարապատում, Բաշ-Ապարանում և Ղարաքիլիսայում, որոնք ամերիկյան Կոնգրեսին ներկայացված հաշվետվության մեջ բընութագրված են որպես «կենսաց-մահու

Ալադեմիկոս Գրիգոր Ղարիանյան, Սարդարապատի ճակատամարտի մասնակից (Սարդարապատի թանգարանի ֆոնդից)

մարտեր»¹²: Այդ հաղթանակներով հայ ժողովուրդը հաստատեց գոյատևելու, իր պետականությունը վերստեղծելու իրավունքը, որը կենսագործվեց Հայաստանի առաջին հանրապետության ստեղծման միջոցով: Եվ, թեև այս ճակատամարտերի նշանակությունը որոշ առումով արժեպրկվեց, քանի որ չստացավ համապատասխան դիվանագիտական ամրագրում, սակայն հնարավորություն տվեց հայերին Բաբուսի բանակցությունների ժամանակ թուրքերի հետ խոսելու որ-

պես հավասարը հավասարի հետ: Արեվելյան ճակատում պարտություն կրած թուրքերին անհրաժեշտ եղավ մոտ մեկ ամիս իրենց ուժերը վերակազմավորելու համար: Բաբուսում ռազմական գործողություններն սկսելուց առաջ նրանք կորցրել էին մոտ 7000 զինվոր¹³:

Հատկապես ուշագրավ են Հայաստանի քաղաքական կյանքում 1918 թ. մայիսին տեղի ունեցած փոփոխությունները: Երկրում գործող տարբեր քաղաքական կուսակցություններ, որ մինչ այդ անհաշտ պայքար էին մղում իրար դեմ, ասես մոռանալով միմյանց հետ ունեցած հակասությունները, ազգին սպառնացող վերահաս վտանգի առջև վերջապես մի պահ միաբանվեցին և համընդհանուր դիմադրություն կազմակերպեցին: Դաշնակը և հնչակյանը, մենջեփկը և բուշեփկը, Էսենդը և ռամկավար-պատանկանը ուս ուսի տված կովեցին ռազմի դաշտում՝ որջ աշխարհին ապացույցելով, որ միաբան հայը կարող է հաղթել ցանկացած ոսոխի: Կարծում ենք, որ, այս ճակատամարտերում ձեռք բերված հաղթանակների պատմական հետևանքներից բացի, որոնց մասին վերը խոսեցինք, մայիսյան իրադարձությունների այս հանգամանքը ամենատեսակետից է: Այն չի կորցրել իր նշանակությունը նաև այսօր, երբ ազգի առջև ծառայել են եթե ոչ նույնքան սպառնալից, այնուամենայնիվ նույնքան բախտորոշ խնդիրներ:

Թուրքական զորքերի դեմ հայ ժողովրդի պայքարն իր արձագանքն է գտել ինչպես պատմական և պատմահուշագրական գրականությունում, այնպես էլ հրապարակախոսությունում և գեղարվեստական ստեղծագործություններում:

Հայազգի մասնագետները բարձր գնահատական են տվել ինչպես ճակատամարտերին ընդհանրապես, այնպես էլ հայ մարտիկների արիությանը:

Մարշալ Հովհաննես Բաղրամյանը «Իմ հուշերը» գրքում Ղարաքիլիսայի ճակատամարտում հերոսի մահով ընկած կապիտան Մովսիսյանի խիզախության մասին գրել է. «Վերհիշելով Ղարաքիլի-

¹¹ Հ. Թումանյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 7: Ե., 1995, էջ 354-355:

¹² «House Report N 2684», part 8. Union Calendar N 929, 83-rd Congress, 2-nd session (Washington, Government Printing Office, 1955), p. 4.

¹³ Տես Ս. Աֆանասյան, նշ. աշխ., էջ 76:

ապի ճակատամարտի հերոսներին՝ ես ուզում եմ մի քանի բարի խոսք ասել հրե-տանային մարտկոցի հրամանատար կա-պիտան Մովսիսյանի մասին:

Բորորը, ուլքեր գիտեին նրան, ա-սում էին, որ այդ մարդու քաջությունը, արիությունը, հարազատ Հայաստանի նկատմամբ տածած անսահման սերը օրինակ էին ծառայում իրենց ժողովրդի ազատության պայքարի հայրուրավոր և հազարավոր մարտիկների համար:

Մովսիսյանը հիանալի ուսուցանում, համախմբում էր ստորաբաժանման մար-տիկներին, նա ինքը և իր մարտկոցային-ները Ղարաքիլիսայի մոտ միշտ լինում էին այն տեղամասերում, որտեղ ստեղծ-վում էր ամենադժվար ու վտանգավոր ի-րավիճակը: Մեծ վարպետությամբ զորա-շարժ կատարելով՝ նրանք մեկը մյուսի հետևից հուժկու և դիպուկ հարված էին հասցնում հակառակորդին և շատ բանով կանխորոշում էին մարտի ելքը:

Ղարաքիլիսայի ճակատամարտը ե-ղավ այն վերջին մարտը, որին մասնակ-յեց փայլուն հրետանավորն ու բոցա-շունչ հայրենասերը: Այդ մարտում Մով-սիսյանն ընկավ հերոսի մահով¹⁴:

Մարշալ Բաղրամյանը մեծ գովես-տով է խոսել 5-րդ Հայկական (Ղարա-բաղյան) հետևակային գնդի ռազմիկնե-րի մասին: «Ես մեծ հարգանքով լցվեցի ղարաբաղցի պիևորների նկատմամբ՝ մարտում նրանց ցուցաբերած քաջույթ-յան, անձնագոհության ու անվեհերույթ-յան համար»¹⁵:

Մարշալը շատ բարձր է գնահատել 2-րդ դիվիզիայի հրամանատար գեներալ Սիլիկյանի, Սարդարապատի ճակատի հրամանատար գնդապետ Դանիել Բեկ-Փիրումյանի, 5-րդ Հայկական (Ղարաբաղ-յան) հետևակային գնդի հրամանատար Պողոս Բեկ-Փիրումյանի ռազմավարական տաղանդը¹⁶:

Օտարերկրյա և նույնիսկ թուրք հը-րամանատարները ստիպված էին նույն-

պես ընդունել հայկական կորքերի անօ-րինակ խիպախույթյունները: Ֆրանսիա-յի կապիտան Պուադեբարը, նկարագրե-լով Սարդարապատի հերոսամարտը, գը-րել է. «Հայկական կորստասերն այնպի-սի ուժով գրոհեցին թուրքերի վրա, որ կատարելապես ջախջախեցին նրանց և հետագնդեցին մինչև Ալեքսանդրապոլի բարձունքները»¹⁷:

Թուրքական կորքերի գլխավոր հը-րամանատար Վեհիբ փաշան խոստովա-նել է, որ դա հազվագյուտ ճակատա-մարտ էր այս պատերազմի պատմության մեջ, հայերը Ղարաքիլիսայի տակ ցույց տվեցին, որ իրենք կարող են լինել աշ-խարհի լավագույն պիևորները: Կայե-րական Գերմանիայի գեներալ Լյուպեն-դորֆը նշել է, որ, 1918 թ. կովեղով Թուր-քիայի դեմ, հայերը ութ ամիս հետաձը-գեցին Բաքվի գավթունը:

Բաքվում լույս տեսնող բանվորների, պիևորների և ազատատիների պատգա-մավորների խորհրդի «Տեղեկատու» թեր-թը գրում էր. «Կովկասյան լեռներն ու ձո-րերը, դաշտերն ու հովիտները անհամար գերեզմաններ են տաճիկ ասկյարների և գերման յունկերների համար: Անդրով-կասի աշխատավորությունն արթուն է, և նրա ցատունը հսկայական է, վայրույթն՝ անսասն: Ուրեմն լավ իմացեք, որ ամեն մի պրոլետար, կին թե տղամարդ, ծեր թե մանուկ, մի-մի ռուսը կդառնան և կպայ-թեն ձեր գլխին, կմեռնեն իրենց ազա-տության համար և կպաշտպանեն իրենց իշխանությունը»¹⁸:

Այդ օրերին Բաքվի կոմունայի ռազ-մածովային ուժերի ժողովում Գրիգոր Ղոր-դանյանը (Կորգանով) կորքերին տված հրամանում նշում էր, որ Հայաստանի լեռնալանջերում ու հովիտներում հայե-րը հերոսական մարտեր են մղում թուր-քական վավթիչների դեմ:

Սակայն այս հերոսամարտերին հե-տագայում ուղեկցեց մի վարմանալի լուռ-թյուն: Եթե հասկանալի են խորհրդային

¹⁴ И. X. Баграмян. Мои воспоминания. Е., 1979, с. 88:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 91:

¹⁶ Տես նույն տեղում, էջ 91:

¹⁷ Տես է. Սարգսյան, Թուրքիան և նրա նվաճո-ղական քաղաքականությունը Անդրկովկասում: Ե., 1964, էջ 447:

¹⁸ «Տեղեկատու»: Բաքու, 1918 թ. մայիսի 27:

շրջանում նման վերաբերմունքի պատճառները՝ «բարեկամ» Թուրքիային ավելորդ տեղը չգրոգելու, ինչպես նաև «նախկին ցարական բանակի սպաների» հայրենանավիրությունն ու ռավական տաղանդը չչուցադրելու ցանկությունը, ապա առաջին հայացքից այնքան էլ տրամաբանական չի թվում Հայաստանի խորհրդոպանայունից հետո երկրից հեռացած հայ քաղաքական և ռավական գործիչների, մեղմ ասած, անտարբերությունը խնդրոտարկայի նկատմամբ: Այսպես, օրինակ, Գ. Չազոնջյանն իր «Կարմիր գրքում» մեկ արտահայտությամբ է հիշում այս ճակատամարտերի մասին՝ «Սարդարապատի կայարանի մոտ թուրքերը ծանր կորուստներ կրեցին և ստիպված էին փախչել դեպի Ալեքսանդրապոլ»¹⁹: Կովկասյան բանակի գլխավոր շտաբի պետի տեղակալ Կորգանովի գրքում Սարդարապատի ճակատամարտին հատկացված է ընդամենը 11 տող²⁰: Ֆրանսիացի ռավապատմաբան Լարշերը թուրքական բանակի և նրա հակառակորդների մասին գրած իր գրքում²¹, որը պարունակում է հարուստ փաստագրական նյութ, չի խոսում այս ճակատամարտի մասին: Նույնը կարելի է ասել նաև Պոմիանկովսկու, Լաշենեի մասին: Ֆ. Բյապիմպադեն իր «Պաշար Անդրկովկասի համար (1917—1920)» ուսումնասիրության մեջ այդ մասին խոսում է շատ վուսպ. «Ալեքսանդրապոլի ուղղությամբ և Նախիջևանի մոտակայքում հայ կամավորականները շարունակում էին դիմադրել համառորեն առաջ շարժվող թուրքերին»²²:

Ինքնին հասկանալի է, որ թուրքերը չէին ցանկանում ի լուր բոլորի խոսել իրենց պարտության մասին: Սակայն ինչու՞ էին լուռ եմրոպացիներն ու հայերը:

¹⁹ G. Tchakouhian, Le Livre Rouge. Paris, Verdzenout, 1919, p. 80.

²⁰ Gabriel Korganoff, La participation des Arméniens sur le front du Caucase après la défaite de l'armée russe (1914—1918). Paris, 1927.

²¹ Commandant M. Larcher, La guerre turque dans la guerre mondiale. Paris, 1926.

²² F. Kazemzadch, The Struggle for Transcaucasia (1917-1920). N. Y., Philosophical Library, 1951, p. 124.

Մեր կարծիքով օտարապզի հետապոտողների լուրջյան հիմնավոր պատճառ է նըշում Կայալովը: Նա գրում է. «Այն տարիներին, երբ մրցակցությունը Արևմուտքի և Արևելքի միջև ուժեղ էր, յուրաքանչյուրը ցանկանում էր իր կողմը գրավել Թուրքիային, այդ իսկ պատճառով սխալ քաղաքականություն կլինեք կենդանացնել հակառակական պատմությունը»²³: Ինչ վե-

Ակաղեմիկոս Արաբուր Ղարիբյան,
Սարդարապատի ճակատամարտի մասնակից
(Սարդարապատի թանգարանի ֆոտից)

րաբերում է սմյուռքին, ապա, թեև այդ շրջանում միայն նրա մամուլում էր խոսվում այս ճակատամարտերի մասին, այն էլ՝ ոչ լիարժեք կերպով, կարծում ենք, որ պատճառը հետևյալն էր: Մենք արդեն նշել ենք, որ այս հաղթանակները չստացան համապատասխան դիվանագիտական ամրագրում: 1918 թ. հունիսի 4-ին կնքված պայմանագրով «Հայաստանին էր թողնվում մի փոքր տարածք՝ ընդամենը 11 հավար ք. կմ, այն դեպքում, երբ հայկական բանակի գրաված տարածքը կրկնակի գերազանցում էր այն»²⁴: Այս պայմանագիրը հսկայական դժգոհությո-

²³ Ժ. Կայալով, նշ. աշխ., էջ 80.

²⁴ Ա. Աֆանասյան, նշ. աշխ., էջ 70:

յուններ առաջ բերեց Հայաստանում ինչպես պիևոլորականության շրջաններում, այնպես էլ ժողովրդական լայն վանգվածներում (այս հանգամանքը նշում են մեծ թվով հեղինակներ, այդ թվում և Վրացյանը²⁵): Ուստի և որոշ գործիչների առանձնապես ձեռնադր չեղ փառաբանել այս հատթանակները, որոնցից չկարողացան օգտվել հայ դիվանագետները:

Եվ միայն Սարդարապատի 50-ամյա հոբելյանի ժամանակ հնարավոր եղավ ավելի ազատորեն խոսել դրանց մասին, թեև որոշակի գրաքննություն կար: Կայարովը գրում է, որ «1952 թ. Թուրքիայի Հանրապետության՝ ՆԱՏՕ-ի կազմի մեջ մտնելուց հետո խորհրդային պատմաբանները դարձան ավելի անկեղծ: Միաժամկետով ինչ-որ չափով փարատվեց Սարդարապատի ճակատամարտի 50-ամյակին, որը նշվեց Խորհրդային Հայաստանում»²⁶: Դրանից հետո լույս տեսան բազմաթիվ աշխատություններ այս թեմայով:

Գիտական հրապարակումների մեջ հատկապես մեծ արժեք են ներկայացնում Ռ. Ալենի և Պ. Մուրատովի²⁷, Ժ. Կայարովի, Ս. Աֆանասյանի, Ռ. Հովհաննիսյանի²⁸, Ա. Աստվածատրյանի, Հ. Թուրքյանի²⁹ աշխատությունները:

Այս հերոսամարտերն իրենց արտացոլումն են գտել նաև գեղարվեստական գրականության մեջ:

1918 թ. մայիսի վերջին դեպքերի ականատես Դերենիկ Դեմիրճյանը գրել է «Փառք ընկածներին» բանաստեղծությունը, որն առաջին անգամ տպագրվել է թոռուցիկի ձևով և փակցվել Երևանի շենքերի պատերին: Հաղթանակի վեհ ուրախության և Սարդարապատի, Ղարաքիլիսայի ու Բաշ-Ապարանի հերոսամարտերում գոհված հերոսների հիշատակին նվիրված սգո հան-

դեսին, դիմելով նահատակներին, բանաստեղծը ասում է.

Դուք հաղթեցիք և չորդիք ոչինչ
էլի հաղթելու,
Սկրտվեցիք դուք մահի մեջ,
մահվամբ դատար գեղեցիկ,
Ձեզ փառք հավետ, աղելու³⁰:

Գրող Ակսել Բեկունյ, Սարդարապատի ճակատամարտի մասնակից (Սարդարապատի թանգարանի ֆոտոկոպի)

Մայիսյան հերոսամարտերի մասին արձակ երկերից նշևնք Մայիսայի (Արտաշես Հովսեփյան) «Զարթոնքը» (Բեյրութ, 1956), Հ. Սկրտչյանի «Անհայտ պիևոլորի հիշատակարանը» (Ե., 1966), Ռ. Կարայանի «Փրկությունը» (Ե., 1983), Բ. Ուրբաբյանի «Սարդարապատը» (Ե., 1988):

Սարդարապատի, Բաշ-Ապարանի և Ղարաքիլիսայի հերոսամարտերը հավերժացնող պատմական և գեղարվեստական կոթողների մեջ իր վեհությամբ առանձնանում է իր ազգանվեր գործունեությամբ հայտնի ճարտարապետ Ռ. Իսրայելյանի նախագծով 1968 թ. կառուցված հուշահամալիրը: Այն կերտվել է Սարդարապատի ճակատամարտի տեղում, որտեղ անգամ քարերի վրա պահ-

²⁵ Տես Ս. Վրացյան, նշ. աշխ., էջ 122:

²⁶ Ժ. Կայարով, նշ. աշխ., էջ 80:

²⁷ W. E. D. Allen and Paul Mouratoff, *Caucasian Battlefields (1828-1921)*. Cambridge, 1953:

²⁸ R. Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence, 1918*. Berkeley and Los Angeles, 1967.

²⁹ Հ. Թուրքյան, Սարդարապատի հերոսամարտը: Ե., 1969:

³⁰ Դերենիկ Դեմիրճյան, Երկերի ժողովածու, հ. 1: Ե., 1976, էջ 255:

պանվել են գնդակների թողած հետքերը: Բայց հայտնի է, թե ինչ ջանքերի գնով Հայաստանի այն ժամանակվա ղեկավարությունը, մասնավորապես կոմկուսի առաջին քարտուղար Ա. Բոչինյանին հա-

նախնինների հերոսամարտերի 50-ամյակը:

Սարդարապատի հուշահամալիրի վանգերի ողբերգական ու գալիքի նըկատմամբ սուրբ հավատով լի դղրանջնե-

5-րդ Հայկական (Ղարաբաղյան) գնդի մի խումբ սպաներ տոնում են Սարդարապատի հաղթանակը (S. Afanasyan, «La victoire de Sardarabad», Paris, 1985 գրքից)

ջողվեց գլուխ բերել այս գործը: Մեզ՝ 1918—1920 թթ. պատմությանը վերադրող մի խումբ գիտնականներիս, հանձնարարվեց գտնել գազափարակն հիմքեր այս գործի իրականացման համար: Եվ մենք արեցինք այդ. շնորհիվ մայիսյան հերոսամարտերի հետաձգվեց թուրքերի կողմից Բաքվի գրավումը և Բաքվի կոմունայի կործանումը, հայ ժողովուրդը, կռիվներում պաշտպանելով իրեն, փաստորեն պաշտպանեց 1918 թ. Բաքվի խորհրդային կարգերը՝ թուրք ասկյարների հուժկու հարվածն իր վրա ընդունելով և պզախ չափով հյուժեղով դեպի Բաքու արշավող նրանց ուժերը: Ահա միայն այս՝ պատմագրորեն փաստարկված, վարկածը հնարավորություն տվեց նրախտապարտ հայությանը նշելու իր

րի մասին է գրել լիտվացի նշանավոր բանաստեղծ Էդուարդաս Մեժելայտիսը.

Ողբերգության պես ու սուրբ հավատի Ջանգերն են հնչում Սարդարապատի: Ասես մարդկային արյունքները ջինջ Խոսացել այստեղ, դարձել են պղինձ:

Խոսացել այստեղ, փոխվել են երգի ժամանակի մեջ ու տիեզերքի: Ողբերգության պես ու սուրբ հավատի Ջանգերն են հնչում Սարդարապատի³¹:

Ավարայրից Սարդարապատ հայ ժողովրդի ապստաղրական պայքարին է նվիրված լայն ժողովրդականություն վայելող «Սարդարապատ» երգը, որի խոսքերը գրել է մեր մեծ բանաստեղծ Պա-

³¹ Է. Մեժելայտիս, Սարդարապատի վանգեր, թարգմ.՝ Վ. Դավթյանի: «Հշմիածին», 1972, ԵՁ:

րույր Աւակը, իսկ երաժշտությունը՝
Լդգար Հովհաննիսյանը.

Ավարայրից ջանք առանք,
Այստեղ մի պահ կանգ առանք,
Որ շունչ առած՝ շունչներս տանք
Սարգարապատի պատերի տակ:
Բայց մենք չլնկանք, մենք միշտ կանք,
Մենք շիանգանք, տես՝ կգանք,
Երբ տան վանգր, ահավանգր,
Որ մեր հոգու պարտքը տանք:

Սարդարապատի ճակատամարտը ոգեշնչել է իրենց ազատագրման համար մարտնչած այլ ժողովուրդների ներկայացուցիչներին: Բուլղար նշանավոր բանաստեղծ Ռուսեն Վասիլևը, այցելելով Սարդարապատի ճակատամարտի համալիրը, գրել է «Սարդարապատ» բանաստեղծությունը.

Սարդարապատ:
Օգնեցիր, որ ես հասկանամ դարձյալ՝
Որն է քաջությունն ու վախն անիծյալ:

Սարդարապատ:
Անջնջելի հետք, անմոռայ անուն
Ազատաբաղձ ու հայրտ ուստանում:

Սարդարապատի ճակատամարտը ազգային-ազատագրական արդարացի կռիվ էր, որը թուրքական ջոկատների դեմ փաստորեն վարում էր ողջ հայ ժողովուրդը՝ տարբեր յավերի ու հոսանքների պատկանող արևելահայ աշխարհագրայինները, թուրքական վավթիչների

դեմ երկարամյա կռիվներում կռիված հայդուկները, ժողովրդական վրիժառուները, նրանց հետ էին ուսական բանակի հայկական գործառն, հայ, ռուս, եգիպտացի և այլ ազգերի ռազմիկներ և գործառնության մեծ փորձ ունեցող սպաներ: Այդ նրանք էին, որ երկրի միջազգային և ներքին բարդ ու խճճված իրադրության պայմաններում ապահովեցին Հայաստանի հանրապետության ծնունդը:

Հայ ժողովուրդը սրբությամբ է պահում իր քաջ ու ազատասեր նախնիների հիշատակը: Սարդարապատի հերոսամարտի վայրերում կանգնած է հայ ժողովրդի վառքի ու անմահության համալիրը, որի բարձրաբերձ վանդակատան վանգերի անլուելի ղողանջները գալիք դարերին տանում են Հայաստան աշխարհի հերոսական ոգու աննախընթաց պտղակունը, որն ապահովեց հայ ժողովրդի գոյությունն ու հովերթությունը, նրա պետականության վերածնունդն ու ծաղկումը:

Սարդարապատի, Բաշ-Ապարանի և Վարաքիլիսայի հերոսամարտերը նոր ուժով ցուցադրեցին հայ ժողովրդի գոյատևման ու ազգապահպանման հյոր կամքն ու կորովը, որոնք դրսևորվել են հայ ժողովրդի պատմության ընթացքում և՛ մինչև Սարդարապատ, և՛ Սարդարապատից հետո՝ երկրորդ աշխարհամարտի տարիներին, և այսօր էլ դրսևորվում են արցախյան ազատամարտիկների անձնուրաց պայքարում:

ОТКЛИКИ МАЙСКИХ ГЕРОИЧЕСКИХ СРАЖЕНИЙ

*Г. Б. ГАРИБДЖАНИЯН, подполковник в отставке,
академик НАН РА, доктор исторических наук*

РЕЗЮМЕ

Воспользовавшись сложившейся международной обстановкой, турецкие завоеватели к середине мая 1918 г. оккупировали Ерзнка, Сарикамыш, Карс. Они разрушали армянские города и села. вырезали армян, пытаясь осуществить свои пантюркистские планы. 15 мая, вероломно нарушив перемирие и захватив Александрополь (Гюмри), турецкие войска продвинулись на Ереван.

В Ереване в это время царила паника. За первую половину мая через город прошли более 300000 беженцев из Алашкертской долины и района

Вана. Их вид, их рассказы о турецких зверствах будоражили население города. Люди пытались бежать. Но куда? Дороги были забиты беженцами, бежавшими с родных мест со всем своим скарбом и скотом. Железная дорога бездействовала.

Повсюду армян ждала смерть. И тогда народ проникся решимостью умереть с оружием в руках. Этому во многом способствовали распространенные в народе листовки с призывом к борьбе за подписью председателя Ереванского Национального Совета Арама Манукяна, а также твердая решимость католикоса Геворга 5-го погибнуть, защищая святой Эчмиадзин. Католикос приказал бить в набат и обратился к пастве с призывом взяться за оружие. Он дал указание священнослужителям вести среди народа патриотическую пропаганду, на примере Аварайрской битвы 451 г. вдохновить людей на самоотверженное служение Родине. Среди священнослужителей выделялись архимандриты Гарегин Овсепян (в дальнейшем католикос Киликийского Армянского Дома), Завен, епископ Месроп, которые не только посещали фронт, вели беседы с солдатами, но и возглавляли отряды ополченцев, идущие на помощь солдатам. Славой покрыли себя отряды, возглавляемые священниками Ованесом, Закаром, Сааком (Сардарapat), Григором (Баш-Апаран), Комитасом (Караклис) и сформированные в основном из их же паствы. В Ереване стихийно возникали митинги, на которых выступавшие призывали народ, невзирая на возраст, род занятий, сословия, политические убеждения, предпочесть погибнуть в бою с противником, а не быть зарезанным на пороге своего дома.

На подъем духа народа существенное влияние оказали призывы командира 2-й армянской дивизии генерала М. Силикяна (Силиков) от 24 и 29 мая и командира Армянского корпуса генерала Т. Назарбекяна (Назарбеков) от 26 мая. Великий армянский поэт О. Туманян обратился ко всем лорийцам с проникновенным призывом защитить свой край.

Борьба против турецких варваров переросла во всенародную войну, в которой приняли участие представители всех политических партий, уроженцы разных областей исторической Армении. Например, в Сардарapatской битве особо отличились 5-й Армянский (Карабахский) пехотный полк и Зейтунская кавалерия.

Блестящие победы, одержанные армянами под Сардарapatом и Баш-Апараном (Апаран), и их упорное сопротивление превосходящим силам турецких регулярных частей под Караклисом (Ванадзор) измотали турецкие войска, заставили их отказаться от плана немедленного продолжения походов на Тифлис (Тбилиси) и Баку. Историческое значение этих битв заключается не только в том, что армянский народ отвел смертельную угрозу своему существованию, но и заставил турок считаться с армянами, войти в переговоры, в результате которых армянский народ сумел воссоздать свою государственность в лице первой Республики Армения.

Героические сражения под Сардарapatом, Баш-Апараном и Караклисом нашли свое отражение как в научных трудах, так и в художественной литературе и искусстве.

Особо следует отметить монографии Е. Аллена и П. Муратова (на англ. языке), Ж. Каялова (на англ. языке), С. Афанасяна (на фр. языке), Р. Ованнисяна (на англ. языке), А. Аствацатрияна (на арм. языке), изданные за рубежом, а также работу А. Туршяна, изданную в Ереване.

В Советской Армении эти сражения долгое время были запретной те-

мой для историков. Турция была объявлена «другом» СССР, в связи с чем неукоснительно соблюдалась политико-идеологическая установка «не раздражать соседа». К тому же этими сражениями руководили офицеры царской армии, которые при советской власти были репрессированы. Каялов считает, что недостаточное освещение этих сражений как в СССР, так и в западной печати объясняется стремлением двух военно-политических блоков привлечь на свою сторону Турцию. И лишь после 1952 г., когда Турция вступила в НАТО, советские историки «получили разрешение» писать об этих сражениях. К тому же были реабилитированы (многие—посмертно) жертвы сталинских репрессий. Выдвинутая армянскими историками концепция о том, что в этих сражениях армянский народ, защищая себя, фактически защищал и Бакинскую Коммуну, позволила армянам более или менее свободно заговорить о своем героическом прошлом мая 1918 г.

В 1968 г. в Армении 50-летие майских сражений впервые было отмечено официально. К этому сроку был построен величественный мемориальный комплекс на месте Сардарапатского сражения. Однако «табу» на эту тему не было полностью отменено, т. к. азербайджанцы считали (и считают) турок своими единокровными братьями со всеми вытекающими отсюда обязательствами, а северный сосед пытался затушевать свою незавидную политическую роль в первой половине 1918 г., в результате которой Армения была вынуждена уступить Турции большие территории своих западных областей.

К теме этих сражений обращались такие армянские писатели и поэты, как Дереник Демирчян, Малхас (Арташес Овсепян), А. Мкртчян, А. Караян, Б. Улубабян, П. Севак, написавший слова песни «Сардарапат» на музыку Э. Оганесяна, известный литовский поэт Э. Межелайтис, болгарин В. Русев и другие.

Героические сражения в мае 1918 г. под Сардарапатом, Баш-Апараном и Караглисом нашли свое логическое продолжение в героической национально-освободительной борьбе армян в 1988—1993 гг. при защите своих очагов в Армении и Карабахе от превосходящих сил азербайджанских агрессоров.

REFLECTIONS ON THE HEROIC BATTLES

*G. B. GHARIBJANIAN, Academician of the NAS of RA,
Retired Lieutenant-colonel, Doctor of Historical Sciences*

SUMMARY

Using the established international situation, Turkish invaders occupied Erznka, Sarikamish and Kars in the middle of May, 1918. They were destroying Armenian cities and villages, trying to carry out their pan-turkic plans. On May 15 Turkish forces, violently breaking the ceasefire occupied Alexandrapol and moved towards Yerevan.

A turmoil of panic was raging in Yerevan then. During the first part of May more than 300,000 refugees from Alashkert valley and region of Van passed through the city. Their appearance and their stories about the brutality of Turks were disturbing the population of the city. People were trying to leave. But where did they have to go? The roads were filled with refugees, which where es-

caping from native places with all their belongings and cattle. The railroad was not functioning.

Death was waiting Armenians everywhere. At this stage people were courageous enough to die with arms in their hands. This was done mainly due to the leaflets spread among people signed by Aram Manukian, Chairman of Yerevan National Council, and also firm determination of Catholicos Gevorg V to die defending holy Ejmiatsin. Catholicos ordered an alarm and appealed to the congregation with a demand to take arms. He ordered his clergymen to lead the patriotic propaganda and using the example of Avarayr battle of 451 inspire people to selflessly serve the Fatherland. Among the clergymen Archimandrites Garegin Hovsepian (to become the Catholicos of Cilician Armenian House (Church)), Zaven, bishop Mesrop were noted as they were not only attending the front, talked to soldiers, but also led the volunteer fighters' corps, which were helping the soldiers. The armed groups headed by clergymen Hovanes, Zakar, Sahak (Sardarapat), Grigor (Bash-Aparan), Komitas (Gharakilisa) and formed from their congregation were covered with honor. Rallies spontaneously began in Yerevan, where orators were urging people irrespective respectable of age, occupation, class, political belief to die in the battle with the enemy rather than to be murdered in front of their house.

The call of the Commander of the 2-nd Armenian Division General M. Silikian (Silikov) dated 24 May and 29 May and Commander of Armenian Corps General T. Nazarbekian (Nazarbekov) dated 26 of May had a substantial influence on the course of events. H. Tumanian, the great Armenian writer appealed to the entire population of Lory with a sincere urge to fight for their region.

The struggle against Turkish barbarians turned to be a nation-wide war, in which representatives of all political parties, natives of various regions of historical Armenia took part. For example the 5-th Armenian (Karabakhian) Infantry Regiment and Zeytunian Cavalry were specially distinguished in the battle field.

The brilliant victories held by Armenians in Sardarapat and Bash-Aparan, their persistent resistance to the exceeding forces of Turkish regular units near Gharakilisa (Vanadzor) exhausted the Turkish Army and made them reject their plan of swift continuation of the march to Tiflis (Tbilisi) and Baku. The historical meaning of these battles is not only in the fact that the Armenian nation drew aside the danger to its existence, but forced the Turks to start negotiations with Armenians as a result of which Armenian nation could reconstruct its statehood in the form of the First Armenian Republic.

The heroic battle near Sardarapat, Bash-Aparan and Gharakilisa found their reflection in the scientific studies, literature and art.

The monographs of Allen and Mouratoff (in English), Kayaloff (in English), Afanasyan (in French), R. Hovannisian (in English), A. Astvatsatrian (in Armenian) published abroad as well as the work of A. Turshian published in Yerevan should be specially noted.

In Soviet Armenia these battles were forbidden issue for historians. Turkey was proclaimed a «friend» to the USSR, linked to which the political-ideological agenda not to «irritate the neighbor» had to be sustained. Besides this, the battles were led by the officers of Russian Tsar Army, which during the Soviet Rule were subject to repression. Kayaloff believes that insufficient reflection of this events in the USSR as well as in the western press can be explained by the strive of the two military-political blocks to draw in Turkey. And only after 1952, when Turkey joined NATO, the Soviet historians «were given a permission» to write

about these battles. The concept brought forth by Armenian historians that Armenian nation was defending not only itself but also the Baku Commune enabled Armenians to more or less freely talk about its heroic past of May 1918.

In 1968 the 50-th anniversary of the May battle was first celebrated in Armenia. A grand memorial complex was built dedicated to this date in the place of the Sardarapat battle. Nevertheless this taboo was not lifted due to the fact that Azeris thought (and still think) that Turks are their half-brothers with all the ensuing obligations. The northern neighbor was trying to conceal its poor political role in the first half of 1918, as a result of which Armenia was forced to cede large territories of her western regions.

Armenian writers and poets like Derenik Demirchian, Malkhas (Artashes Hovsepian), H. Mkrtchian, P. Sevak, which wrote the lyrics to the song «Sardarapat» composed by E. Hovhannisyan, well-known Lithuanian poet E. Mezhe-laytis, Bulgarian V. Rusev dedicated their writings to these battles.

The heroic battles of May, 1998 near Sardarapat, Bash-Aparan and Gharakilisa found their logical continuation in the heroic national-liberation struggle of Armenians in 1988–1993 during the defence of its regions in Armenia and Karabakh from exceeding forces of Azeri aggressors.

ՀԻՇՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՍԱՐԴԱՐԱՊԱՏԻ ՀԵՐՈՍԱՍԱՐՏԻՑ

(1918 թ. մայիսի 22—29)

Մ. Հ. ՄԱՆԱՍԵՐՅԱՆ, ենթապորուչիկ

ԱՌԱՋԱԲԱՆ*

1918 թ. մայիսին թուրքական հորդաների նկատմամբ հայկական պինված ուժերի ձևոք բերած հերոսական հաղթանակը հայ ժողովրդի բավազարյան ազատագրական պայքարի պատմության փառավոր էջերից մեկն է: Ըստ Խորհրդային Միության մարշալ Հ. Բաղրամյանի գնահատման, շնորհիվ այս հաղթանակի հայ ժողովրդին «հաջողվեց պահպանել Արևելյան Հայաստանի այն տարածքը, որը հայկական պետականության վարձագաման հապարամյա պատմության ընթացքում դարձել է մեր հնադարյան քաղաքակրթության խորհրդանիշն ու օրրանը, որտեղ կենտրոնացել են նյութական և հոգևոր մշակույթի համաժողովրդական արժեքներ» և որտեղ ձևավորվել են «հայկական պետականության վերստեղծման, հին ժողովրդի ազգային վերածննդի համար անհրաժեշտ պայմաններ»¹:

Սակայն, ինչպես հայտնի է, ստալինյան շրջանում Սարդարապատի պատմությունը «փակ գոտի» էր պատմաբանների համար: Հատկանշական է, որ 1967 թ. հոկտեմբերին Երևանում լույս տեսած «Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության պատմության ուրվագծեր» գրքում Սարդարապատի ճակատամարտին հատկացվել էր ընդամենը 8 տող²: Բայց անգամ դրանք էլ այնտեղ հայտնվել են որպես Հայաստանի պատմաբանների համառու տեսական պայքարի արդյունք:

1973 թ. լույս տեսավ Բաղրամյանի «Իմ հուշերը» գիրքը: Այս գրքում Բաղրամյանը ոչ միայն փայլուն կերպով ներկայացրել է Սարդարապատի ճակատամարտի ողջ համայնապատկերը, այլև ջերմ խոսքերով բնութագրել նրա գլխավոր հերոսներին, հատկապես փորձերի և քրեական խմբի հրամանատար գեներալ Մովսես Միլիկյանին, որի մասին մինչ այդ լուրս էին: Մարշալը Միլիկյանին համարում էր այն շրջանի բոլոր հայ գեներալների մեջ «ամենաօժտված գեներալը», իսկ հայկական պորամաների մեջ առանձնացնում էր գնդապետ Դորոս Բևեկ-Փիրումյանի 5-րդ Հայկական (Ղարաբաղյան) հրաձգային գունդը, որը գլխավոր հարվածը հասցրեց թուրքական 36-րդ դիվիզիայի ընտրովի ուժերին**:

Սարդարապատի ճակատամարտում հիմնական հարվածն իրականացնող այս գնդի 12-րդ վաշտի հրամանատարն էր ենթապորուչիկ Մանասեր Մանասերյանը (1891—1978): Նա մեկ թողել է Սարդարապատ գյուղի և համանուն երկաթուղային կայարանի շրջանում տեղի ունեցած կատաղի մարտերի բոլոր օրերի վերաբերյալ իր հուշերը, որոնք գրված են օրագրային գրառումների հիման վրա և մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում: Մանասերյանի հուշերում ընդգրկված են 1918 թ. մայիսից մինչև 1920 թ. նոյեմբեր տեղի ունեցած ռազմական իրադարձությունները, հեղինակը համառոտակի խոսում է նաև Հայաստանի և Թուրքիայի միջև 1918 թ. հունիսի 4-ին կնքված պայմանագրի մասին, դատողություններ է անում առաջին համաշխարհային պատերազմի արդյունքների վերաբերյալ: Անցնելով երկրի ներսում տեղի ունեցած իրադարձություններին՝ նա համառոտակի կանգ է առնում Հայաստանում 1920 թ. մայիսյան ապստամբության վրա, այնուհետև նկարագրում է 1920 թ. աշունը կատարված

* Սույն հուշագրությունը պատրաստել է հրապարակման և գրել առաջարկը պատմական գիտությունների դոկտոր, ՀՀ գիտության վաստակավոր գործիչ, գվարդիայի պաշտոնաթող փոխգնդապետ Վ. Ա. Սուրբադյանը: *Խմբ.*:

¹ И. Х. Баграмян. Мои воспоминания. Е., 1979, сс. 93—94.

² Տես «Очерки истории Коммунистической партии Армении». Е., 1967, с. 214.

** Բաղրամյանի կողմից Սարդարապատի ճակատամարտի ուսումնասիրման և գնահատման մասին ալիքի հանգամանորեն տես Վ. Ա. Սուրբադյան, Ալանավոր փորավարը, մեծ հայրենասերը: «ՀԲ», 1997, հիվ. 3, ինչպես նաև հանդեսի նույն թվականի 4-րդ՝ Հ. Բաղրամյանի 100-ամյակին նվիրված հորեյանական, համարը: *Խմբ.*:

թուրքական նոր ներխուժումը Հայաստան: Նշելով այդ ժամանակաշրջանում Հայաստանի համար ստեղծված մահապու վտանգը՝ նա կարևորում է այն հանգամանքը, որ «ամբողջ հայ ժողովուրդն իր հայապն ուղղից դեպի հյուսիս» իր փրկությունն ակնկալելով Խորհրդային Ռուսաստանից: Մանասերյանի հուշերը մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում նա մի նկատառումով. դրանցում նկարագրվում են նրա հանդիպումները հայ ազգի մի շարք ականավոր գործիչների հետ, այդ թվում՝ ազգային հերոս Անդրանիկի հետ:

Սարգարապատի վերաբերյալ Մանասերյանի հուշերը հատուկ հետաքրքրություն են ներկայացնում, քանի որ դրանցում տրվում է Սարգարապատի ճակատամարտի «մարտական խոհանոցի» վառ նկարագիրը: Հյուսիս լեզվով գրված նրա պատմությունը ընթերցողին համոզում է այն բանում, որ թուրքական հորդաների նկատմամբ Սարգարապատում տարած հաղթանակի գլխավոր գրավականներից մեկը եղել է հայ ժողովրդի հայրենասիրական միասնությունը, այն խոր համոզմունքը, որ այս ճակատամարտի ելքից է կախված հայ ազգի ճակատագիրը: Հուշերի հեղինակը կարողացել է ցույց տալ, որ այդ հայրենասիրական գիտակցությամբ էին տոգորված ոչ միայն շարքային փնկորներն ու աշխարհագրորայինները, այլև հայոց զորքի սպաներն ու գեներալները, ընդամենն ոչ միայն ազգությունը հայերը, այլև ռուսները, հույները, ելզիները և այլ ազգերի ներկայացուցիչներ: Գտնվելով հայոց զորքի կազմում՝ նրանք պատվով կատարեցին իրենց փնկորական պարտը:

Ահա այս բոլոր հանգամանքները պզալի գիտական կշիռ են տալիս Մ. Մանասերյանի հուշերին:

Այժմ՝ մի քանի խոսք հեղինակի մասին:

Մանասեր Հովհաննեսի Մանասերյանը ծնվել է Աղջա-ղջաղ (ներկայիս Արտաշատի շրջանի Գետապատ) գյուղում 1891 թ.: 1912 թ. ավարտելով Էջմիածնի Գեորգյան ճեմարանը՝ աշխատել է գյուղական դպրոցում որպես հայոց լեզվի և գրականության ուսուցիչ: Առաջին համաշխարհային ռաբիների 1915 թվականին, Մանասերյանը փորձաշրջել է ցարական բանակ որպես շարքային: Ունենալով այն ժամանակվա համար լավ կրթություն և քաղապան գիտելիքներ՝ երիտասարդ Մանասերյանը գրավել է հրամանատարների ուշադրությունը: Նա ուսման է ուղարկվել Թիֆլիսի սպայական դպրոց: Այն ավարտելուց հետո Մանասերյանը ենթապորուչիկի կոչումով նշանակվել է 5-րդ Հակական (Ղարաբաղյան) հրաձգային գնդի «մահապարտներին» 12-րդ վաշտի հրամանատար: Վաշտն այդպես էր կոչվում, որովհետև յուրաքանչյուր նոր մարտիկ փնկորական երդում տալու ժամանակ նաև երդվում էր կյանքը չիւնայել մարտական առաջադրանքը կատարելու համար: Նման վաշտերը համարվում էին գվարդիական ստորաբաժանումներ: Ենթապորուչիկ Մանասերյանը «մահապարտներին» իր վաշտով մասնակցել է մեծ թվով մարտերի, իսկ 1918 թ. մայիսին հայտնվել է Սարգարապատի մարտահոյուում:

Սարգարապատի ճակատամարտից հետո էլ Մ. Մանասերյանը շարունակել է ծառայել բանակում: 1921 թ. փետրվարին դաշնակցականները ձեռքակաղել են նրան խորհրդային իշխանությունների նկատմամբ ցուցաբերած օրինապահական վերաբերմունքի համար: Ազատվելով կալանքից՝ նա վերադարձել է Արտաշատ և նշանակվել շրջգործկոմի մշակութապատմական բաժնի պետ: Նա հենակա կարգով ավարտել է երկու բուհ՝ ինդուստրիալ-տեխնիկական ինստիտուտը և Խ. Արզումանի անվան պետական մանկավարժական ինստիտուտի լեզվի և գրականության ֆակուլտետը: Ունենալով այսպիսի պատկառելի կրթություն և լավ տիրապետելով գերմաներենին՝ Մանասերյանը ձևոնամուխ է եղել բուհերում մանկավարժական աշխատանքի: Երբ Երևանի բժշկական ինստիտուտում ստեղծվել է օտար լեզուների ամբիոն, Մանասերյանը նշանակվել է այդ ամբիոնի վարիչ:

Սակայն, սկսած 30-ական թվականների երկրորդ կեսից, նա բավմիջս ենթարկվել է բոնուսյուններին: Նախ նրան որպես ցարական բանակի պորուչիկի կանչել են ՆԳԺԿ պարկերու համար, թե նա արդյոք դաշնակցական չի եղել և ինչ կապեր է պահպանում այդ կուսակցության հետ: Հայրենական մեծ պատերազմն սկսվելուց հետո նրան դարձյալ բավմիջս կանչել են ՆԳԺԿ՝ կուսակցական գերմաներենի նրա իմացության և պատերազմի պայմաններում այդ լեզվի դասավանդման հետ: Նման կանչերից մեկից հետո, 1942 թ. սկզբներին, նա այլևս տուն չի վերադարձել. նրան կասկածում էին գերմանական գործակալ լինելու մեջ: 1946 թ. ապառ է արձակվել՝ ներկայացված մտազդարարի չապացուցվածության նկատառումով: Սակայն 1949 թ., կրթ երկրով մեկ տարածվեց ստալինյան բոնուսյունների մի նոր ալիք, Մանասերյանը կրկին ձեռքակաղվեց և աքաղակ Ալթայի ներկրամաս: Ստալինի մահից հետո, կրթ ապատվեցին բոնաճնշման ենթարկված հասարակարմր մարդիկ, 1955 թ. տուն վերադարձավ նաև լրիվ արդարապաճ Մանասերյանը:

Բարոյապետ և ֆիզիկապետ խելոված նախկին ենթապորուշիկը հանկարծ ուրախալի լուր է ստանում. Հայաստանում պետք է նշվի Սարգարապատի ճակատամարտում թուրքերի դեմ տարած հաղթանակի 50-ամյակը: Բարեբախտաբար դուստրը՝ Հայկական մանկավարժական ինստիտուտի դոցենտ էմմա Մանասերյանը, պահպանել էր Սարգարապատի ճակատամարտի վերաբերյալ հոր օրագրային գրառումները: Մ. Մանասերյանը կարդում ու ճշտում է, դրանք՝ հիշողությամբ համարելով նոր փաստերով ու դրվագներով: Այս աշխատանքն ավարտվեց 1967 թ. ապրիլին: Մանասերյանի հուշերի՝ բուն Սարգարապատի հերոսամարտին վերաբերող հատվածներն առաջին անգամ, պաղիորեն կրճատված ձևով հրատարակվել են «Սովետական գրականություն» ամսագրի 1968 թ. 5-րդ (մայիսի) համարում:

Կա մի հետաքրքրական հանգամանք: Ենթապորուշիկ Մանասերյանը իր հուշերում չի հիշատակում ժամանակին պորքերում հսկայական հեղինակություն վայելող գեներալ Միլիկյանի անունը, թեև տարիներ առաջ ինքը շատ է պատմել նրա մասին: Այս փաստը կարող է ունենալ հետևյալ բացատրությունը: Խորհրդային տարիներին ստալինյան բռնությունների ենթարկվեցին մեծ թվով գիտնականներ ու ժողովրդական տնտեսության աշխատողներ, որոնք այս կամ այն աստիճանի ազգակցական կապ ունեին Միլիկյանի հետ: Հատկանշական է, որ անգամ ճակատամարտի 50-ամյակի տոնակատարություններին ո՛չ մամուլում, ո՛չ պաշտոնական ելույթներում չի հիշատակվել գեներալի անունը: Ըստ երևույթին, ինքնաբերական կամ համարվում էր «բուրժուական գեներալ սոցիալական հակադիր ճամբարի», այլ ոչ՝ հարապատ ժողովրդի նվիրյալ որդի ու մեծ հայրենասեր:

Մանասերյանը դրվատանքի ջերմ խոսքերով է նկարագրում Միլիկյանի տեղակալ, Սարգարապատի հարվածային ջոկատի հրամանատար գեղապետ Դանիել Բեկ-Փիրունյանին, որի անունը 1967—1968 թթ. արդեն հիշատակվում էր պաշտոնական մամուլում:

Սակայն Մանասերյանի հուշերում գլխավորը դա չէ, այլ այն, որ նա, լինելով մարտական գործողությունների գործուն մասնակիցներից մեկը, հանգամանալից, քայլ առ քայլ նկարագրում է, թե ինչպես էին հայ մարտիկները հաղթանակ կոչում հայ ժողովրդի համար բախտորոշ այդ ճակատամարտում:

Թվով երկրորդ սույն հրատարակումը նույնպես ներկայացնում է Մանասերյանի հուշերի՝ բուն Սարգարապատի ճակատամարտին վերաբերող հատվածները, բայց ստանց կրճատման, մոտ երեք անգամ ավելի մեծ ծավալով, քան առաջին հրատարակումը:

ՏԱԳՆԱՊ

Մեր և թուրքերի միջև պինդադադար էր: Հայկական 5-րդ գնդի մեր մի գումարտակը և Ղարաքիլիսյան հայկական գունդը տեղադրված էին Ղուրդուղուլիի (Հոկտեմբերյան*) շրջանի Մոլլաբաբայան (Բամբակաշատ) գյուղում: Մեր պորամասը պաշտպանում էր Արաքսի ձախ ափին գտնվող հայկական գյուղերը թուրքերի ներխուժումից: Միաժամանակ մենք վերակազմվում և պատրաստություններ էինք տեսնում հետագա ռազմական գործողությունների համար, որովհետև չէինք վատառում թուրքերին: Նախկին Սուրմալուի գավառը, ինչպես և Ալեքսանդրապոլը (Լենինական) ու նրա գավառի մեծ մասը դեռևս գտնվում էին մեր ձեռքում: 1918 թ. մայիսի 16-ի գիշե-

րը, ժամը 12-ին մեր զորաբաժնում հանկարծ տագնապ սկսվեց: Մենք հրաման ստացանք անմիջապես թողնել Մոլլաբաբայանը և շարժվել դեպի Սարգարապատ կայարանը:

Մեզնից շատերը, ինչպես և պինվորներն ու գյուղացիները, չգիտեին, թե ինչ է պատահել: Հավանական էինք համարում, որ թուրքերը սահմանի որևէ մասում նորից պինդադադար խախտել են ու հանկարծակի հարձակվել մեր զորքերի վրա, գրավել մեր տերիտորիան: Մենք անցնում էինք Հոկտեմբերյանի շրջանի գյուղերի միջով, բնականաբար, գյուղացիները տագնապահար էին եղել և երկյուղած հարցնում էին մեզ՝ ի՞նչ է պատահել, ինչու՞ ենք գյուղերից հեռանում և ո՞ւր ենք գնում: Երևի պատերազմը վերսկսվում է, պատասխանում էինք մենք: Նրանք մեր հետևից գաղթում էին, ով ինչ-

* Տեղանունները բերված են ըստ հեղինակի տեսքով:

պես կարող էր, դեպի Էջմիածին, Երևան՝ թողնելով իրենց օջախներն ու ինչքը:

Գիշերվա ժամը 3-ին մենք արդեն Սարդարապատ կայարանում էինք: Այստեղ երկաթուղայիններից ու մեր բարձր հրամանատարությունից իմացանք, որ թուրքերը դավադրորեն խախտել են պինդադարը, անսպասելիորեն անցել են Ախուրյան գետը և մայիսի 15-ի լուսաբացին հարձակվել Ալեքսանդրապոլի վրա ու գրավել այն: Ալեքսանդրապոլի մեր զորքերը, անակնկալի գալով, չեն կարողացել լուրջ դիմադրություն ցույց տալ, իրենց հրամանատարներով հանդերձ թողել են քաղաքը ու նահանջել դեպի Ղարաքիլիսա (Կիրովական)՝ բաց ու անպաշտպան թողնելով Երևանի ճակատը: Երկաթուղագիծը և հաղորդակցությունը Երևանի ու Ալեքսանդրապոլի միջև կըտըրված էր: Թուրքական դիվիզիաները շարժվում էին թե՛ դեպի Ղարաքիլիսա — Բաքու և թե՛ դեպի Երևան: Հայկական դիվիզիայի հրամանատարի կարգադրությամբ մեր գումարտակի երեք վաշտ հրաման ստացավ անմիջապես շարժվել դեպի Ալեքսանդրապոլ ու թուրքերի առաջխաղացումը երկաթուղով դեպի Երևան կանգնեցնել: Այդպես էլ եղավ: Այդ զորամասը առանց հանգստանալու ուղղակի ոտքով շարժվեց դեպի Արաքս — Կարաբուրուն թուրքերին դիմադրելու համար: Իմ վաշտը և մի այլ վաշտ ուղարկվեցին Երևան՝ համալրվելու, ռազմական հանդերձանք ու զենք ստանալու, սպասվող մարտերին պատրաստվելու համար:

Երևանում մենք մնացինք ընդամենը 4 օր, մինչև մայիսի 21-ը: Այստեղ մենք համալրվեցինք մեծ մասամբ կամավորներով: Իմ վաշտի պինվորների թիվը հասավ 140-ի, իսկ սպաներինը՝ 3-ի: Վաշտի բոլոր պինվորները, ինչպես և սպաները ստացան մեկական ռուսական հրացան՝ «Մոսին», բավարար քանակությամբ փամփուշտ, ձեռքի նռնակներ ու մեկ հատ «Լուիս» սիստեմի ձեռքի գնդացիք: Վաշտը և արդեն պատրաստ էր մարտի մեկնելու:

Մայիսի 16—20-ը Երևանում ռազմական վարժություններ էինք կատարում:

Երևանում այդ օրերին տազնապալից դրություն էր: Ամեն տեղ լսվում էր՝ «Թուրքերը գալիս են» խոսակցությունը: Բաղաբուն իմացանք, որ թուրքերը, թույլ դիմադրության հանդիպելով, արշավում են Ղարաքիլիսայի վրա, Ալեքսանդրապոլից հեռո գրավել են Աղին, Անի, Արագած,

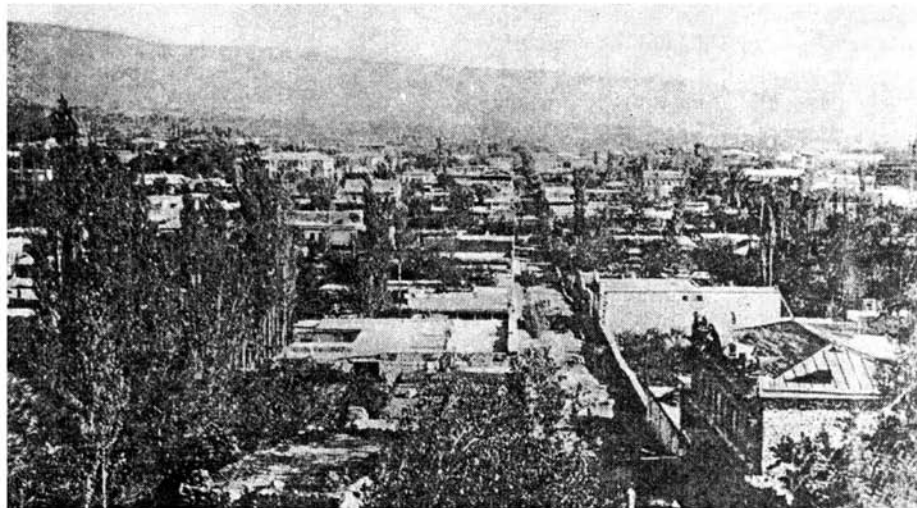
Ենթապորու չիկ Մ. Մանուկյան, 1918 թ. (հեղինակի ընտանեկան արխիվից)

Կարաբուրուն, Արաքս, Սարդարապատ կայարանները և երկաթուղու աջ ու ձախ կողմերում գտնվող հայկական գյուղերը, բնակիչներից փախչողները ապատվել են մահից, իսկ մնացածներին կոտորել են: Թուրքերի առաջապահ զորամասերը գրավել են Ղամիշլու (Եղեգնուտ) կիսակայարանը, որ գտնվում է Սարդարապատ և Էջմիածին կայարանների միջև: Նրանք սպառնում էին Էջմիածինն ու Երևանին: Բաղաբուն և շրջակա հայկական գյուղերում տագնապալից դրություն էր: Ամեն տեղ խոսում էին թուրքերի առաջխաղացման մասին և անաբեկված էին սպասվող կոտորածի սարսափից: Գիշերները քաղաքացիների բնակարանների դռների առաջ կանգնում էին պինված պահակներ, իսկ փողոցներում շրջում և քաղաքի անվտանգությունը հսկում էին պինվորական պարեկներ: Ժամ առ ժամ սպասվում էր թշնամու ներխուժումը Երևան:

Աստաֆյան (Աբովյան) փողոցում, Անգլիական այգում, ուսուցչական սեմի-

նարիայի (համալսարանի հին շենքը) առջևում և քաղաքի այլ բանուկ վայրերում դրված սեղանների շուրջը նստած՝ մարդիկ կամավորներ էին ցույցակազրում և պորամասեր ուղարկում: Գալիս էին գյուղացիներ, ինտելիգենտներ, բանվորներ իրենց վենքերով ու պարենով և ցույցակազրվում: Իմ վաշտը եկան 70 հոգի՝ բո-

մոյան Հայաստանում: Այդ օրերին Ղամարլուի (Արտաշատ) շրջանից քաղաք եկան 500-ից ավելի գյուղացիներ՝ Նովրուպու (Արտաշատի շրջան) գյուղի բնակիչ պորուշիկ Վարդան Առաքելյանի ղեկավարությամբ, բոլորն էլ իրենց վենքերով ու մթերքով: Նրանք խնդրեցին Հայկական դիվիզիայի շտաբին իրենց անմի-

Երևանի ընդհանուր պատկերը. 1910-ական թվականներ (S. Afanasyan, «La victoire de Sardarabad», Paris, 1985 գրքից)

լորն էլ վիճված, հայրենիքը պաշտպանելու վճռականությամբ: Բաղաբում «Սկեյտինգ-ռինգի» (չմշկասահարան) բակում (այժմյան ունիվերսագի կողքի բակում) միտինգ էր՝ նվիրված օրհասական ահավոր վտանգին: Այստեղ ելույթ ունեցան Վանի պաշտպանության հերոսներից շատերը, ուրիշ քաղաքացիներ, որոնց թվում էին մանկավարժ Արշավիր Շավարջյանը, գրող Դերենիկ Դեմիրճյանը: Նրանք ոգեշնչում ու կոչ էին անում ժողովրդին, անկախ հասակից, դասակարգից, քաղաքական համոզմունքներից ու պաղմունքից, վենք ստանալ, մեկնել ճակատ և օգնել կռվող բանակին: Ժողովուրդը արձագանքում ու գոչում էր՝ ավելի լավ է վենքը ձեռքներիս ճակատում փոփնք, քան թե մեր տներում մորթոտվենք, ինչպես այդ եղավ Արև-

ջապես ուղարկել ճակատ՝ թուրքերին հետ մղելու համար: Նրանք Ազգային խորհրդից և Երևանի քաղաքային Դումայից պահանջեցին ոչ մի դեպքում Երևանը թուրքերին չհանձնել, որովհետև քաղաքում այդ ժամանակ լուրեր էին տարածվել, որ կառավարական մարմինները որոշել են Երևանը առանց դիմադրության հանձնել թուրքերին, քաղաքից հետ քաշվել դեպի Կոտայքի բարձունքները և այնտեղ դիմադրել թշնամուն:

Մայիսի 21-ի առավոտյան քաղաքում լուր տարածվեց, որ Հայկական 5-րդ և 6-րդ գնդերը և եզդիների գումարտակը թուրքական պորքերին և նրանց միացած մուսավաթական խաժամուժին հետ են շարտել Ղամիշլուից և հետապնդում են նրանց դեպի Սարդարապատ կայարանը: Կապիտաններ Սակելյարիի (հուլյն), Սեր-

գո Աթանեսայանի և գնդապետ* Խորեն Ի-գիթխանյանի թնդանոթային մարտկոցները օգնել են հետևապորին ու Բյուրիալու (Արշալույս) գյուղից ու Այդր լճի մոտերքից շեշտակի կրակ են բացել թուրքական փոքրերի վրա, ցաք ու ցրիվ արել նրանց և, հսկայական կորուստներ պատճառելով, հետ են բշել դեպի Սարդարապատ: Այդ լուրերը մեծ ցնծություն էին առաջացրել ժողովրդի մեջ և բարձրացրել նրա ոգին: Մեկ-երկու ժամվա ընթացքում ժողովրդի տրամադրությունն ու ոգևորությունն այնքան էին բարձրացել, որ ամեն մեկի բերանից լսվում էր. «Վհաղթենք, անապաման պիտի հաղթենք, չենք թույլ տա, որ թշնամին մտնի Էջմիածին, Երևան և ոչնչացնի մեզ: Մահ թշնամուն: Բողոքս դեպի ճակատ, պաշտպանենք մեր սրբազան հողը, մեր ծնողներին ու զավակներին»: Այդպես էր ժողովրդի վճիռը այդ ծանր օրերին:

ԳԵՊԻ ՃԱԿԱՏ

1918 թ. մայիսի 21-ին, ցերեկվա ժամը 1-ին իմ և մի քանի այլ վաշտեր՝ մոտ 400 հոգի, Հայկական դիվիզիայի շտաբից հրաման ստացան գնացքով անմիջապես մեկնել Սարդարապատ՝ ռազմաճակատ: Ժամը 3-ին մենք Երևանի կայարանում էինք: Այստեղ հավաքվել էին բազմաթիվ քաղաքացիներ, ճակատ մեկնողներին շատերի ծնողներն ու հարազատները իրենց զավակներին հրաժեշտ տալու համար: Այստեղ էին եկել նաև հայրս, մայրս, փոքր եղբայրս՝ Սարգիսը՝ 16 տարեկան, և հորաքրոջս որդի Հովսեփ Տեր-Հովսեփյանը՝ մոտ 20 տարեկան: Վերջիններս ցանկություն հայտնեցին՝ ինձ հետ ճակատ մեկնելու: «Կօզնենք ձեզ, չենք թողնի, որ թուրքերը Երևանը գրավեն ու մեզ մորթոտեն», ասացին նրանք: Ես նրանց ցանկությունը կատարեցի:

Երևան կայարանում իսկույն կազմակերպվեց մի թուուցիկ միտինգ: Ելույթ ունեցող հռետորները կոչ էին անում մեզ՝ չխնայել մեր կյանքը և մինչև վերջին կաթիլ արյունը կռվել թուրքերի դեմ, հետ մղել նրանց, երդվել, որ մենք՝ որ-

պես հայ ժողովրդի զավակներ, սրբությամբ կկատարենք հայ ժողովրդի այդ պատվիրանը: Մեր կողմից լիապորված ենթապորուչիկ Երվանդ Տեր-Միմոնյանը, որն ավարտել էր թուրքական փնտրական դպրոց, թուրքական բանակում ծառայած ժամանակ հրաշքով ազատվել էր գնդակահարությունից, գիշերով փախել անցել էր մեր կողմը, իր պատասխան խոսքում հանդիսավորապես երդվեց, որ մենք կկռվենք միմիայն հաղթելու վճռականությամբ:

Տերեկվա ժամը 4-ին երաժշտության և ուռաների ուղեկցությամբ մեր գնացքը շարժվեց Երևանից դեպի Սարդարապատ, որն այդ ժամանակ դեռ գտնվում էր թուրքերի ձեռքում: Ժողովուրդն ու մեր հարազատները ձեռքները երկինք բարձրացրած մաղթեցին մեզ հաղթական վերադարձ: Հուզիչ էր: Դեռ Սարդարապատ չհասած՝ մեր գնացքը կանգնեց կայարանից հեռու, Գեշջու (Մրգաշատ) գյուղի մատույցներում, այգիներում ու ցորենի արտերում: Դիրքեր գրավեցինք այստեղ: Բիչ անց մեզ մոտ եկան ճակատի ընդհանուր հրամանատար, Հայկական բրիգադի պետ գնդապետ Դանիել Աբխտղոմի Բեկ-Փիրումյանը և 5-րդ Հայկական հրացանաձիգ գնդի հրամանատար գնդապետ Պողոս Բեկ-Փիրումյանը: Վերջինիս մենք սիրում էինք և «պապաշա» էինք ասում: Բեկ-Փիրումյանները ազգականներ էին, երկուսն էլ դարաբաղյի: Նրանք վաշտերի հրամանատարներին ու սպաներին հրավիրեցին իրենց մոտ և բացատրեցին մյուս օրը, այսինքն՝ 22-ին, մեր կատարելիք մարտական խնդիրները:

Կարգադրվեց, որ մենք միացվում ենք Հայկական 5-րդ գնդին:

ՀԱԿԱՀԱՐՉԱԿՈՒՄ. ՍԱՐԳԱՐԱՊԱՏ ԿԱՅԱՐԱՆԻ ԵՎ ՇՐՋԱԿԱ ԳՅՈՒՂԵՐԻ ԱԶԱՏԱԳՐՈՒՄԸ ԹՈՒՐԶԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԻՑ

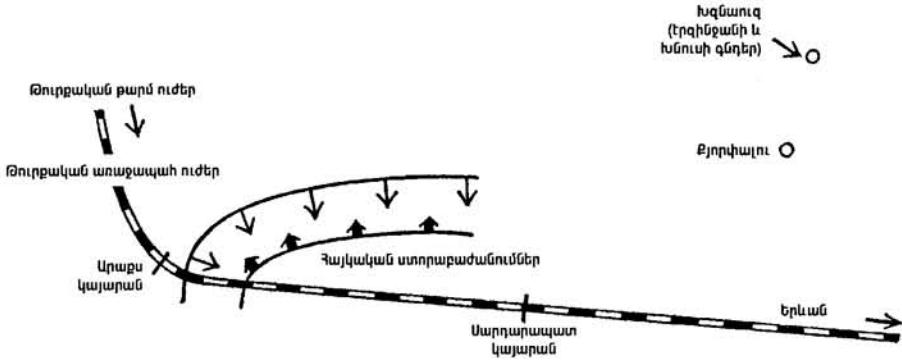
Մայիսի 22-ի առավոտյան մենք պետք է հարձակվեինք թուրքերի վրա և նրանց հետ մղեինք Սարդարապատի շրջանից: Այդ գործողությունը պիտի կա-

* Ըստ այլ աղբյուրների՝ կապիտան:

տարեին հետևյալ պորամասերը: Հայկական 5-րդ գունդը (հրամանատար՝ գընդապետ Պողոս Բեկ-Փիրումյան), 6-րդ գունդը (հրամանատար՝ գնդապետ Դուրյանյան), Ղարաքիլիսյան հետևակ գունդը (հրամանատար՝ գնդապետ Արեշյան), Պարտիզանական հետևակ

ռազմական գործողություններին: Գրավեցինք մատնանշված դիրքերը:

Գիտակետեր, պահակակետեր կարգելուց և հետախույզներ նշանակելուց հետո պառկեցինք խաղողի այգիների թմբերում ու ցորենի արտերում և, ինչպես ասում են, մեռելի պես քնեցինք

1918 թ. մայիսի 22-ի (գիշերը) իրավիճակը ըստ Ա. Կ. Շենուրի հուշատետրի (J. Kayaloff, «The Battle of Sardarabad», La Haye—Paris, 1973 գրքից)

գունդը (հրամանատար՝ գնդապետ Ալեքսեյ Պերեկրյուստով), եղիների գումարտակը (հրամանատարներ՝ Ջիանգիր աղա և Ուսուբ բեյ) և մի քանի այլ խմբեր: Բոլոր պորամասերին տրվեց առանձին-առանձին մարտական առաջադրանք, պայմանով, որ ռազմական գործողությունները պետք է կատարվեն ներդաշնակ ու միասնաբար: Իմ վաշտը առաջադրանք ստացավ գրավել 5-րդ գնդի աջ թևը, հարձակումն սկսվելուն պես առաջ շարժվել, գրավել Սարդարապատ կայարանը, նրա աջ կողմի հարթավայրը և ջրմուղ կայանը:

Բացատրվեց, որ հարձակվող հետևակային գնդերին օգնելու են թիկունքի վանազան կետերում քողարկված հայկական թնդանոթային 4 մարտկոցները 16 թնդանոթներով ու բավաթիվ գնդացիները:

Մարտական առաջադրանքները տարուց հետո հրամայվեց հենց մթնելուն պես առաջ շարժվել և գրավել դիրքեր՝ լույսը բացվելուն պես հարձակումն սկսելու համար, իսկ գիշերը հանգստանալ ու թարմացած ուժերով պատրաստ լինել վաղվա

մինչև լույս: Գիշերն անցավ խաղաղ ու հանգիստ:

Առավոտյան ժամը 6-ին մենք ռազմապես կազմ ու պատրաստ ոտքի վրա էինք մեր դիրքերում: Սորից երևալ ճակատի հրամանատարը: Հայտնեց, որ ըստ նշանների թուրքերը պատրաստվում են հարձակման: Մենք պետք է նախ թույլ տանք, որ նրանք բավական մոտենան, ապա գնդացրային ու թնդանոթային կրակով դիմագրավենք նրանց, հետո անցնենք հարձակման: Այդպես էլ եղավ: Թուրքական լեռնային երկու թընդանոթներ սկսեցին նախապատրաստական կրակը մեր դիրքերի վրա: Ապա սկսեց առաջ շարժվել նրանց հետևակը:

Երբեմն-երբեմն պատասխանում ենք մենք և մեր հրանոթները: Թշնամին առաջ է սողում: Մարտը կամայ-կամայ սկսում է տաքանալ: Թուրքերը վստահ առաջ են շարժվում, դիրքերից դուրս են գալիս դեպի բաց հարթություն, գնդացրային ու հրացանային տարափ են տեղում մեզ վրա: Բայց մենք թաքնված ենք այգիներում ու ցորենի արտերում: Գալիս են ամբողջ ճակատով, շղթաներով:

Թույլ ենք տալիս, որ ավելի մոտենան: Մոտենում են: Համոզված են, որ կրտսրեն մեր դիմադրությունը, խուճապի կմատնեն մեզ, կջարդեն: Նրանք ստույգ չգիտեն մեր ուժը. պզատ հետևում ենք նրանց և պատրաստ ենք չորս կողմից ծուղակի մեջ գցելու նրանց: Ավելի են մոտենում: Բաց դաշտում են: Լավ ճարակ են գնդացրային ու հրացանային համապարկի համար: «Կրակ», լավում է հրամանը՝ ուղղված մեզ:

Թիկունքից, Այդր լճի մոտերքից, Բյորփաղու գյուղի այգիների միջից, Սարդարապատից դեպի հարավ գտնվող բլրի հետևից որոտում են գնդապետ Խորեն Իգիթխանյանի, կապիտան Սակելյարիի, կապիտան Սերգո Աթանեսյանի և պորուչիկ Կիլի մարտկոցները և կրակ տեղում թուրքական առաջադող շրջաններին և նրանց թնդանոթների վրա: Ճթճըթում են կապիտան Տաճատ Հովակիմյանի և մյուսների գնդացիները ու մեր համազարկերը, նոսրացնում են թշնամու շրջանները: Տեսնում ենք, թե ինչպես հողս են ցնդում թուրքական մի լեռնային թնդանոթ և մի քանի գնդացի, թե ինչպես օդի մեջ գալարվելով գետին են փլվում ասկյարների ու սպաների դիակներ: Սարսափում են թուրքերը, շրջանները կանգ են առնում: Մեխվում են գետնին, էլ չեն համարձակվում շարունակել: Հենց այդ ժամանակ էլ սկսվում է մեր հակահարձակումը ամբողջ ճակատով: 5-րդ և 6-րդ գնդերի վաշտերը, մյուս օժանդակ պորամասերը կոժով առաջ են շարժվում և վարգայնում մեր հակահարձակումը: Իմ վաշտը հարվածում է թշնամու աջ թևից: Մեզ օգնության են գալիս այդ շրջանի բազմաթիվ գյուղացիներ իրենց վենքերով: Նրանք խտայնում են մեր շարքերը:

Հատկապես ուժեղ ճնշում է գործադրում թուրքերի վրա և հսկայական կորուստների պատճառում 5-րդ գունդը: Եվ դա հասկանալի էր: Տարիներ շարունակ նա մարտեր էր մղել թուրքական ճակատում (Վասպուրականում և այլուր) և կռվել կռվվել էր ռազմի դաշտերում, փառքով պսակել իր անունը: Արիասիրտ

ու անվեհեր էին նրա վիճվորները, մեծ մասը՝ դարաբաղյիներ և Արարատյան դաշտի Կավակներ: Ռազմի դաշտերում փորձված ու կռվված էին նրա սպաները: Նրա բոլոր 12 վաշտերն էլ խիզախության համար արժանացել էին «մահապարտների» կոչման և իրոք արդարացում էին այն: Ինչպես մինչ այսօր, նույնպես և այն օրհասական ու ծանր օրերին այդ գունդն էր, որ ճգնում ու սեղմում էր թուրքերին, հետ քշում նրանց: Նա համարված էր խիզախ ու աներկյուղ սպաներով, որոնք բառի բուն իմաստով հայրենասեր, հայրենիքին նվիրված անձնագոհ հերոսներ էին: Նրանք էին, որ, միջոտ ատրճանակները ձեռքներին, գումարտակների ու վաշտերի առաջն ընկած, վիճվորներին գրոհի էին տանում և գրեթե միշտ այն հաղթանակով պսակում: Ես հիշում եմ նրանցից միայն մի քանիսին, որոնք, հմուտ ու փորձված ռազմավարներ լինելով, սիրելի էին թե՛ վիճվորների, թե՛ բարձր հրամանատարության և թե՛, մանավանդ, ժողովրդի շրջանում: Սարդարապատի ճակատամարտի մասնակիցներից ո՛վ կարող է մոռանալ գումարտակների հրամանատարներ կապիտան Վարդան Ջաղինյանին (Ջալալօղլի, այժմ Ստեփանավան), կապիտան Կարապետ Սարգսյանին (Ղարաբաղ), կապիտան Աղասի Հովհաննիսյանին (Ալեքսանդրապոլ), վաշտի հրամանատարներ պորուչիկներ Հայկ Այվազյանին (Բգդիք), Ալեքսանդր Միրզոյանին (Ղարաբաղ), պորուչիկ ու ենթապորուչիկներ Ստեփան Թոփչյանին (Հոկտեմբերյանի շրջանի էվջիլար գյուղ), Հակոբ Միմոնյանին (Թապազուղ, Երևան), Մանասեր Մանասերյանին (Արտաշատի շրջանի Գետապատ գյուղ), Երվանդ Տեր-Միմոնյանին (թուրքահայ), գնդացրային վաշտի հրամանատար հերոս կապիտան Տաճատ Հովակիմյանին (Աշտարակի շրջանի Ոսկեվազ գյուղ), նրա օգնական Թիկ Առաքելյանին (Երևան) և մյուսներին, որոնց անունները մոռացել եմ, որոնք անհողողոդ արիությամբ ու խիզախությամբ հայ մարտիկներին ու կամավորներին առաջնորդեցին գրոհի ու

հաղթանակով պսակեցին Սարգարապատի ճակատամարտը:

Թուրքերը դիմադրում են, ձգտում վիժեցնել մեր հակահարձակումը, բայց մեր գնդալիւրներն ու թնդանոթները հնձում են նրանց շարքերը՝ իրենց կրակն ուղղելով հենց այնտեղ, որտեղ դիմադրությունը համառ է: Ահա թուրքերի շարքերում տագնապ ու խուճապ է սկսվում, դիրքերից դուրս են գալիս ու հետ փախչում: Մենք ուռաներով առաջ ենք վազում, հարձակվում նրանց դիրքերի վրա և այնտեղից դուրս շարտում նրանց: Տեղ-տեղ մարտը վերջանում է սվինամարտով: Նրանք դրան չեն դիմանում: Վերջապես թշնամին ջախջախվում ու սկսում է ուղղակի փախչել: Գիրքերում ու դաշտում կան բազմաթիվ սպանված ու վիրավոր անցյալներ ու սպաներ: Ահա և մի վիրավոր սպա, որն ըստ իրեն գնդի հրամանատար է: Կողքից կախված է գերմանական «մաուլեր» սիստեմի ատրճանակը: Աղերսում է չապանել իրին, խնայել իր կյանքը, ինքը իբր թե չի մասնակցել հայկական ջարդերին: Ուղարկում ենք հիվանդանոց: Թուրքերը թողնում են Սարգարապատը, գրաված գյուղերը և երկաթուղու աջ ու ձախ կողմերով փախչում դեպի Արաքս կայարանը, դեպի արևմուտք ընկած լեռներն ու բլուրները: Մենք անցնում ենք դիակների վրայով, բայց ժամանակ չունենք հաշվելու նրանց կորուստները: Շատ են դրանք: Գաշտերում ու դիրքերում փոզված են սվեյլի քան 300-400 դիակ: Վազում ենք առաջ և ամբողջ ճակատով կրնկակոխ հետապնդում նրանց: Հետապնդելով երեկոյան դեմ հասնում ենք Արաքս կայարանի մատույցները: Սարգարապատը մնում է մեր թիկունքում: Քնում ենք դեբերում:

Մայիսի 22-ի հաղթանակը շրջադարձային կետ հանդիսացավ մեր հետագա հաղթանակների համար: Այդ օրից սկսած հարձակման նախաձեռնությունն անցավ մեր ձեռքը և այդպես էլ շարունակվեց մինչև մայիսի 29-ը, երբ ռազմական գործողությունները դադարեցին: Թուրքերը սկսեցին պաշտպանվել, բայց ա-

պարդյուն: Ալեքսանդրապոլը գրավելուց հետո նրանք առանց լուրջ դիմադրության հասել էին մինչև Ղամիշլու և սպառնում էին Էջմիածնին ու Երևանին: Բայց Սարգարապատում նրանք արժանի պատիժ ստացան, չաղաչար պարտվեցին ու հետ փախան դեպի լեռները: Այդպես վերջացավ մեր առաջին լուրջ դիմադրությունը, որը վերածվեց հարձակման, իսկ վերջինս էլ պսակվեց առաջին խոշոր հաղթանակով: Հոկտեմբերյանի գրեթե ամբողջ շրջանը մարքովեց թուրքական բանակից: Պարտվեց հռչակավոր «Գեղիբորու» դիվիզիան:

Մայիսի 22-ի ամբողջ օրը մենք ոչ կերել էինք, ոչ խմել: Ուտելու բան էլ չկար: Սոված էինք: Երեկոյան դեմ դիրքերում մեզ բաժանեցին մի քիչ լավաջ ու դռշաբ, որ ուղարկել էին մեզ Երևանի ու Էջմիածնի բնակիչները՝ կտրելով իրենց բերանից. երկրում այդ ժամանակ գրեթե սով էր: Գա հուպիչ էր, բայց ուրախալի: Ոգեվորված էինք, որ ժողովուրդը չի մոռացել մեզ:

ՄԱՅԻՍԻ 23

Մայիսի 23-ին մեր հետախույզները մեզ հաղորդեցին, որ թուրքերը ամբողջ են Սարգարապատից դեպի արևմուտք ընկած լեռներում, երկաթգծի երկու կողմերի դեբերում: Մեր գուևղը (5-րդ) սկսեց առաջ շարժվել: Շուտով նկատեցինք, որ թուրքական դիվիզիան դիրք է գրավել 440-րդ բարձունքում և նրանից դեպի հարավ ու հյուսիս ընկած բլուրներում, այսինքն՝ Արաքս գետի ձախ ափից մինչև Արագածի լանջերը: 440-րդ բարձունքը ժողովուրդն անվանում էր նաև «թուրքի թափա» (բլուր): Մենք դիրքեր գրավեցինք ճակատի կենտրոնում, հենց 440-րդի ու նրան կից բլուրների ուղղակի դիմայ: Թուրքական դիվիզիան գունդվում էր բարձունքում, իսկ մենք դիրքավորվել էինք համեմատաբար ցածր բլուրների վրա և տեղ-տեղ էլ՝ բայց դաշտում: Մեր բլուրները, ըստ ժողովրդի, կոչվում էին «Ղրդի թափաներ»: Մեր և նրանց միջև ընկած էր մի հարթ ձոր՝ փորկ բուսականությունից, ջրից: Ավազուտ էր: Տեղ-տեղ կային անջրդի ցորենի դաշտեր:

Հարձակում գործելու դեպքում պատըսպարվելու քիչ հնարավորություն ու հարմարություններ կային: Այնուամենայնիվ, մենք չէինք երկմտում ու տատանվում, որ այդ ձորը մենք կանցնենք հաղթանակով և թշնամուն հետ կշարտենք իր գրաված դիրքերից:

Մայիսի 23-ն անցավ խաղաղ, առանց հրացանաձգության: Մենք ուսումնասի-

Տ-րդ Հայկական (Ղարաբաղյան) գնդի գումարտակի հրամանատար կապիտան Վարդան Չաղիյան (Սարդարապատի թանգարանի ֆոտոյից)

րում էինք նրանց դիրքերը և փորձառեղի դասավորությունը: Նրանք էլ հետեւում էին մեզ, որովհետև մենք տեսնում էինք միմյանց ամեն մի շարժում: Մենք նախապատրաստվում էինք հաջորդ հարձակման և սպասում օժանդակ ուժերի, որոնք խմբերով գալիս ու խտացնում էին մեր շարքերը:

Այդ օրը ինձ բախտ վիճակվեց հանդիպելու երկու նշանավոր մարդկանց, որոնցից մեկը Գարեգին Եպիսկոպոս Հովսեփյանն էր, որին ես ճանաչում էի Գեփորգյան ճեմարանից (նա այն ժամանակ ճեմարանի տեսուչն էր) և որը հռչակված էր որպես գիտնական ու հայ ձեռագրերի ու հին արձանագրությունների վերծանման մասնագետ: Մյուսը հետագայում ակադեմիկոս և իմ դասախոս Գրիգոր Ղահանյանն էր, որը որպես հասարակ պի-

վոր գտնվում էր ճակատում: Գարեգին Եպիսկոպոսը եկել էր ճակատ մի վարդապետի հետ: Նրանք լինում էին վաշտերում և խրախուսում պիսկոպոսներին: Եղան նաև իմ վաշտում: Եպիսկոպոսը պիսկոպոսներին պատմում էր Վարդանանց պատերազմի՝ Ավարայրի հերոսամարտի մասին և կոչ էր անում մեզ միևնույն մեր արյան վերջին կաթիլը դիմադրել թուրքերին ու թույլ չտալ, որ նրանք գրավեն մեր երկիրը, մեզ, մեր ծնողներին ու պավակներին մեր տներում այրեն ու մորթոտեն, ինչպես այդ արեցին Արևմտյան Հայաստանում: Նա ասում էր՝ ավելի լավ է կոճում գենքը ձեռքին պատվով մեռնել, քան անձնատուր լինել: Այլև ոչ մի նահանջ, այլ՝ հարձակում: Թիկունքում Էջմիածինն ու Երևանն են և հայության մնացորդները: Ժողովուրդը հույսը դրել է մեզ վրա և նայում է մեզ որպես իր փրկիչների: Նա օրհնում է մեզ ու գոչում. «Առաջ, դեպի հաղթանակ»:

Այդ օրն իմ վաշտը եկան մի տասնյակ կամավորներ, որոնց թվում երևանցի 60-ամյա ծերունի Թաղիանոս Թաղիանոսյանը, 50 տարեկանից բարձր հաշվապահ Արտաշես Սիմոնյանը (Աղավա-տուն, Էջմիածնի շրջան), ուսույիչ Սարիբեկ Նիկողայի Սարդարյանը և այլ ծերունիներ՝ կռիվներին մասնակցելու համար: Նրանք որպես կենդանի օրինակներ խրախուսում էին մեր պիսկոպոսներին:

Եկավ նաև Գրիգոր Ղափանցյանը, կիսամաշ շինելը հագին, հրացանը ձեռքին, իսկ պարենի տոպրակը մեջքին: Նա մոտեցավ ինձ, բարեկց ու խնդրեց՝ իրեն ընդունեն իմ վաշտը: Ասաց, որ ունի գումարտակի հրամանատարի թույլտվությունը: Իմ հարցին, թե ինչու է ցանկանում անսպառնա իմ վաշտում լինել և ինձ հետ կռիվներին մասնակցել, պատասխանեց. «Ես գիտեմ, որ Դուք ճեմարանավարտ եք, ինձ լավ կհասկանաք: Բացի դրանից, Ձեր պիսկոպոսներն ինձ պատմել են, որ Դուք նրանց հարգում և սիրում եք, նրանք էլ՝ Ձեզ: Ես ավարտել եմ Լենինգրադի համալսարանի լեզվաբանական ֆակուլտետը: Լեզվաբան եմ, գիտեմ մի շարք լեզուներ: Հայ ժողովըր-

դին օգտակար կլինեն: Ես իմ կյանքը վատահուն եմ Ձեզ, չեմ խնայի այն հանուն հայ ժողովրդի փրկության: Խընդրում եմ ընդունել»:

Ես կատարեցի նրա ցանկությունը և առաջի, որ նա միշտ ինձ հետ կլինի: Նա մասնակցեց որպես հասարակ գինավոր մայիսի 24-ի և 25-ի ահեղ մարտերին և բարեբախտաբար կենդանի մնաց: Ծանայեց իմ վաշտում մինչև այդ պատերազմի վերջը: Հետագայում, գինադադարի ժամանակ, իմ միջնորդությամբ տեղափոխվեց մեր գնդի շտաբում որպես գրագիր: Անցան տարիներ: Նա արդեն խոշոր գիտնական էր, ակադեմիկոս, իմ լեզվաբանության դասախոսը Երևանի պետական համալսարանում: Իմ մերձավոր ծանոթն էր: Ինձ հանդիպելիս հպարտությամբ էր հիշում Սարգսրապատի օրերը: Ասում էր. «Ես երախտապարտ եմ Ձեզ»:

ՄԵՐ ԵՐԿՐՈՐԴ, ԲԱՅՑ ՉԱԽՈՂՎԱԾ ԳՐՈՂԸ

Մայիսի 24: Այժմ ճակատն ավելի է երկարել: Նա սկսվում է Արաքս գետի ափերից և հասնում է մինչև Արագածի լանջերը: Ունի մոտ 10 կմ և ավելի երկարություն: Խորությունն աննշան է, երկուստեք մեկ շարքանի դիրքեր են: Թուրքերը ըստ մեր հետախույզների հաղորդման ռեպերվ չունեն: Ճակատն ուժեղացրել են նոր պորամասերով: Ըստ տեղեկության մեր դեմ կենտրոնացրել են մոտ երկու հետևակային դիվիզիա: Բայց դա չափազանցություն է: Հեծելազոր չունեն: Ունեն բավական գնդացիներ և մի քանի թնդանոթ, մեծ մասամբ՝ լեռնային: Ուժերի մեծ մասը կենտրոնացրել են 440-րդ բարձունքում և նրա աջ ու ձախ կողմերի բլուրներում: Հեռավոր աջ թևն անպաշտպան է: Այդ բլուրը մենք տեսնում ենք մեր դիրքերից, թե՛ հեռադիտակով և թե՛ պարզ աչքով: Թուրքերի դիմաց ճակատ առ ճակատ դիրքեր են գրավել մեր պորամասերը: Կենտրոնում, ուղիղ 440-րդ բարձունքի դիմաց դիրքավորվել է մեր՝ 5-րդ, գունդը բոլոր 12 վաշտերով: 5-րդ գնդից դեպի ձախ, 440-րդ բարձունքից սկսած մինչև Արաքսի ափերը տեղաբաշխվել են Ղարաքիլայան

ու Պարտիզանական գնդերը, այսպեղի ների գումարտակը, սահմանապահ պորամասը և մի քանի այլ խմբեր: 5-րդ գնդի հեռավոր աջ թևում, հյուսիսում՝ Կոչ գյուղում ու Արագածի լանջերում, ըստ տեղեկության, գտնվում են գնդապետ Հասան Փաշայանի (Կարո Ղասաբբաշյան) հետևակ գունդը և խմբապետ Պանդուխտի 200 հոգուց բաղկացած հեծելազորը: Գրանքակրում են թուրքերի վրա և պաշտպանում մեկ անակնկալ թեանցումից ու շրջապատումից: Գնդապետ Գորուխանյանի 6-րդ գունդը և կապիտան Սակեյարիի թնդանոթային մարտկոցը մայիսի 22-ի մարտից հետո փոխադրվել են Բաշ-Ապարանի ճակատ և սպաավոյ մարտերին չեն մասնակցելու:

Իմ վաշտը դիրքեր է գրավել 5-րդ գնդի աջ թևում, ուղիղ 440-րդի դիմաց: Բայց այդ բարձունքից, իմ վաշտի դիմացն է տարածված մացառներով ու թըփուտներով ծածկված մի ընդարձակ հարթություն, որտեղ գտնվում է մի գրնդացիք: Ասկյարները թաքնված են թըփուտների մեջ, երևում են: Ինձնից ձախ դիրքեր են գրավել պորուշիկներ Ստեփան Թոփչյանի, Հակոբ Միսոնյանի, Ալեքսանդր Միրզոյանի, Հակոբ Ալվազյանի, Երվանդ Տեր-Միսոնյանի, Գրիգոր Շիրինյանի և «մահապարտների» մյուս վաշտերը, որոնց հրամանատարների ազգանունները, դժբախտաբար, մոռացել են: 440-րդ բարձունքի դիմաց, իմ ձախ կողմում, քարերի մեջ թաքնվել է հերոս կապիտան Տաճատ Հովակիմյանի գնդացիային վաշտը իր «մարսիմներով» (4): 50—100 մ հեռավորության վրա, փոսերում, հարձակվելու պատրաստվող պորամասերի ամբողջ ճակատով մեկ, տարբեր տեղերում քողարկված են գնդապետ Խորեն Իգիթիսանյանի, կապիտան Աերգո Աթանեսյանի և պորուշիկ Կիչե եղբայրների* դաշտային 4 մարտկոցները՝ 16 թնդանոթով: Կիչի մարտկոցը տեղավորված է իմ վաշտի թիկունքում՝ փոսում,

*Մ. Մանասերյանի մոտ պատեղի հավաստություն կա. մի քանի դեպքում նա խոսում է Կիչե եղբայրների մասին, մնացած դեպքերում՝ մեկ Կիչի մասին:

ինձանից մոտ 100 մ հեռու: Նա գտնվում է ուղիղ 440-րդ բարձունքի դիմաց:

Մեր և թուրքերի խրամատները գրտնրվում են միմյանցից 600-800 մ հեռավորության վրա, որոշ կետերում՝ ավելի մոտ: Մեզ բաժանում է հարթ ու ընդարձակ ձորը, ձորից վեր 440-րդի լեռներն են: Մենք պարզ ու որոշ տեսնում ենք թուրքերին իրենց դիրքերում, նրանց ամեն մի շարժումը դիրքից դիրք, տեղափոխումները, վերադասավորումը, պատրաստությունները: Նրանք էլ մեզ են տեսնում ու հետախուզում: Իմ վաշտը բացի հրացաններից ունի նաև մի «Լուխ» գնդացիի և բավականաչափ ձեռքի նռնակներ: Գնդացորդն է շարքային Հովսեփ Տեր-Հովսեփյանը, որը նաև հմուտ ու փորձված սնայպեր էր:

Ինձ նախօրոք հայտնել են, որ իմ աջ թևը պաշտպանում է Պանդուխտի հեծելազորը: Հարձակումն սկսվելիս ու նրա վարգայման ընթացքում նա պիտի աջ թևից, Արագածի լանջերից իջնի ցած, հարվածի թուրքերին աջից ու թիկունքից և օգնի ինձ 440-րդ բարձունքը գրավելու և նրանց այդ դիրքերից դուրս ջրպլքատելու գործում:

Մեր վաշտերը պետք է կռվով անցնեն այդ ձորը, բարձրանան 440-րդի լանջերն ի վեր, գրոհի գնան թուրքերի վրա և նրանց դուրս մղեն դիրքերից: Միաժամանակ ես պիտի թփուտները գրավեմ և ջրջանցեմ թշնամուն: Այդ բոլորի մասին բացատրել եմ ու խրատել եմ իմ վաշտին: Ընդհանուր հարձակման ազդանշանը տալու են մեր 16 թնդանոթները:

Մայիսի 24-ին, առավոտյան ժամը 7-ին ամբողջ ճակատով մեկ որոտալ սկսեցին մեր թնդանոթները: Նրանք նախապատրաստական կրակ են մատրում 440-րդ բարձունքի վրա: Մեր թիկունքից տեղատարափ կրակ է մատրում Կլիչ եղբայրների մարտկոցը: Ես, Հովսեփը և եղբայրս՝ Սարգիսը, ոտքի վրա նախաձաշում ենք, ուտում ենք մայրիկի բերած գաթան: Թուրքերը պատասխանում են թնդանոթային կրակով, բայց այն թույլ է: Մեր հետևակը հուզված է, սպասողական վիճակում: Մեկերիլու բուպեից հետո կսկսվի հարձակումը:

Մրտատրոսի սպառում ենք հրամանի: Ահա և գումարտակի հրամանատար կապիտան Վարդան Ջաղինյանը հեռադիտակը և ատրճանակը ձեռքին երևաց հրամանատարական կետում, դիտեց չորս կողմն ու առաջ և գոչեց. «Այսօր մահ կամ հաղթանակ»: Լսում ենք ու ցնցվում: Հրաման չկա դեռ: Ահա լսվում է այն, կապիտանը ամբողջ հասակով կանգնած գոչում է. «Գումարտա կ, ըստ վաշտերի 200 մ վազքով ու կրակելով առաջ»: Հրամանը էլ լեկտրական հոսանքի պես անցնում է մեր մարմնով, հաղորդվում վաշտից վաշտ, շղթայից շղթա, օղակից օղակ: Հետևակը դուրս է գալիս դիրքերից և շարժվում է առաջ: Վաշտերի առջևից ատրճանակները ձեռքներին առաջ են սլանում «մահապարտներին» վաշտերի հրամանատարները, մյուս սպաները, նրանց հետևից՝ պինվորները կուռ շարքերով, մի մարդու պես, բոլորն էլ հաղթելու վճռականությամբ: Ռազմական տեղանքը բարդ է և մեզ համար աննպաստ, մենք պետք է ձորն անցնենք և ապա գրոհենք թուրքերի վրա: Մեր թուրք բարձրանում են: Կապիտան Ջաղինյանը այլևս մեր թիկունքում չէ: Նա ատրճանակը օդում ճոճելով սլանում է գումարտակի առջևից և գոչում՝ «Առաջ, առաջ, խիպախներ, դեպի հաղթություն»: Վազում ենք, պառկում, կրակում և նորից վազում: Թուրքերը հրացանային ու գրնդացրային ուժեղ կրակ են բացում մեր առաջացող շղթաների վրա, բայց հոգ չէ, դեռ կորուստներ չունենք: Անցնում ենք մոտ 200 մ, ապա՝ 400, նորից պառկում, կրակում ենք: Մեզ պաշտպանում է կապիտան Տաճատ Հովակիմյանի գնդացրային վաշտը, որի «մարսիմներին» կրակը ուղղակի մաղվում է 440-րդի վրա, իսկ Կլիչի մարտկոցը ավերում է նրանց դիրքերը: Արկերը սլանում են մեր շղթաների վրա: Անցնում ենք ձորը, մոտենում 440-րդի լանջերին: Արդեն ունենք սպանվածներ ու վիրավորներ: Բայց չենք սասանվում, մեզ մոտ իշխում է ոչ թե մահվան ատրաստիք, այլ հաղթելու կամք: Մեզ հետ են, մեր շարքերում են հայ ժողովրդի բոլոր խավերի վազակներ, որոնք թն-թիկունք մեկ առաջ կռվում են մեր ազգի պաշտպանու-

թյան, նրա հարատևության ապահովման վճռակախությունը: 5-րդ գնդի բոլոր վաշտերը, այդ թվում նաև իմ վաշտը, արդեն ձորն անցել են, բարձրանում են 440-րդի լանջերով դեպի վեր, դեպի բարձունքը: Թշնամին ու մենք միմյանցից 150-200 մ հեռավորության վրա ենք: Կապիտան Ջադինյանը դեռ մեր առջևում է, ինքն էլ է կրավում ու գոչում. «Նռնակները պատրաստ: Գրոհով առաջ, նռնակներով ոչընչացնել թշնամուն, գրավել բարձունքը և նրան կից լեռների գագաթները»:

Վաշտերը փոքսող են տալիս դեպի գագաթները, պատասպարվում փոսերում ու քարակույտերի հետևում: Բայց թուրքերը համառ կերպով դիմադրում են, գնդացրային ու հրացանային կրակ թափում մեզ վրա: Դժվար է փոքսողով վեր բարձրանալը: Ումանք իրենց վերնազգեստները հանում, դեն են շարտում, ումանք հուլավունքից ու վայրույթից պատառոտում, են այն, գցում, որպեսզի ավելի թեթևաշարժ լինեն: Շատերն էլ գոռում, ճչում են. «Նռնակները շարտե՛ք, ջարդե՛ք, կոտորե՛ք թշնամուն»: Մեր շրջթաների վրայով Տաճատ Հովակիմյանի գնդացիների գնդակները և Կլիշի արկերը սուլելով անցնում են դեպի թշնամին, բայց նա համատորեն դիմադրում է, չի թողնում դիրքերին մոտենանք: Ապա մի քանի գնդացիներ միանգամից ուղղվում են մեր շրջանների վրա և մեզ առնում խաչաձև կրակի տակ: Մեր առաջխաղացումը դեպի 440-րդ բարձունքը կասեցվում է: Կապիտան Վարդան Ջադինյանը օրորվում և ընկնում է՝ հերոսի մահով: Ընկնում է նաև մեր հարևան գումարտակի հրամանատար կապիտան Կարապետ Սարգսյանը, փոխվում են ըսպաներ Արսեն Սարգսյանը (Գանձակ), Նիկողայ Թոփչյանը (Ալեքսանդրապոլ), Շահենը, վիրավորվում է կրտսեր սպա Գեղամ Ոսկանյանը և շատ ուրիշներ: Այդ օրը մեր շարքերից փոխվեցին ու վիրավորվեցին հանուն մեր ժողովրդի պատերազմի 19 սպա և մոտ 100 շարքային պինվոր: Մեր հարձակումը հենց 440-րդի մոտ ձախողվեց, և մենք չկարողացանք իրագործել մեր մարտական խնդիրը՝

գրավել 440-րդը և թուրքերին դուրս քշել իրենց դիրքերից: Սոխաված եղանք հետ ընկրկել՝ մեծ կորուստներով: Կանոնավոր կերպով հետ նահանջեցինք և խրամատավորվեցինք մեր ելման դիրքերում: Քիչ հետո մեր շարքերը մտան նոր թարմ ուժեր, որոնց ուղարկել էր ճակատի հրամանատար գնդապետ Դանիել Բեկ-Փի-

Գնդապետ Պողոս Բեկ-Փիլոսյան, 5-րդ Հայկական (Ղարաբաղյան) հետևակային գնդի հրամանատար (Հայկական հանրազինության խմբագրության ֆոնդից)

րումյանը, մի պինվորական, որը երբեք չէր հեռանում ճակատից ու շալրջորեն հետևում էր մեր գրոհի ընթացքին:

Ամրանալով մեր հին դիրքերում՝ մենք, ուժեղացված նոր պորամաներով ու սպաներով, պատրաստ էինք թշնամու հակահարձակումը խափանելու, եթե նա համարձակվեր հակահարձակման անցնել: Սակայն նա չհանդգնեց այդ անել և առհասարակ մայիսի 22-ից մինչև մայիսի 29-ը, այսինքն՝ մինչև Սարդարապատի ճակատամարտի ավարտը, թուրքերը ոչ թե հարձակվում, այլ պաշտպանվում էին: Նախահարձակումը միշտ մեր ձեռքում էր: Սխալվում են մեր գրողները, որոնք թյուրիմացաբար հարձակման նախաձեռնությունը այդ կռիվներում վերագրում են թուրքերին: Նրանք պաշտպանվում էին:

Մայիսի 24-ի մարտը սկսվեց առավոտյան ժամը 7-ին և ավարտվեց մոտ ժամը 12-ին: Կեսօրից հետո մարտը դադարեց մինչև մյուս օրը՝ մայիսի 25-ը:

Մարտի դաշտում սպանվածների դիակների մի մասը, ինչպես նաև վիրավորների մի մասին մենք դժբախտաբար չկարողացանք դուրս բերել և թիկունք հասցնել, որովհետև թուրքերը դիակներ հավաքողներին անընդհատ գնդակոծում էին: Չունեինք հատուկ սանիտարական մաս, և այդ գործը կատարում էին մեր սպաներն ու փնվորներն իրենք: Վրա հասավ գիշերը, սարսափելի մուշ ու մռայլ, այնքան մուշ, որ, ինչպես ասում են, մատդ կոխեիր դիմացինիդ աչքը, չէր տեսնի: Այնուամենայնիվ կազմակերպեցինք մարտի դաշտին ծանոթ փնվորներից ու սպաներից բաղկացած 4-5 հոգիանոց կամավոր խմբեր և մնացած բոլոր վիրավորներին ու դիակները գիշերը, գրեթե անկորուստ, հավաքեցինք ու տեղափոխեցինք թիկունք, իսկ այստեղից էլ՝ Երևան, որտեղ դիակները հանդիսավոր արարողությամբ թաղեցին այժմյան Կոմիտասի այգում: Փա՛ռք նրանց հիշատակին: Հայ ժողովուրդը երբեք չի մոռանա նրանց պայծառ հիշատակը:

Այսպես վերջացավ մեր երկրորդ հախուռն, բայց ձախողված գրոհը:

1918 թ. ՄԱՅԻՍԻ 25. ՄԵՐ ԵՐՐՈՐԴ՝
ՀԱՂԹԱՆԱԿՈՎ ՊՍԱԿՎԱԾ ԳՐՈՂԸ

Մայիսի 24-ի անհաջող հարձակումից հետո ճակատի հրամանատար գնդապետ Դ. Բեկ-Փիրումյանը 440-րդ բարձունքի վրա հարձակում գործող բոլոր վաշտերի հրամանատարներին ու նրանց տեղակալներին մուշն ընկնելուն պես հրավիրեց կենտրոնում կարճատև ռազմական խորհրդակցության: Ներկա էինք բոլորս, նաև մեր գումարտակի նոր հրամանատարը՝ Վարդան Ջաղիսյանին փոխարինած կապիտան Օհանջանյանը (Էջմիածին): Ճակատի հրամանատարն ամփոփեց մայիսի 24-ի կռիվների արդյունքները, ցույց տվեց մեր սխալները և ապա բացատրեց մայիսի 25-ին մեր կատարելիք մարտական խնդիրները: Նա հարոր-

դեց, որ գիշերը մեր վաշտերը կուժեղացվեն նոր ուժերով, կենտրոն կբերվի ևս 2 թնդանոթ և այսպիսով մեր ճակատամատու, որն ամենակարևորն է, կլինի 4 թնդանոթ՝ ավելի մեծ տրամաչափի: Այդ 4 թնդանոթները տարբեր կետերից անընդհատ կրակի տակ կպահեն 440-րդ բարձունքը, գնդացիների արդեն հայտնի դարձած բները և կապահովեն հետևավակի արդյունավետ հարձակումը: Պարզվեց, որ մայիսի 25-ի համար պլանավորված նոր հարձակումը կատարելու են նույն վորամասերը, որոնց արդեն ծանոթ է ռազմադաշտը: Իմ վաշտին հրամայվեց նորից գրավել 5-րդ գնդի աջ թևը: Ինձ նորից հավաստիացվեց, որ Կոշի և Արագածի լանջերից ինձ օգնության կգան գնդապետ Հասան Փաշայանի հետևակազորն գունդը և Պանդուխտի 200 հեծյալները: Այսպիսով՝ 440-րդ բարձունքի և նրանից հարավ ու հյուսիս ընկած լեռների վրա նորից պիտի գրոհի 5-րդ գունդը, որը և կորոշի պատերազմի վերջնական բախտը: Ինձ վիճակվեց վաշտը հարձակման տանել թե՛ ուղիղ ճակատից և թե՛ շրջանցում անելով թուրքերի աջ թևից, այլ կերպ ասած՝ գրավել մեր դիմաց ընկած թփուտներով հարթությունը, այստեղից շրջանցել թուրքերի աջ թևը և հարվածել նրանց, այս վերջին մարտական խնդիրը կատարել ըստ ռազմական գործողությունների ընթացքի և ինքնուրույնաբար: Ցրվեցինք: Ամեն մեկս գնացինք մեր վաշտը: Գիշերը քնեցինք անխռով:

Անհրաժեշտ է նորից նշել, որ մեր գնդի հրամանատարների մեծ մասը թեև երիտասարդ (25—30 տարեկան), բայց ռազմի դաշտերում արդեն փորձված ու կոփված սպաներ էին, ավարտել էին հայկական դպրոցներ (Էջմիածնի ճեմարան, Թբիլիսիի Ներսիսյան և այլ թեմական դպրոցներ, գիմնազիաներ), տոգորված էին վառ հայրենասիրությամբ, կազմված էին ժողովրդի հեռու և նրան նվիրված էին սիրով ու ընկերական վերաբերմունքով, բարձրացրած էին փնվորների ոգին ու ստեղծում միմյանց վստահելու անկեղծ միջավայր: Հենց այդ միջավայրն ու ոգին էլ ապահովում էին

մեր ներդաշնակ հարձակումները և հաղթանակը թշնամու նկատմամբ՝ թե՛ Վասպուրականում և թե՛ այժմ, այստեղ՝ Սարգարապատի դաշտերում: Թեև հին, ցարական բանակի բարձր սպայությունից ոմանք երիտասարդ սպաներին նայում էին խորթ աչքով, երբեմն էլ հեզնանքով նրանց «վարժապետ» էին անվանում, բայց հենց այդ նախկին ուսուցիչներն էին, որ այժմ, սպաներ դարձած, ժողովրդի հետ էին, նրա վավակների եղբայրն ու հայրն էին, հայկական գնդերի ռզիս, անկեղծ հայրենասիրության աղբյուրը:

* * *

Բացվեց մայիսի 25-ի առավոտը: Արևը պայծառ լուսավորում էր մեզ, տաք էր, նույնիսկ շոգ: Չորս կողմում բուրում էին լեռնային բավազույն ու բավաբույր ծաղիկները: Միայն թռչուններ չըկային և մեկ էլ աշխատանքի շինակարը: Ջուր ու հաց էլ չկար: Մթնշաղղ դեռ նոր էր անցել, երբ բոլորս արդեն ոտքի վրա էինք: Եկավ գնդապետ Դանիել Բեկ-Փիրումյանը մեր գնդի հրամանատար գընդապետ Պողոս Բեկ-Փիրումյանի («պապաշա») և գումարտակի պետ կապիտան Օհանջանյանի ուղեկցությամբ: Նա նորից բացատրեց այդ օրվա հարձակման մարտական առաջադրանքները: Հետևվակն անցնելու է հարձակման թնդանոթային նախապատրաստական կրակին պուգընթաց, ամբողջ ճակատով: Հարձակման ազդանշանը լինելու է նորից թնդանոթային համազարկը: Հետևակի հարձակումը վարզանալու է գնդացիների ու թնդանոթների կրակի պաշտպանության ներքո, որոնք այսօր ուժեղացվել են: Ապա նրանք գնում են մյուս գումարտակները:

Մենք՝ վաշտապետներս, անցնում ենք մեր վաշտերը, ստուգում նրանց ռազմական վիճակը, պինվորների տրամադրությունը, բացատրում օրվա մարտական խնդիրները, խրախուսում նըրանց, կատակում: Ապա ոտքի վրա, վաշտի կենտրոնում, դիրքում եղբորս ու սնայպեր Հովսեփի հետ ուտում ենք ի-

րիկվա գաթայի փշրանքները, միշտ մեր ականջները թնդանոթների որոտին, աչքներս թուրքերի դիրքերին: Հովսեփը աչքերով որոնում է երևելի գնդացի տեղը թփուտների մեջ, որտեղից մեզ գնդակոծում էին անցած օրը: Մտավորապես պարզում է տեղը և ինձ ասում. «Այսօր առաջին հերթին, երբ մի քիչ առաջ գնանք, ես պիտի խփեմ նրանց գնդացորդին և ապահովեմ մեր շրջանցումը թփերի կողմից»: Պատասխանում եմ. «Անպայման և անվրե՛պ: Եթե այդ կարողանաս անել, «Գեորգյան խաչ» կըստանաս: Խոստանում եմ»:

Հալիվ էի խոսքս վերջացրել, երբ Արաքսի կողմից սկսեցին որոտալ մեր թնդանոթները: Նրանց անմիջապես արձագանքեց մեր թիկունքից Կլիշ եղբայրների մարտկոցը՝ 4 թնդանոթներից: Ըսկըսվեց թնդանոթային նախապատրաստական կրակը, որը և հետևակի հարձակման ազդանշանն էր: Նորից ձախ կողմում են Ստեփան Թոփչյանի, Հակոբ Միմոնյանի, Հայկ Այվազյանի, Ալեքսանդր Միրզոյանի, Գրիգոր Շիրինյանի, Երվանդ Տեր-Միմոնյանի վաշտերը: Գումարտակի կենտրոնում կանգնած է նրա պետ կապիտան Օհանջանյանը: Լսվում է նրա հրամանը հարձակման անցնելու մասին: Այն նորից հաղորդվում է դիրքերին բերնից բերան, շղթայից շղթա, որով հետև հեռախոս չունենք, ոչ էլ հեծյալ կապավոր: Նորից մենք և թուրքերը գտնվում ենք միմյանցից 600-800 մ հեռավորության վրա, նորից պարզ ու որոշ տեսնում ու աչքերով հետախուզում ենք միմյանց շարժումները: Նրանք վազվզում են դեռ ու դեն, երևի թնդանոթների կրակից ահաբեկված: Մեր թնդանոթները դաշտային են, ուժեղ, նրանցը՝ լեռնային, թույլ: Նրանց արկերը սուլելով անցնում են մեր գլխի վրայով, երբեմն չեն պայթում, չեն ահաբեկում: Նորից ձորը բաժանում է մեզ:

Սկսվում է հետևակի առաջխաղացումը: Նորից առաջին հերթին շարժվում են Ստեփան Թոփչյանի, Հակոբ Միմոնյանի, Երվանդ Տեր-Միմոնյանի վաշտերը, որոնց առջևից վաշտապետները՝ ատրճա-

նակները ձեռքներին: Նրանք արդեն իրենց դիրքերից դուրս են եկել և իջնում են ձորը, որից հետո պիտի գրոհեն բարձունքների վրա: Ես կանգնած եմ վաշտիս կենտրոնում: Հրամայում եմ. «Աջից, ձախից, կենտրոնից 4-ական վինվոր վազրով ու կրակ բացելով 200 մ առաջ»: Տեսնում եմ՝ ոչ ոք տեղից չի շարժվում: Փշարաղվում եմ: Մինչդեռ հարևան վաշ-

5-րդ Հայկական (Ղարաբաղյան) գնդի գնդապետի վաշտի հրամանատար կապիտան Տաճատ Հովակիմյան (Սարգսիսյանի թանգարանի ֆոնդից)

տերը, թեև պոռոչությամբ, բայց առաջ են շարժվում: Մարտն այնտեղ տաքանում է: Հասկանում եմ. երեկվա անհաջող հարձակումը և մեր կրած խոշոր կորուստները հոգեբանորեն ազդել են վինվորների վրա, և այսօր նրանք տատանվում են: Ոչինչ: Հիմա բոլորը մի մարդու պես դուրս կթռչեն դիրքերից ու առանց երկյուղի հարձակման կանցնեն: Նրանց ես արդեն լավ եմ ճանաչում:

Եվ խրախուսելու համար առաջինը ես եմ թռչում դիրքերից՝ արտճանակը աջ ձեռքում, իսկ հրացանը՝ ձախում, վազում եմ առաջ և գոչում. «Վազրով իմ հետևից 200 մ առաջ դեպի հաղթանակ»: Անցնում եմ 200 մ, պառկում, կրակում, երբեմն դեպի թփուտները, երբեմն դեպի բարձունքը: Թշնամին իսկույն նկատում է ինձ: Կտկտում է թուրքական

գնդապիրը, որը թիրախ է դարձրել ինձ և գնդակոծում է: Գնդակները թփթփաղով մտնում են ավազի մեջ, չորս կողմս, բայց ինձ չեն դիպչում: Պատկած վիճակում փորձում եմ սվինով քիչ փոս փորել և գունն գրելիս այնտեղ թաքցնել: Հնարավոր չէ, ժամանակ էլ չկա, ձորը հարթ է, տափարակ, ավազուտ, չկա ոչ մի քար նրա հետևում պատասպարվելու համար: Ապա պգաստանում եմ ու խորհում՝ արդյոք բոլոր վինվորները հետևիցս եկան, թե լրացին ինձ: Նայում եմ հետ, աջ ու ձախ և ի՞նչ եմ տեսնում. բոլոր 140 հոգին և 2 սպան մի մարդու պես ինձնից աջ ու ձախ շարվել են և կրակ են մատուցում թըշնամու վրա: Այստեղ է նաև գնդապետը՝ Հովսեփը, որը թեև դեռ չի կրակում, բայց ուշի-ուշով հետևում է թփուտներին և ուզում է պարզել, թե որտեղից է կրակում թուրքերի գնդապիրը: Հուզմունքից աչքերս արցունքոտվում են: Ուրախանում ու գոչում եմ. «Կեցցե՛ք, տղերք, չվախենա՛ք: Թուրքերը քաջ են, երբ փախչում ես նրանց առջևից կամ վախենում ես: Ո՛չ մի ահ: Հիմա մենք նրանց դուրս կշարտենք դիրքերից, կհաղթենք, կգրավենք թփուտները և 440-րդ բարձունքը: Թնդանոթներն արդեն խուճապ են առաջացրել նրանց շարքերում, տեսե՛ք, դեռ ու դեն են փախչում: Կրակ թփուտներին ու բարձունքին»:

Կիչները մեր թիկունքից շեշտակի հարվածներ են հասցնում մե՛կ 440-րդ բարձունքին, մե՛կ թփուտների մեջ թաքնվածներին: Լսում եմ գունամարտակի հրամանատարի ձայնը՝ ուղղված ինձ. «Թշնամին թփուտներից գնդապետի կրակն ուղղել է վաշտիդ վրա: Կիչը և կապիտան Տաճատ Հովակիմյանը նկատել են այդ. նրանք իրենց կրակի տակ են առել թփուտները և օգնում ու պաշտպանում են քեզ: Մի վախեցի՛ր, աշխատիր նրանց գնդապիրը ոչնչացնել, լռեցնել, ճանապարհ բացել թևանցման համար»:

Ինձնից 10 մ դեպի աջ սնալպեր Հովսեփն է, որը չի կրակում, այլ ստուգում է թշնամու գնդապետի տեղը: Կարգավորում եմ. «Ոչնչացնել՛ այդ գնդապիրը և զընդապրորդին»: «Հիմա, — պատասխանում

է նա,—տեղը գտել եմ»: Եվ՝ առաջին, երկրորդ, երրորդ կրակոցը, չորրորդին՝ խփում է: Ահա և գնդացիքը լուում է: Երկու-երեք բուսի հետևում և ստուգում ենք՝ արդյոք խփված է: Այո, չի կրակում: Նշանակում է՝ գնդացիքը ոչնչացել է կամ գնդացորդն է սպանվել: Միրոս թեթևանում է: Նորից լսում եմ իմ դըպրոցական խիպախ, անվեհեր ընկեր Տաճատի ձայնը. «Թշամու գնդացիքը լռել է, ես սանրում եմ թփուտները, ասկարները փախչում են թփից թուփ, խուճապի մեջ են, մի՛ վախեցիր, առա՛ջ»:

Ես վաշտը անմիջապես բաժանում եմ երկու մասի, մի մասը հանձնում իմ վաշտի սպա Արամ Մանուկյանին (կաղզվանցի), կարգադրում շարունակել գրոհը դեպի 440-րդ բարձունքը, այնտեղ հասնելուն պես նռնակներով հարվածել դիրքերին և ոչնչացնել դիմադրողներին: Վաշտի մյուս մասին առաջնորդում եմ ես: Փոքր տալով և կրակելով մոտ 100 մ առաջանում ենք և մոտենում թփուտներին: Թուրքերի կրակը թուլացել է, նոսրացել, հատ-հատ է լսվում: Նշանակում է՝ գնդացիքը փչացել է կամ գնդացորդը՝ սպանվել: Գրոհի ժամը հասել է: Գոչում եմ գումարտակի հրամանատար Օհանջանյանին. «Ես հիմա թևանցելու եմ թշամուն աջից, թփուտներից և խփելու եմ թիկունքից: Անցնում եմ գրոհի, ապա՝ շրջանցման, գրոհից շրջանցման նպատակով կարգադրեք Կլիչին՝ օգնի ինձ, չդադարեցնի թողանդոսների կրակը: Կրկնում եմ՝ անցնում եմ գրոհի, շրջանցման, չդադարեցնել թողանդոսային կրակը»: Պատասխանում է. «Հասկացա, առա՛ջ»: Կլիչի արկերը պայթում են թուրքերի դիրքերում, խրախուսում մեզ: «Գրոհի», կարգադրում եմ ես: «Ուռա՛», գոչում են ցինվորները և գրոհում դեպի թփուտները և նռնակներ շարտելով ցաք ու ցրիվ անում, ոչնչացնում կենդանի մնացածներին: Մոտ 20 հոգի դուրս են գալիս թփուտների տակից ու փախչում դեպի Թալին: Մենք գրավում ենք թփուտները, գնդացիքը ոչնչացել է, իսկ գնդացորդը՝ սպանվել:

Անմիջապես սկսում ենք հետապնդել և փախչողներին, որոնց մեծ մասը փա-

խուստի ճանապարհին ոչնչանում է: Թևանցում ենք 440-րդ բարձունքը և աջ կողմից ու նրա ապաստանում բարձրանում վեր, համատարած գնդացրային ու հրացանային համապարկով թիկունքից հարվածում ենք թուրքերին: Կենտրոնում ճակատ առ ճակատ գրոհում են դեպի բարձունքները մեր մյուս վաշտերը և իմ վաշտի կեսը:

Ճակատով մեկ լսվում է բարձրաձայն ուռան, և մենք հասկանում ենք, որ այդ մերոնք են, որ գրոհում են դեպի վեր, դեպի թուրքական դիրքերը: Լսվում է նռնակների որոտը: Եվս մի քանի բուսի, և ես աչքով տեսնում եմ, թե ինչպես իրարանցում սկսվեց թուրքական դիրքերում, ինչպես նրանք դիրքերից դուրս են թոչում, վազվզում են այս ու այն կողմ: Փախչում, փախչում են այն ամբողջուններից, որտեղից երեկ նրանք իրենց խաչաձև կրակով հսկայական կորուստներ պատճառեցին մեզ: Բոլոր կողմերից լսվում ենք նրանց դիրքերը և տեսնում ջարդված 10-ից ավելի գնդացիներ, փշուր-փշուր եղած հրացաններ, բազմաթիվ սպանվածներ, վիրավորներ, եփած, բայց չվայելած ճաշ, ցաք ու ցրիվ թափված սարքին «բյուշուքչափիներ» (թուրքական հրացաններ) և փամփուշտներով լի արկղեր: Այնքան շեշտակի ու սրընթաց էին մեր վենքի հարվածն ու գրոհը, որ թշամին չէր կարողացել ոչ միայն եփած ճաշն ուտել, այլև վենքն ու վիրավորներին տանել:

5-րդ գնդի «մահապարտների» 12 վաշտերը, ուժեղացված աշխարհապորայիններով և այլ գործասներով, երկու օրվա արյունահեղ ու համառ կռիվներից հետո վերջապես այսօր՝ մայիսի 25-ին ժամը 3-ին, կոտրեցին թուրքական 2 դիվիզիաների դիմադրությունը ու գրավեցին 440-րդ բարձունքը, նրանից աջ ու ձախ գտնվող բոլոր բլուրներն ու հարթավայրերը մինչև Արաքսի ափերն ու Արագածի լանջերը: Թուրքերը նահանջեցին դեպի Ալեքսանդրապոլ: Մենք գրավեցինք նաև Արաքս ու Կարաբուրուն կայարանները: Հափշտակված մեր պանծալի հաղթանակով՝ ես իմ վաշտի կեսով

այնքան արընթաց ու արագ առաջ շարժվեցի, որ ընդհուպ մոտեցա թուրքական փախչող դիվիզիաներին: Մեր և թշնամու միջև եղած տարածությունը հասցիվ 300-500 մ լինեք: Նրանք փոշու մեջ կոյած, խառնիխուռն փախչում էին դեպի Ալեքսանդրապոլ, ով ինչպես կարող էր: Ահա և նրանց հետևապահ մասը. գնդացիքը դրել է բլուրի լանջին և ուզում է պաշտպանել փախչողներին: Մեր մեկերկու համազարկից հետո նա էլ է թողնում դիրքերը և խուճապահար փախչում: Նրանք նահանջում են 440-րդից արևմուտք ընկած բաժնական ընդարձակ մեծ հարթավայրով: Ամեն ինչ տեսանելի է մեզ: Մենք մեր գնդից շատ ենք հեռացել: Իմ 70 հոգին և գնդացրորդը անընդհատ համազարկեր են տեղում փախչող թշնամու վրա: Դա ավելի է ուժեղացնում խուճապը: Վազկով փախչում են մահից խուսափելու մղումով: Ահա և «հռչակավոր» «Գեյթբոլու» դիվիզիան:

Ես ու վիճվորներս մի քանի բուպի կանգ ենք առնում, ոտքի ելնում ու վրձնալված դիտում ենք նրանց: Նրանք փախչում են ուղղակի մեր աչքերի առջևից, արասափափա ու գլխակոր: Ափսոսանքով ու սրտի ցավով հարցնում ենք միմյանց. «Հապա ո՛ր ես մեր հեծելաբորը և Հասան Փաշայանի գունդը, որոնք պիտի թիկունքից հարվածեին թշնամուն»: Դժբախտաբար նրանք թուրքերի համար օրհասական այս ժամերին չկան ու ոչ մի տեղից չեն երևում, որ խաբար ոչնչացնեն նրանց: Իսկ մեր գլխավոր ուժերն էլ դեռ հեռու են: Այստեղ ես ախ քաշելով հիշում եմ ռուս քաշարի կապակներին, որոնց երկու հարյուրակն այժմ բոլորովին արախողիտող կաներ նրանց: Նորից աչքներս հառում ենք դեպի Արագածի լանջերը, անհամբեր սպասում ենք մեր հեծելապորին. հույս ունենք, քանի դեռ ուշ չէ, նա վրա կհասնի և արախողիտող կանի թշնամուն: Անցնում են բուպենք, բայց, ավաղ, նա ոչ այդ օրը և ոչ էլ դրանից հետո մինչև պատերազմի վերջը ճակատում ոչ մի տեղ չերևաց և ոչ մի կովի շմասակցեց: Որտե՛ղ էր նա, ինչո՞ւմ էր վբաղված. մենք մինչև կովի ավարտը ոչինչ էլ չիմա-

ցանք: Թուրքական կորամասերը առանց խոշոր կորստի մեր աչքերի առջևից անցան գնացին դեպի արևմուտք:

Սյալվում են մեր գրողները, որոնք գրում են. «Հնչանյան մշնյի Պանդուխտը, Վերին Թալինից ու Մաստարայից իջնելով, իր 290 մշնյի հեծյալներով ու աշխարհավորայիններով ... մայիսի 26-ին թիկունքից գրոհել է 440-րդ բարձունքի վրա, վերցրել մի թնդանոթ, գերել սպաների, կոտորել և փախուստի մատնել մնացածներին» (Հարություն Թուրքյան, Սարդարապատի հերոսամարտը, էջ 151): Նույն սխալը կրկնել է նաև ընկ. Հար. Սկրտչյանը իր «Անհայտ վիճվորի հիշատակարանը» վեպում: Նրանք երևի հենվել են «Ռազմիկ» թերթի քարտուղար ոմն Արտավազ Թռչունյանի՝ այդ թերթում 1920 թվականին տպված հոդվածի վրա: Բայց այդ Թռչունյանը, որին ես ծանոթ էի, ո՛չ Սարդարապատի կռիվներին է մասնակցել և ո՛չ էլ երբևիցե ճակատում է եղել, նա բացարձակապես խեղաթյուրել է իր լսածը: Ապա պիտի ասեմ, որ Սարդարապատի վերջին՝ վճռական, ճակատամարտը տեղի ունեցավ ոչ թե մայիսի 26-ին, այլ 25-ին: Մայիսի 26-ին կռիվն արդեն վերջացել էր, և մենք դեռ հետապնդում էինք թշնամուն: Մայիսի 26-ին երկաթուղու աջ ու ձախ կողմերով տուսջ շարժվող մեր կորքերը ստանց գնդակ արձակելու գրավեցին Մաստարա կայարանը, իսկ իմ վաշտի և մեր գնդի մի այլ վաշտ՝ Վերին Թալինը: 440-րդ բարձունքը գրավեցին 5-րդ գնդի Սաեփան Թուփչյանի, Հակոբ Սիմոնյանի, Ալեքսանդր Միրզոյանի, Հայկ Ալվալյանի, Գրիգոր Շիրինյանի, Երվանդ Տեր-Սիմոնյանի, իմ և մյուս վաշտերը: Ես՝ որպես այդ մարտերի անմիջական մասնակից և դեպքերի ակնատես, թուրքական փախչող դիվիզիաների անմիջական հետապնդողներին մեկը, ոչ մի տեղ, ցավոք սրտի, չհանդիպեցի ո՛չ Պանդուխտի հեծելապորին և ո՛չ էլ Հասան Փաշայանի գնդին:

Վերևում ես նշեցի, որ իմ կիսավաշտը թուրքերին հետապնդելով իր գլխավոր ուժերից այնքան էր առաջ շարժվել, որ գրեթե կտրվել էր մյուս վաշտերից:

Մեկ ժամ հետո ահա երևացին մերոնք՝ մեթոդիկ կերպով ու առանց շտապելու շարժվելով առաջ: Մեզ նկատեցին և, ենթադրելով, որ մենք թշնամու հետևապահներն ենք, սկսեցին կրակ բացել մեզ վրա: Մտանք ժայռերի տակ: Սվինի վրա բարձրացրինք սպիտակ դրոշակ և ազդանշաններով հասկացրինք, որ այդ

պա նաև մի կտոր շաքար՝ ասելով. «Յոլա գնա, մինչև տեսնենք, երբ ուտելիք կբերեն»: Այն ծծեցի ես մեծ հաճույքով:

Հարձակումն սկսվելու պահին շինելու հանձնել էի փոքր եղբորս՝ Սարգսին, և պատվիրել, որ նստի փոսում և սպասի կովի վերջին: Եթե սպանվեմ կամ վիրավորվեմ, գա և Հովսեփի հետ միասին ինձ

Լուսաշխի տանը, Հ. Սկրտչյանի «Անհայտ փնտրի հիշատակարանը» վեպի քննարկման առթիվ, Երևան, 1966 թ.:

Կենտրոնում նստած է Մ. Մանասերյանը (հերոսամարտի մասին հուշեր պատմողը), կանգնած են՝ ձախից երկրորդը՝ Վ. Ղազանչյանը (գեկուցողը), չորրորդը՝ գրող Ն. Զարյանը, հինգերորդը՝ Սարգսյանը, հիսուս Սարգսյանը, վեցերորդը՝ գրող Հ. Սկրտչյանը, ութերորդը՝ Սարգսյանի հերոսամարտը՝ գրքի հեղինակ Հ. Թուրջյանը (հեղինակի ընտանեկան արխիվից, հրատարակվում է առաջին անգամ)

մենք ենք՝ իրենց ընկերները: Կրակը դադարեցրին: Մոտեցան մեզ, գրկախառնվեցինք: Ուրախությունից արտասովեցինք: Օրվա երկրորդ կեսում, մինչև մութն ընկնելը սկսեցինք հետապնդել թուրքերին, բայց ոչ մի տեղ նրանց չհանդիպեցինք բացի ճանապարհին ընկած դիակներից: Մոտեցանք Վերին (Մեծ) Թալինի մատույցներին: Մութն ընկավ: Հորդ անձրև տեղաց: Ամբողջ օրը մի պատառ հաց չէինք կերել: Ուտելու բան էլ չկար: Ջուր խմում էինք ժայռերի վրա գոյացած անձրևաջրից: Սոված եմ ու մրսում եմ անձրևից: Վաշտի ֆելդֆեբելը (ավագը) տվեց ինձ մի շինեղ, որով ծածկվեցի՝ կուշ գալով քարակույտի վրա, ա-

տեղափոխի թիկունք. եթե կարող է, տանի տուն, ծնողներիս մոտ: Բայց նա այդ օրը չեկավ: Երկու օր հետո, երբ արդեն Թալինում էինք, նա եկավ, գտավ ինձ, բերեց շինեղ, ձեռքին էլ մի «քյուշուք-չափիլի»: Պարզվեց, որ հարձակման թեժ ժամին նա անցնում է վաշտերից մեկի շարքերը և նրանց հետ միասին կովելով առաջ անցնում, շատ է փնտրում ինձ, բայց չի գտնում, վերջապես այսօր գտնում է ինձ: «Քյուշուք-չափիլի» խլել եմ ասկյարի ձեռքից», ասաց նա:

Գիշերեցինք Վերին Թալինի մատույցներում, բայց դաշտում: Զինվորները պառկել ու քնել էին ջուրը դեռ չսամաքած դիրքերում: Վախենում էի, որ

կմբսեն, կհիվանդանան: Ես և վաշտի երկու սպաներ ամբողջ գիշերը հսկում, ըստուգում ենք դիրքերը, առաջապահ դիտակետերը, առաջին գիծը անակնկալի չգալու և վիճակների քունն ապահովելու համար: Հերթով հանգստանում ենք: Գիշերն անցավ խաղաղ: Լույսը բացվեց: Պայծառ արև էր, օրը՝ տաք: Չնայած խոնավ գիշերվան, ոչ ոք չհիվանդացավ: Առանց ուտելու շարժվեցինք առաջ և մայիսի 26-ին մտանք Վերին Թալին: Այստեղ ո՛չ թշնամի կար և ո՛չ էլ բնակիչ: Միայն մի քանի կատու էր մլավում և տնից տուն փազում: Բնակիչները վաղուց գաղթել էին Էջմիածին, Երևան, շներին էլ իրենց հետ տարել: Տներում ոչինչ չկար: Երևում էր, որ գաղթել են հանգիստ ժամանակ, մինչև թուրքերի գյուղ մտնելը: Մայիսի 26-ի ամբողջ օրը, մինչև երեկո, ապրեցինք սոված, ջուր խմելով: Հովսեփը փորձեց կատուներ խփել ու խորովել, բայց չհաջողվեց: Երեկոյան դեմ բաժանեցին մի փոքր ուտելիք: Ինձ բաժին հասավ երկու լավաշ և մեկ «ժուլիկ» (1/4 լիտր) Շուստովի գործարանի կոնյակ, որ ուղարկել էին մեկ Երևանի բնակիչները: Գիշերեցինք Թալինի խրճիթներում:

Մայիսի 26-ին մեր ձախ թևի վաշտերը և մյուս գնդերը երկաթուղով առաջ շարժվելով գրավեցին Արաքս, Մաստառա, Կարաբուրուն կայարանները և այդ շրջանի բոլոր գյուղերը: Մոտեցանք Արագած կայարանին:

Մայիսի 27-ի առավոտյան Վերին Թալինից դուրս եկանք և լեռնային ճանապարհներով շարժվեցինք դեպի արևմուտք՝ Արագած կայարանից հյուսիս ընկած լեռները, որոնք իջնում են Արագածի, նրա հարթության և երկաթուղու վրա: Մենք պաշտպանում էինք երկաթուղով առաջացող մեր պորամասերի աջ թևը՝ լեռներում:

Մայիսի 29-ին, 2 ժամվա թնդանոթային, գնդացրային և հրացանային տաք մարտից հետո, երկաթուղու ուղղությամբ առաջ շարժվող մեր պորամասերը գրավեցին Արագած կայարանը: Մենք ամբողջ ճակատով առաջ շարժվեցինք դեպի Աղին—Անի: Գիրքեր գրավեցինք

Աղինի դաշտերում: Մայիսի 29-ից հետո այլևս ոչ մի ռազմական գործողություն տեղի չունեցավ:

Մայիսի 25-ին մենք պգալի կորուստներ չովեցինք, բայց և չկարողացանք հաշվել թշնամու կորուստները նրան հապճեպ հետապնդելու և մշտապես առաջ շարժվելու պատճառով: Թշնամու դիրքերում և նահանջի ճանապարհին կային բավարթիվ դիակներ ու վիրավորներ, որոնց չկարողացանք հաշվել: Անշուշտ նրա կորուստները շատ մեծ էին:

Թշնամու թիկունք թափանցած մեր հետախույզները հասել էին մինչև Աղին, Բայանդուր, վերադարձել ու հաղորդել մեզ, որ այդ շրջաններում ոչ մի տեղ թըշնամու պորամասեր չկան, թուրքերը նահանջել են Ալեքսանդրապոլ: Սպասում էինք հրամանի դեպի Ալեքսանդրապոլ շարժվելու համար:

ՀԵՐՈՍՆԵՐԻ ՊԱՐԳԵՎԱՏՐՈՒՄԸ

Սարդարապատի հաղթանակից հետո հայկական զորքերի գլխավոր հրամանատարությունը այդ հերոսամարտում խիպսիտություն ու արհուրյուն ցուցաբերած մի շարք սպաների, վիճակների ու աշխարհագրայինների պարգևատրեց ջրանշաններով ու մեդալներով:

1918 թ. հունիսի երկրորդ կեսին Կարաբուրուն կայարանի դիմաց շարքի էինք կանգնել 20 սպաներ և 100-ից ավելի վիճակներ ու աշխարհագրայիններ: Սպասում էինք կառավարական գնացքին: Ցերեկվա ժամը 1-ին Կարաբուրուն եկան հայկական զորքերի գլխավոր հրամանատարը, դիվիզիայի հրամանատարը, Սարդարապատի ճակատի հրամանատար գնդապետ Դանիել Բեկ-Փիրումյանը, բարձրաստիճան վիճակականներ, Երևանի բնակչության ներկայացուցիչներ, որոնց մեջ կային նաև կին հասարակական գործիչներ:

Նրանք եկել էին այստեղ Սարդարապատի 4 օրվա ճակատամարտերում արհուրյուն ցուցաբերած վիճակականներին պարգևատրելու և հայ ժողովրդի երախտագիտությունն ու շնորհակալությո-

յունը հայտնելու համար: Շարայանը ոգջունելուց, պեկույցն ընդունելուց հետո պորթերի ընդհանուր հրամանատար գեներալ Թ. Նազարբեկյանը շնորհավորեց մեզ՝ տարած հաղթանակի համար, շնորհակալություն հայտնեց, կարգաց պարգևատրվողների ազգանունները և անձամբ մեր կրծքերին ամրացրեց շքանշաններն ու մեդալները: Իմ վաշտի պիւվորներին 7 հոգի, որոնց թվում սնայպեր և գնդացորդ Հովսեփ Տեր-Հովսեփյանը (Արտաշատի շրջանի Մրգավան գյուղ), այժմ Լենինի շքանշանակիր վաստակավոր ուսուցիչ, այն ժամանակ կամավոր Սարիբեկ Սարգսյանը (Էջմիածնի շրջանի Խաթունարի գյուղ) պարգևատրվեցին Գեորգյան խաչ շքանշանով, իսկ ես և իմ ընկերները՝ սպայական շքանշաններով: Հասարակության ներկայացուցիչները երախտագիտության խոսք ասացին մեզ՝ հայ ժողովրդի գոյությունը պաշտպանելու և նրան բնաջնջումից պաշտելու համար:

Կանանց ներկայացուցիչները մեզ բաժանեցին Երևանի բնակչությունից մեզ ուղարկված նվերները՝ մեծ մասամբ «Շուտուովի» կոնյակ և ուտելիք:

* * *

Վերջացավ Սարդարապատի ճակատամարտը: Այն սկսվեց 1918 թ. մայիսի 22-ին և ավարտվեց մեր հաղթանակով մայիսի 25-ին, տևեց ընդամենը 4 օր: Ճիշտ է, թուրքախն և ահաբեկիչ բանակին հետապնդելու օրերին երբեմն-եղբեմն այստեղ ու այնտեղ կռիվներ էին տեղի ունենում մեր և նրանց միջև, բայց դրանք այն ծավալն ու թափը չունեին, ինչ որ Սարդարապատում էր և 440-րդ բարձունքի շրջանում: Այսպես, օրինակ, մայիսի 29-ին տաք կռիվ տեղի ունեցավ Արագած կարարանում և նրա շրջակայքում: Թուրքա-

կան բանակը փորձեց հետ գրավել Արագածը, առաջ շարժվել դեպի Երևան, բայց հուժկու հակահարվածով հետ մղվեց և հետապնդվեց մինչև Անի: Այնուհետև մեր հետախույզները մեզ հաղորդում էին, որ թուրքական պորամասերը չեն երևում ո՛չ Անիի և ո՛չ էլ Ադիսի շրջանում, նահանջել են Ալեքսանդրապոլ:

Չորս օր տևած այդ հերոսամարտը պսակվեց մեր մեծ հաղթանակով: Այդ չորսօրյա ճակատամարտին ոգի ու շունչ տվողը հայ աշխատավոր ժողովուրդն էր, նրա ծոցից ծնված միջին և ստորին ստիճանի երիտասարդ սպաները, որոնք տոգորված էին բարձր հայրենասիրությամբ ու անձնուրացությամբ: Հենց կռիվների սկզբից նրանք իրենց ձեռքում կենտրոնացրին հայ ժողովրդի մնացած որդիների պաշտպանության սրբազան գործը, անընդհատ գրոհի տարան հայ պիւվորներին ու կամավորներին և փառքով պսակեցին մեր հաղթանակը:

1918 թ. մայիսի 22-ից սկսած մինչև Սարդարապատի հերոսամարտի հաղթանական ավարտը նրանք, հարձակման նախաձեռնությունը վերցնելով իրենց ձեռքը, միշտ սարսափի մեջ էին պահում թըրքամուն: Նրանք՝ այդ սպաները, իրենց վաշտերում բացատրում էին հայ մարտիկներին, որ օսմանյան յաթաղանը դստակցան սրի պես կախված է ողջ հայ ժողովրդի գլխին, և այլևս նահանջի տեղ չկա, որ եթե վախկոտություն ցույցաբերենք ու նորից նահանջենք, թշնամին 4-5 ժամից հետո կմտնի Երևան, կգրավի այն ու նրա շրջակա բոլոր գյուղերը և իսպառ կբնաջնջի մեզ: Գիտակցելով այդ՝ մենք բոլորս իբրև մի մարդ կռվում էինք, հարձակվում մահ կամ հաղթանակ նշանուբանով: Դա մեր ամբողջ ժողովրդի, նրա ռազմական ուժի սրբազան մարտն էր, նրա սրբազան ուխտը:

Հավելված

Ց Ո Ւ Ց Ա Կ

Սարգսրապատի հերոսամարտին մասնակցած
հայկական կորամասերի մոտավոր թվական կազմի

1. 5-րդ Հայկական հրապանաձիգ գունդ:
Հրամանատար՝ գնդապետ Պողոս Բեկ-Փիրումյան 1400 հոգի
 2. Ղարաքիլիսյան հայկական հրապանաձիգ գունդ:
Հրամանատար՝ գնդապետ Արևշյան 1000 հոգի
 3. Պարտիկանական հրապանաձիգ գունդ:
Հրամանատար՝ գնդապետ Ալեքսեյ Պերեկրյուստով 800 հոգի
 4. Հայկական 6-րդ հրապանաձիգ գունդ:
Հրամանատար՝ գնդապետ Դուրյանյան 900 հոգի
 5. Սահմանապահ գումարտակ:
Հրամանատար՝ Իվան Սիլին 300 հոգի
 6. Եպիական գումարտակ:
Հրամանատարներ՝ Ջահանգիր աղա, Ուսուր բեյ 100 հոգի
 7. Հայկական հեծելազոր:
Հրամանատար՝ խմբապետ Պանդուխտ 200 հոգի
 8. Չանապան կամավորական խմբեր 500 հոգի
- 5200 հոգի
9. Թնդանոթային 4 մարտկոց 16 թնդանոթով, մարտկոցների հրամանատարներ՝
գնդապետ Խորեն Իգիթիանյան, կապիտան Սակեյարի, կապիտան Սերգո Աթա-
նևյան, պորուչիկ Կլյշ, օգնական՝ պորուչիկ Վահան Պալյան:

Ծանոթություն:

- 1) 6-րդ գունդը մասնակցել է միայն մայիսի 22-ի հարձակմանը, Սարգսրապատի և շրջակա գյուղերի ապստաղմանը: Այնուհետև փոխադրվել է Բաշ-Ապարանի ճակատ:
- 2) Սակեյարիի մարտկոցի 2 թնդանոթ մայիսի 22-ից հետո նույնպես փոխադրվել էին Բաշ-Ապարանի ճակատ: Մյուս երկու թնդանոթները միացվել էին մյուս մարտկոցներին:
- 3) Բոլոր կամավորները մտան հրապանաձիգ գնդերի շարքերը:
- 4) Պանդուխտի հեծելազորը և գնդապետ Հասան Փաշայանի հետևակ գունդը, որոնք Կոչ գյուղի սահմաններում և Արագածի լանջերում պաշտպանում էին մեր հեռավոր աջ թևը շրջանկու միջ, չհասցրին և չկարողացան մասնակցել Սարգսրապատի 4 օրվա հերոսամարտին:

**ВОСПОМИНАНИЯ О ГЕРОИЧЕСКОМ
САРДАРАПАТСКОМ СРАЖЕНИИ
(22—29 мая 1918 г.)**

М. О. МАНАСЕРЯН, подпоручик

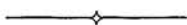
РЕЗЮМЕ

Об авторе. М. О. Манасерян родился в 1891 г. в селе Агджа-Кишлаг Камарлинского уезда (ныне село Гетазат Аргашатского района). В 1912 г. окончил семипарию Геворкян в Эчмиадзине и работал сельским учителем. В 1915 г. был призван в ряды русской армии рядовым. Затем был направлен в офицерскую школу в Тифлисе, после чего продолжил службу в качестве командира 12-й роты «смертников» 5-го Армянского (Карабахского) пехотного полка. В этой должности участвовал в Сардарпатском сражении. После установления Советской власти в Армении некоторое время служил в Армянской Красной армии. После демобилизации в 1921 г. работал начальником отдела культурпросвета в Аргашатском районе. Заочно окончил два института: индустриально-технический и факультет языка и литературы Армянского педагогического института им. Абовяна. Вел преподавательскую работу (армянский

и немецкий языки) в вузах, возглавлял кафедру иностранных языков в Ереванском медицинском институте. В 1937 г. подвергался гонениям по подозрению в принадлежности к дашнакской партии в связи со службой в царской армии. В 1942 г. был обвинен в шпионаже в пользу Германии (лишь постольку, поскольку преподавал немецкий язык), был в заключении до 1946 г., с последующим освобождением в связи с недоказанностью обвинения. В 1949 г. повторно репрессирован и сослан в Алтайский край. Полностью реабилитирован в 1955 г. Скончался в Ереване в 1978 г.

«Воспоминания», в основе которых лежат дневниковые записи, были подготовлены Манасеряном к изданию в 1967 г., за год до 50-летия Сардарapatского сражения, и в сокращенном виде были напечатаны в 5-м номере журнала «Советакан гրանутյոն» за 1968 г.

Данную публикацию подготовил и написал предисловие доктор исторических наук, заслуженный деятель науки РА, гвардии подполковник в отставке В. А. Мурадян. Им без сокращений представлена часть воспоминаний, касающаяся непосредственно боевых действий под Сардарapatом.

В середине мая 1918 г. между армянами и турками состоялось перемирие. Однако армянские войска поддерживали боеготовность и вели оборонительные приготовления, поскольку турки уже неоднократно нарушали перемирие. Так случилось и на этот раз. 16 мая 1918 г., ночью, в батальоне 5-го пехотного полка, в состав которого входила и 12-я рота, была объявлена тревога. Поступил приказ выдвинуться к станции Сардарapat.

В дальнейшем выяснилось, что турки внезапно перешли реку Арпачай (Ахурян) и, застигнув врасплох армян, захватили город Александрополь (Гюмри), продвигаясь по двум направлениям: на Ереван и по линии Караклис (Ванадзор)—Баку. Часть батальона заняла позиции для пресечения дальнейшего продвижения турок на Эчмиадзин и Ереван, а три роты (в том числе и 12-я) были отправлены в Ереван для получения пополнения и снаряжения. Пополнение состояло в основном из добровольцев. Число солдат в роте достигло 140 солдат при 3-х офицерах. Все солдаты и офицеры получили по русской винтовке системы Мосина, достаточное количество патронов, ручных гранат и на роту один ручной пулемет системы «Льюис».

До 21 мая рота оставалась в Ереване и проводила военные упражнения. В городе царил тревога. Все боялись захвата города турками с неизбежной резней армян. Группами и поодиночке прибывали добровольцы, независимо от возраста, рода занятий и убеждений. На митингах звучали призывы погибнуть с оружием в руках, но отстоять город. Утром 21 мая особое ликование вызвало известие о том, что 5-й и 6-й Армянские полки и езидский конный батальон отбросили турок из Камышлу к Сардарapatу. 21 мая в 4 часа пополудни рота вместе с другими подразделениями была отправлена на фронт, в Сардарapat, который к тому времени был захвачен турками. Не доходя до Сардарапата, поезд остановился среди садов и пшеничных полей. Подразделения заняли позиции. Чуть позже сюда подъехали общий командующий фронтом командир Армянской бригады полковник Даниел Бек-Пирумян и командир 5-го полка полковник Погос Бек-Пирумян, которого в полку очень любили и называли «папашей». Они были родственниками, оба из Карабаха. Ими были поставлены боевые задачи на следующий день.

22 мая турки предприняли атаку, однако под орудийным, пулеметным и ружейным огнем армян она захлебнулась, и армянская пехота перешла в

контрнаступление. Турки в панике бежали. Штурм армянских войск был остановлен лишь наступлением темноты. Турецкие войска, неся потери, откатились до железнодорожной станции Аракс. Победа 22 мая стала переломным моментом в Сардарapatском сражении. С этого момента и до завершения сражения инициатива полностью принадлежала армянам.

Турки закрепились на высотах западнее Сардарапата, среди которых особо выделялась высота 440. Перед 12-й ротой, расположенной на правом фланге 5-го полка, была поставлена задача под прикрытием огня артиллерии и пулеметной роты захватить эту высоту.

23 мая автору воспоминаний довелось встретиться с двумя замечательными людьми. Это были епископ Гарегин Овсепян (позднее он стал армянским католиком Киликийского Дома) и в последующем известный языковед академик Григор Капанцян. Епископ Овсепян вел беседу с воинами и на примере Аварайрской битвы вдохновлял их на самоотверженное служение Родине. Григор Капанцян же просил автора принять его бойцом в 12-ю роту, что и было сделано.

24 мая была предпринята атака на турецкие позиции, однако она завершилась неудачей. Вечером к армянам подошли подкрепления, присланные командующим фронтом полковником Д. Бек-Пирумяном, который постоянно находился на линии фронта и внимательно следил за ходом боевых действий.

25 мая был предпринят новый штурм высоты 440. Одна часть 12-й роты пошла в лобовую атаку, а другая с фланга зашла в тыл туркам. На сей раз действия увенчались успехом. Турки, не выдержав стремительной атаки армянских войск, неся большие потери, бежали.

В период с 26 по 29 мая армянские войска, преследуя отступавших турок и не встречая серьезного сопротивления, освободили железнодорожные станции Аракс, Карабурун и все окрестные села и подошли к станции Арагац. После 29 мая боевые действия на этом направлении не велись.

Сардарapatская победа была одержана благодаря целеустремленному единому патриотическому порыву всего армянского народа, благодаря тем офицерам, которые, взяв инициативу боевых действий в свои руки, спланировали и осуществили блестящую войсковую операцию с привлечением значительного числа добровольцев. Во все дни сражений они вели активную разъяснительную работу среди бойцов, вдохновляли их как словом, так и личным примером, всегда возглавляя первые ряды наступающих на вражеские позиции.

RECOLLECTIONS ON THE HEROIC SARDARAPAT BATTLE

(22 – 29 May, 1918)

M. H. MANASERIAN, Second Lieutenant

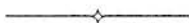
SUMMARY

About the author: M. H. Manaserian was born in 1891 in Aghja-Ghshlagh village of Kamarlin Uyezd (now Getazat village of Artashat region). In 1912 he graduated from Gevorgyan seminary in Ejmiatsin and worked as a village teacher. In 1915 was drafted in the Russian Army as a private. He was then directed to Officer School of Tiflis, after which he continued his service as a commander of the 12-th Company of «Mortal

Combatants» of the 5-th Armenian (Karabakhian) Infantry Regiment. In this position he participated in Sardarapat battle. After establishment of Soviet Rule in Armenia he served in Armenian Red Army for a period of time. After demobilization in 1920 he worked as the Chief of the Department of Cultural Education of Artashat region. He graduated with extension from two institutions of higher education: Industrial-Technical and the Language and Literature Department of Armenian Pedagogical Institute named after Abovian. He led educating activity (Armenian and German languages) in universities, headed the Foreign Language Department of Yerevan Medical Institute. In 1937 he was persecuted based on the suspicion in affiliation with Dashnak party related to the service in the Tsar Army. In 1942 he was accused in espionage in favor of Germany (only because he taught German), and was imprisoned until 1946, with a consequent release due to the failure to prove the charge. In 1949 he was repressed again and sent to Altay region of Russia. He was fully rehabilitated in 1955. In 1978 he passed away in Yerevan.

«Recollections», which are based on diary notes were prepared for edition by Manaserian in 1967, a year prior to the 50-th anniversary of Sardarapat battle and were published in brief in the 5-th issue of «Sovetakan Grakanutyun» magazine in 1968.

V. A. Mouradyan, Doctor of Historical Sciences, celebrated science figure of Republic of Armenia retired Guards Lieutenant-colonel prepared the present publication and wrote the foreword. He presents a part of recollections about immediate battle actions near Sardarapat without abridgments.

In the middle of May, 1918 a ceasefire was established between Armenians and Turks. Nevertheless, Armenian troops continued preparation to the upcoming combat due to the fact that the Turks repeatedly broke the ceasefire. Exactly the same happened this time. On 16-th of May, 1918, at night, an alarm was sounded in the 5-th Infantry Regiment to which the 12-th Company belonged. An order came to move towards Sardarapat station.

Later it appeared that the Turks suddenly crossed Arpachay (Akhuryan) river and reaching Armenians off-guard invaded Alexandrapol city. Then they started to advancing in two directions: towards Yerevan and towards the line Gharakilisa (Vanadzor)—Baku. A part of battalion took the positions to suppress further promotion of Turks towards Ejmiatsin and Yerevan. The 3-rd Company (including the 12-th) were sent to Yerevan for replenishment of ammunition and fresh forces. The fresh forces comprised mainly of volunteers. The number of soldiers in the company reached the number of 140 with 3 officers. All soldiers and officers received Russian rifles of Mosin system, enough quantity of cartridges and hand-grenades. The company also received one machine-gun of Lewis system.

Until the 21-st of May the company stayed in Yerevan taking military exercise. Uneasiness was present in Yerevan. Everybody feared invasion of the city by Turks with inevitable massacre of Armenians. Volunteers were arriving in groups and individually irrespective of age, occupation and political belief. Slogans to take up arms and die defending the city could be heard at the meetings. In the morning of 21-st of May the subject for a special exultation became the news that 5-th and 6-th Armenian regiments and Ezidy Cavalry Battalion threw back Turks from Kamishlu to Sardarapat. On 21-st of May at 4 p.m. the company along with other sub-units was sent to the front, near Sardarapat, which at that time was invaded by the Turks. Close to Sardarapat, the train stopped in the gardens and wheat fields. The sub-divisions took their positions. Some time later there came the Commander-in-chief of the Front, Commander of the

Brigade, Colonel Daniel Bek-Pirumian and the Commander of the 5-th Regiment Colonel Poghos Bek-Pirumian, which was admired by the Regiment and called «papasha» («father»). They were family, both from Karabakh. They set the military tasks for the following day.

On 22-nd of May, the Turks launched an offensive. They were muted under the shell, machine-gun and rifle fire of Armenians. Armenian infantry launched a counteroffensive. Turks fled in panic. The offensive of Armenians was stopped only by the darkness. The Turkish troops, having losses in casualties, retreated to the Arax railroad station. The victory of 22-nd of May became the turning point in Sardarapat battle. From this moment on the initiative thoroughly belonged to Armenians.

The Turks settled on the heights to the west of Sardarapat among which height # 440 could be noticed. The 12-th Company, which was based on the right wing of the 5-th Regiment had a task to occupy this height under the cover of artillery and machine gun company fire.

On the 23-rd of May the author had an opportunity to meet two brilliant people. They were archbishop Garegin Hovsepian (he later became the Catholicos of Cilician Armenian House (Church)) and later well known linguist academician Grigor Ghapantsian. Archbishop Hovsepian used to talk with soldiers and using the example of Avarayr battle inspired them for selfless service to Fatherland. Grigor Ghapantsian was asking the author to admit him as a soldier to the 12-th Company, which was done.

On 24-th of May an offensive was launched at the Turks' positions, but it was a failure. In the evening a reinforcement came, which were sent by the front commander Colonel D. Bek-Pirumian, who was at the front line at all times and who was cautiously following the course of military action.

On 25-th of May a new assault was launched aiming to occupy the height # 440. One part of the 12-th Company went into head-to-head attack, the other took in the rear of the enemy. This time the offensive was successful. Turks could not handle the swift thrust of Armenians and fled facing great casualties.

In the period of 26–29 May, Armenian troops, chasing the fleeing Turks without facing any serious resistance freed railroad stations of Arax, Karaburun and all surrounding villages and came close to Aragats station. After May 29-th no military action took place in this direction.

The Sardarapat victory was achieved due to purposeful united patriotic strive of the entire Armenian nation. The victory would not be possible without those officers, which taking the initiative of military action, planned and realized the brilliant military operation inviting a large quantity of volunteers. During the entire combat they led an active explanatory work among the fighters, inspiring them by the word as well as their personal example, always leading the first lines of the offensives.

Գ Ե Ն Ե Ր Ա Ն Ն Ա Ձ Ա Ր Բ Ե Կ Յ Ա Ն Ի Կ Ո Չ Ը Հ Ա Յ Ժ Ո Ղ Ո Վ Ի Ր Դ Ի Ն

Մայիսի 26-ին ուղարկված հեռագրի պատճենը

«Կորպուսի հրամանատարի հրամանով հաղորդում եմ կորպուսի հրամանատարի կողմ՝ ամենայն տարածման համար:

«Հայեր.

Մեր ժողովուրդը բուրբական բազմադարյան ստրկությունից հետո ծանր փորձություն է ապրում: Ժողովուրդն հասկացել է, որ այլևս այդպես շարունակվել չի կարող և որոշել է կամ գեներով նվաճել յուր ազատությունն ու պայծառ ապագան, կամ պատվով գոհվել: Մեծ դժվարությամբ ստեղծված բանակը նրա մեջ թափանցած շատ ոչ գիտակից տարրերի մեղքով կորցրեց իր ողջ ոգևորությունը, որի հետևանքը եղան մեկը մյուսից ծանր ռազմական անհաջողությունները: Թուրքերի հետ մեր կառավարության սկսած բանակցություններն ու կնքված զինադադարը խախտվեցին թուրքերի կողմից: Թուրքերը ամենավայրագ ձևով, առանց նախազգուշացման, օգտվելով զինադադարի իրավիճակից, հանկարծակի անցան հարձակման և գրավեցին Ալեքսանդրապոլը: Այս հանգամանքը վերջնականապես կազմալուծեց զորամասերը, և նրանք, նույնիսկ չհետապնդվելով թշնամուց, թողեցին իրենց դիրքերը և անկախոն ամբոխով փախան փկուներ՝ բախտի քմահաճույքին թողնելով բոլոր պաշարները՝ և՛ մարտական, և՛ պարենային: Թվում էր ամեն ինչ կործանված է: Մեր չարանենգ թշնամուն մնում էր շարունակել իր հաղթարշավը դեպի Հայոց հողի խորքը՝ ստիպելով բնակչությանը տեղահանվել, կորցնել իր արժանապատվությունը: Մակայն ամեն ինչ Աստծո կամոք է: Երևանյան բաջարի ջոկատը, որի վրա թուրքերը նույնպես գրոհեցին՝ չնայած զինադադարին, չընկճվեց ու, ետ մղելով հակառակորդի հարձակումները, ինքն անցավ հարձակման, երկօրյա մարտերով թուրքերին ետ շարտեց և ներկա պահին հետապնդում է նրանց: Երևանյան ջոկատի հաղթանակը ոգևորեց Ալեքսանդրապոլի ջոկատի զինվորներին: Ստեղծվեցին վաշտեր, գումարտակներ, գնդեր, որոնք ետ շրջվեցին՝ միակ ցանկությամբ՝ հաղթել կամ մեռնել: Ցավոք, նահանջից հետո թողնված ողջ զինամթերքը կորսված է, ընդ որում՝ մեծ չափով գեներ ու փամփուշտներ է ընկել բնակչության ձեռքը: Պարենային պահեստները թալանել են փախստականները: Շատ զինվորներ ցրվել են տները: Թշնամու դեմ կենաց ու մահու կռիվ գնացող բանակը պետք է հազնվի ու սնվի:

Հայեր.

Եթե դուք ցանկանում եք փրկել ձեր ընտանիքները և ունեցվածքը, եթե դուք չեք ցանկանում առավել ահավոր ստրկություն, որ կրել են մեր եղբայրները թուրքերի լծի տակ, եթե դուք չեք ցանկանում, որ ողջ հայ ժողովուրդը գոհվի, էլեք, ով գեներ կրելու ընդունակ է՝ ի պաշտպանություն սեփական ժողովրդի, էլեք ձեր գեներով ու փամփուշտներով՝ ով ունի այդպիսիք: Վերցրեք հինգ օրվա պաշար: Հապաղումն այս պահին կործանարար է, եթե մենք այժմ չկարողանանք գեները ձեռքին պաշտպանել մեր ազատությունն ու արժանապատվությունը, ապա մենք արժանի չենք լինի գոյատևելու իբրև ինքնուրույն ժողովուրդ, և մեզ բոլորիս ու մեր սերունդներին դառնություններ միայն բաժին կհասնեն, մեզ անեծքով կհիշեն: Մենք պետք է հույսներս դնենք միայն մեր ուժերի վրա և եթե այժմ անհապաղ չօգնենք բանակին պարենամթերքով՝ կկործանվենք: Հիշեք՝ այժմ կնվաճենք լուսավոր ապագան կամ այլևս երբեք չենք տեսնի այն ոչ մենք, ոչ մեր սերունդները: Հանգանակություններն ուղարկել համբարակային և հրետանային զորամասերին, պահեստներին, տեղական հասարակական կազմակերպություններին և տեղյակ պահել կորպուսի շտաբին»:

Կորպուսի հրամանատար՝ ՆԱԶԱՐԲԵԿՅԱՆ
Շտաբի պետ՝ ՎԻՇԻՆՍԿԻ

Ճիշտ է. Հայկական դիվիզիայի շտաբի սվազ համհարզ՝ պոդպորուչիկ ԱՀԱՐՈՆՅԱՆ»

ՊՊԳՎԱ ֆ. 121, գ. 2, ց. 84 (12), ք. 18, 18⁰⁰

ПРИЗЫВ ГЕНЕРАЛА НАЗАРБЕКЯНА К АРМЯНСКОМУ НАРОДУ*

Копия пелеграммы от 26-го мая

«Согласно приказу командующего корпусом сообщаю призыв командующего корпусом для всеобщего распространения.

«Армяне!

Наш народ после многовекового турецкого рабства переносит тяжелые испытания. Народ понял, что так продолжаться больше не может, и решил оружием завоевать свою свободу и счастливое будущее, либо достойно погибнуть. С большим трудом созданная армия по вине большого числа проникших в нее несознательных элементов потеряла свой дух, что повлекло за собой ряд военных неудач, одна тяжелее другой. Начатые нашим правительством переговоры с турками и заключенное перемирие были нарушены турками. Турки самым нецивилизованным образом, без предупреждения, воспользовавшись перемирием, внезапно перешли в наступление и захватили Александрополь. Это обстоятельство вконец расстроило воинские части, и они, даже не будучи преследуемы врагом, оставили свои позиции и беспорядочной толпой бежали в тыл, бросив на произвол судьбы все запасы—и боевые, и продовольственные. Казалось, все потеряно. Нашему злобному врагу оставалось лишь продолжить свое победное шествие в глубь Армянской земли, заставляя население бежать из родных мест, попирая чувство его собственного достоинства. Но на все есть воля Божья. Отважный Ереванский отряд, который также, несмотря на перемирие, подвергся турецкой атаке, но не поддался и, отразив атаки неприятеля, сам перешел в наступление, в двухдневных боях отбросил турок и в настоящее время преследует их. Победа Ереванского отряда воодушевила воинов Александропольского отряда. Сформированные роты, батальоны, полки повернули назад в едином порыве—победить или погибнуть.

К сожалению, все оставленные при прошлом отступлении боеприпасы потеряны, причем большое количество оружия и патронов попало в руки населения. Продовольственные склады разграблены беженцами. Многие воины разбежались по домам. Идущая на смертный бой с врагом армия должна быть одета и накормлена.

Армяне.

Если вы хотите спасти свои семьи и имущество, если вы не желаете самого страшного рабства, которое вынесли наши братья под ярмом турок, если вы не хотите, чтобы погиб весь армянский народ, встаньте, кто способен носить оружие, на защиту своего народа, встаньте со своим оружием и патронами, у кого они есть. Возьмите запас на пять дней. Промедление в данный момент губительно; если мы сейчас не сумеем с оружием в руках защитить нашу свободу и честь, то мы не будем достойны существования в качестве самостоятельного народа, на нашу долю и долю наших потомков выпадут одни лишь горести, нас будут поминать с проклятьями. Мы должны надеяться лишь на собственные силы и если сейчас незамедлительно не окажем помощи армии продовольствием, то погибнем. Помните: либо сейчас завоюем светлое будущее, либо никогда больше не увидим его—ни мы, ни наши поколения. Пожертвования направлять интендантским и артиллерийским частям, местным общественным организациям и извещать об этом штаб корпуса».

Командующий корпусом: НАЗАРБЕКЯН

Начальник штаба: ВЫШИНСКИЙ

Верно. Старший адъютант штаба Армянской дивизии—
подпоручик АГАРОНЯН»

* Приводится выполненный редакцией аутентичный перевод армянского текста оригинала из архивных материалов (Государственный исторический центральный архив РА. ф. 121, д. 2, сп. 84 (12). лл. 18, 18^а)

APPEAL OF GENERAL NAZARBEKIAN TO THE ARMENIAN PEOPLE*

Copy of the telegram dated 26 of May

«According to the order of Commander of the Corps I announce the appeal of the Commander of the Corps for general dissemination.

«Armenians:

Our people suffers difficult ordeals after the centuries-long Turkish slavery. People realized that this could not go on and decided to attain freedom and happy future with arms in hands or to perish honourably. Army, which was constructed with a great difficulty lost its spirit because of irresponsible elements within the army, which caused a number of military failures, one more severe than the other. The negotiations with Turks launched by our government and the signed ceasefire were infringed by Turks. Turks taking advantage of the ceasefire, violently, without notification launched a sudden offensive and captured Alexandropol. This event caused a complete disorder in the military units. Even not chased by the enemy soldiers retreated from their positions and fled to the rear in confusion leaving all the stocks of ammunition and provisions to the mercy of fate. Everything seemed to be lost. Our vicious enemy was only to continue its victorious march towards the inland of Armenia making people run away from their native homeland, losing self-respect. But God manages. The brave Yerevan detachment, which was also attacked despite the ceasefire, could beat off the offensive and advance a counter-offensive. As a result of a two-day battle they threw Turks back and currently the Yerevan detachment is chasing the enemy. The Victory of Yerevan detachment inspired the soldiers of the Alexandropol detachment. Created companies, battalions and regiments turned back wishing only to win or to die.

Unfortunately all ammunition left during the last retreat was lost, and the large quantity of weapons and ammunition were taken by inhabitants. Food warehouses were robbed by refugees. Many soldiers scattered to their houses. Army facing the mortal combat against the enemy must be clothed and fed.

Armenians.

Rise, who can fight, to the defence of your people, join us with your ammunition and weapons if you want to save your families and property, if you don't desire more terrible slavery than one stood by our brothers under the Turkish yoke, if you don't want the whole Armenian people to die. Take provisions for five days. Delay may mean death, if we fail now to defend of our freedom and dignity, we will not deserve our existence as an independent nation. We and our descendants will know only sorrows, our memory will be cursed. We must rely only on ourselves and support army immediately with food-stuffs, otherwise we will perish. Remember, now we will either win our bright future or we or our descendants will never see it. Send donations to logistics and artillery units, to warehouses, local public organizations and inform the Staff of the Corps».

Commander of Corps: NAZARBEKIAN

Chief of Staff: VISHINSKIY

Correct. Senior adjutant of the Armenian Division Staff—

Second Lieutenant AHARONIAN»

* This is an authentic translation of the Armenian original text from the archive materials done by the Editorial (State History Central Archive of the RA. f. 121, o. 2, l. 84 (12), pp. 18, 18^a)

ВЕРХОВНЫЙ СУД
Союза Советских
Социалистических Республик

СПРАВКА

20 апреля 1955 г.
№ 02/798с-55

Дана настоящая гр-ну ТЕР-САРКИСЯН Мамикону Исааковичу /Тер-Саркисов Мамиком Исаевич/, 1897 г. рождения, в тсм, что определением Судебной Коллегии по уголовным делам Верховного Суда СССР от 16 апреля 1955 г. Постановление троеки НКВД Армянской ССР от 5 декабря 1937 г. в отношении его отменено и дело производством прекращено за необоснованностью обвинения.

Зам. Председателя Судебной Коллегии
по уголовным делам Верховсуда СССР

Аксенов /Аксенов/

не

**ВОЕННАЯ КОЛЛЕГИЯ
ВЕРХОВНОГО СУДА
СОЮЗА ССР**

Форма № 30

Гр. *Хитовичу Д. Д.*

Направил справку о реабилитации *Вашего*
Оуца Хитовича Д. Д. Х.

Права и льготы, установленные для реабилитированных и членов их семей предусмотрены постановлением Совета Министров СССР № 1555 от 8 сентября 1955 года, с содержанием которого Вас могут ознакомить в Исполнительном Комитете местного Совета Депутатов трудящихся.

Одновременно разъясняю, что по вопросу о возврате конфискованного имущества или возмещения его стоимости, если конфискация совершилась, Вам следует обратиться в *Военный трибунал Закавказья*
Войска Оккупации, гор. Штеин

ПРИЛОЖЕНИЕ. Справка.

Начальник секретариата Военной Коллегии
Верховного Суда Союза ССР
полковник юстиции (Полноцкий)

ЦГ МО 5920-58

1921 թ. հունվարին հայոց բանակի շուրջ 1500 սպաներ (այդ թվում՝ 1918 թ. մայիսյան հեղափոխության մասնակիցների պատի մասը) դավադրաբար ձերբակալվեցին և Բաքվի վրայով ուղարկվեցին Ռյազանի համակենտրոնացման ճամբար: Նրանց մի մասը Ա.Մյասնիկյանի

ջանքերով ազատ արձակվեց: Սակայն 1937 թ. նրանցից որոշ մնացածները դարձյալ ենթարկվելու էին բռնաճնշումների: Նրանց մի զգալի մասը, չդիմանալով ծանր պայմաններին և խոշտանգումներին, իր մահկանացուն կնքեց խորհրդային բանտերում և արտորավայրերում: Ստալինի մահից հետո նրանք արդարացվեցին, և որոշ մնացածները տուժել վերադարձան: Այստեղ ներկայացված են Սարդարապատի ճակատամարտի երկու մասնակցի՝ Մամիկոն Բաշիակի Տեր-Սարգսյանի և Ջհանգիր աղայի (Ջհանգիր աղա Խատիֆովի) արդարացման վկայականների բնօրինակային պատճենները:

В январе 1921 г. около 1500 офицеров армянской армии (в том числе значительная часть участников майских сражений 1918 г.) были арестованы и через Баку отправлены в Рязанский концентрационный лагерь. Часть из них усилиями А. Мясникяна была освобождена. Однако в 1937 г. оставшиеся в живых офицеры вновь были подвергнуты репрессиям. Не выдержав тяжелых условий и пыток, часть из них погибла в советских тюрьмах и местах ссылки. После смерти Сталина они были реабилитированы, и оставшиеся в живых получили возможность вернуться домой. Здесь представлены оригинальные копии справок о реабилитации двух участников Сардарapatского сражения: Мамикона Исааковича Тер-Саркисяна и Джаангир-ага (Джаангир-ага Хатифова).

In January 1921 about 1500 officers of Armenian army (including considerable part of the participants of the battles on May 1918) were arrested and sent through Baku to the Ryazan concentration camp. Part of them was released owing to A. Miasnikian. But survived officers in 1937 again were exposed to repression. Being not able to stand difficult conditions and tortures part of them died in Soviet prisons and in the places of deportation. After the death of Stalin they were rehabilitated and those who survived could return home. These are the original copies of the references about the rehabilitation of two participants of the Sardarapat battle: Mamikon Isahakovich Ter-Sarkissian and Jhangir-agma (Jhangir-agma Khatifov).

(Սարդարապատի թանգարանի ֆոնդերից)

Приложение 3

СПИСОК ИЛЛЮСТРАЦИЙ В СТАТЬЯХ

Стр. 16 А. Манукян, Председатель Национального совета в Ереване (из фондов Сардарapatского музея)

Стр. 17 Католикос всех армян Геворг V Суренянц (из книги Р. Ованнисян, Армения на пути к независимости, 1918 (на англ. яз.), Беркли—Лос Анжелес, 1969)

Стр. 19 Генерал-лейтенант Т. Назарбемян, командующий армянским корпусом (из фондов Музея истории Армении)

Стр. 20 Генерал-майор М. Силикян, командир 2-й Армянской дивизии (из книги С. Врацян, Республика Армения (на арм. яз.), Париж, 1928)

Стр. 22 Капитан Х. Игитханян, командир батареи, участник Сардарapatского сражения (из фондов Сардарapatского музея)

Стр. 24 Отрывок из письма участника Сардарapatского сражения, в последующем эксперта-аналитика Конгресса США Г. Хнзоряна (Яблоков) Ж. Каялову (из книги Ж. Каялов, Сардарapatская битва (на англ. яз.), Гаага—Париж, 1973)

Стр. 25 Дро (Драстамат Канаян), командующий Баш-Апаранским фронтом (из книги С. Врацян, Республика Армения (на арм. яз.), Париж, 1928)

Стр. 31 Полковник Д. Бек-Пирумян, командующий Сардарapatским фронтом (из фондов редакции Армянской энциклопедии)

Стр. 33 Офицеры, зарученные сотрудниками ЧК в Ереванской тюрьме 16—17 февраля 1921 г. (герой Караглисского сражения полковник Н. Корганян, герой на-

ционально-освободительной борьбы Амазасп и другие) (из книги *С. Врацян*, Республика Армения (на арм. яз.), Париж, 1928)

Стр. 34 Генерал М. Вехиб, командующий 3-й турецкой армией в Закавказье, один из организаторов агрессии против Армении и резни армян в Восточной Армении (из книги *С. Афанасян*, Сардарapatская победа (на фр. яз.), Париж, 1985)

Стр. 36 Полковник А. Перекрестов, командир Партизанского пехотного полка (из книги *С. Афанасян*, Сардарapatская победа (на фр. яз.), Париж, 1985)

Стр. 37 Факсимиле штабной карты Сардарapatского сражения (из книги *С. Афанасян*, Сардарapatская победа (на фр. яз.), Париж, 1985)

Стр. 39 Руководители героических майских сражений 1918 г. Слева 5-й—полковник Н. Корганян, в центре—генерал-лейтенант Т. Назарбемян, справа 4-й—генерал-майор К. Гамазян (из фондов Музея истории Армении)

Стр. 41 Полковник Корольков, командир Партизанского кавалерийского полка (из книги *С. Афанасян*, Сардарapatская победа (на фр. яз.), Париж, 1985)

Стр. 43 Н. Топчян, участник Сардарapatского сражения (из фондов Сардарapatского музея)

Стр. 50 Гарегин Нжде (из книги *Аво*, Нжде (на арм. яз.), Бейрут, 1968)

Стр. 52 Македон Акопджанян, участник Баш-Апаранского сражения (из фондов Сардарapatского музея)

Стр. 53 Железнодорожный вокзал в Караκлисе, где велись ожесточенные бои (из книги *Аво*, Нжде (на арм. яз.), Бейрут, 1968)

Стр. 54 Джаангир-ага со своей езидской кавалерией (из фондов Сардарapatского музея)

Стр. 55 Карта Караκлисского сражения по дням («Азатамарт», май—июнь 1992 г., № 22 (на арм. яз.))

Стр. 56 Д. Меликсетян, участник Сардарapatского сражения (из фондов Сардарapatского музея)

Стр. 57 Трупы армян, вырезанных турками после взятия Караκлиса (из фондов Сардарapatского музея)

Стр. 58 Земляк (Нанумян), участник Баш-Апаранского сражения (из книги *С. Врацян*, Республика Армения (на арм. яз.), Париж, 1928)

Стр. 64 Епископ Г. Овсепян (из книги *С. Афанасян*, Сардарapatская победа (на фр. яз.), Париж, 1985)

Стр. 66 Писатель Малхас (А. Овсепян), участник Сардарapatского сражения (из книги *С. Врацян*, Республика Армения (на арм. яз.), Париж, 1928)

Стр. 68 Академик Г. Капанцян, участник Сардарapatского сражения (из фондов Сардарapatского музея)

Стр. 70 Академик А. Гарибян, участник Сардарapatского сражения (из фондов Сардарapatского музея)

Стр. 71 Писатель А. Бакушц, участник Сардарapatского сражения (из фондов Сардарapatского музея)

Стр. 72 Группа офицеров 5-го Армянского (Карабахского) пехотного полка празднует Сардарapatскую победу (из книги *С. Афанасян*, Сардарapatская победа (на фр. яз.), Париж, 1985)

Стр. 81 Подпоручик М. Мапасерян. 1918 г. (из семейного архива автора)

Стр. 82 Общий вид Еревана. 1910-е годы (из книги *С. Афанасян*, Сардарapatская победа (на фр. яз.), Париж, 1985)

Стр. 84 Обстановка на ночь 22 мая 1918 г. по рисунку А. К. Шпеура (из книги *Ж. Каялов*, Сардарapatская битва (на англ. яз.), Гаага—Париж, 1973)

Стр. 87 Капитан В. Джагинян, командир батальона 5-го Армянского (Карабахского) пехотного полка (из фондов Сардарapatского музея)

Стр. 90 Полковник П. Бек-Пирумян, командир 5-го Армянского (Карабахского) пехотного полка (из фондов редакции Армянской энциклопедии)

Стр. 93 Капитан Т. Овакимян, командир пулеметной роты 5-го Армянского (Карабахского) пехотного полка (из фондов Сардарapatского музея)

Стр. 96 В Доме работников просвещения, по поводу обсуждения романа А. Мкртчяна «Воспоминания неизвестного солдата». Ереван, 1966. В центре сидит М. Манасерян (рассказчик воспоминаний о героическом сражении), стоят: слева 2-й—В. Казанчян (докладчик), 4-й—писатель Н. Зарян, 5-й—герой Сардарapatа С. Сардарян, 6-й—писатель А. Мкртчян, 8-й—автор книги «Героическое Сардарapatское сражение» А. Туршян (из семейного архива автора, публикуется впервые)

Appendix 3

THE LIST OF ILLUSTRATIONS IN THE ARTICLES

Page 16 A. Manukian, Chairman of the National Council in Yerevan (from the archives of Sardarapat museum)

Page 17 Catholicos of All-Armenians Gevorg V Sureniants (from the book of R. Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence*, 1918. Berkeley and Los Angeles, 1969)

Page 19 Lieutenant-General T. Nazarbekian, Commander of the Armenian Corps (from the archives of Museum of History of Armenia)

Page 20 Major-General M. Silikian, Commander of the 2-nd Armenian Division (from the book of S. Vratsian, *Republic of Armenia* (in arm.), Paris, 1928)

Page 22 Captain Kh. Igitkhanian, Commander of battery, participant of the battle of Sardarapat (from the archives of Sardarapat museum)

Page 24 A fragment of the letter addressed to J. Kayaloff by the participant of the battle of Sardarapat, later expert-analyst of the US Congress G. Khnzorian (Yablokov) (from the book of J. Kayaloff, *The Battle of Sardarabad, La Haye-Paris*, 1973)

Page 25 Dro (Drastamat Kanayan), Commander of the Bash-Aparan Front (from the book of S. Vratsian, *Republic of Armenia* (in arm.), Paris, 1928)

Page 31 Colonel D. Bek-Pirumian, Commander of the Sardarapat Front (from the archives of the Editorial of Armenian Encyclopedia)

Page 33 Officers killed with axes by officers of the ChK in the prison of Yerevan on 16–17 February 1921 (hero of the battle of Gharakilisa Colonel N. Ghorghanian, hero of national-liberation struggle Hamazasp and others) (from the book of S. Vratsian, *Republic of Armenia* (in arm.), Paris, 1928)

Page 34 General M. Vehib, Commander of 3-rd Turkish Army acting in Caucasus, one of the organizers of the aggression to Armenia and massacres of Armenians in the Eastern Armenia (from the book of S. Afanasyan, *La victoire de Sardarabad*, Paris, 1985)

Page 36 Colonel A. Perekriostov, Commander of Partisan infantry regiment (from the book of S. Afanasyan, *La victoire de Sardarabad*, Paris, 1985)

Page 37 Copy of the original staff map of the Sardarapat Front (from the book of S. Afanasyan, *La victoire de Sardarabad*, Paris, 1985)

Page 39 The leaders of the heroic battles of May 1918. 5-th from left—Colonel N. Ghorghanian, in the center—Lieutenant-General T. Nazarbekian, 4-th from right—Major-General K. Ghamazian (from the archives of Museum of the History of Armenia)

Page 41 Colonel Korolkov, Commander of the Partisan cavalry regiment (from the book of S. Afanasyan, *La victoire de Sardarabad*, Paris, 1985)

Page 43 N. Toptchian, participant of the battle of Sardarapat (from the archives of Sardarapat museum)

Page 50 Garegin Nzhdeh (from the book of Avo, *Nzhdeh* (in arm.), Beirut, 1968)

Page 52 Makedon Hakopjanian, participant of the battle of Bash-Aparan (from the archives of Sardarapat museum)

Page 53 Railroad station in Gharakilisa, where fierce combats were conducted (from the book of *Avo, Nzhdeh* (in arm.), Beirut, 1968)

Page 54 Jhangir-agma with his Ezidy cavalry (from the archives of Sardarapat museum)

Page 55 Map of the battle of Gharakilisa by days («Azatamart», May—June 1992, N 22 (in arm.))

Page 56 D. Meliksetian, participant of the battle of Bash-Aparan (from the archives of Sardarapat museum)

Page 57 The corpses of Armenians massacred by Turks after the capture of Gharakilisa (from the archives of Sardarapat museum)

Page 58 Zemlyak (Nanumian), participant of the battle of Bash-Aparan (from the book of *S. Vratsian*, Republic of Armenia (in arm.), Paris, 1928)

Page 64 Bishop G. Hovsepian (from the book of *S. Afanasyan*, *La victoire de Sardarabad*, Paris, 1985)

Page 66 Writer Malkhas (A. Hovsepian), participant of the battle of Sardarapat (from the book of *S. Vratsian*, Republic of Armenia (in arm.), Paris, 1928)

Page 68 Academician G. Ghapantsian, participant of the battle of Sardarapat (from the archives of Sardarapat museum)

Page 70 Academician A. Gharibian, participant of the battle of Sardarapat (from the archives of Sardarapat museum)

Page 71 Writer Aksel Bakunts, participant of the battle of Sardarapat (from the archives of Sardarapat museum)

Page 72 A group of officers of the 5-th Armenian (Karabakhian) infantry regiment celebrates the victory of Sardarapat (from the book of *S. Afanasyan*, *La victoire de Sardarabad*, Paris, 1985)

Page 81 Second Lieutenant M. Manaserian. 1918 r. (from the author's family archive)

Page 82 The general view of Yerevan in 1910-s (from the book of *S. Afanasyan*, *La victoire de Sardarabad*, Paris, 1985)

Page 84 The situation on May 22, 1918 (night) according to the notebook of Chneour (from the book of *J. Kayaloff*, *The Battle of Sardarabad*, La Haye-Paris, 1973)

Page 87 Captain V. Jaghinian, Commander of the 5-th Armenian (Karabakhian) infantry regiment's battalion (from the archives of Sardarapat museum)

Page 90 Colonel P. Bek-Pirumian, Commander of the 5-th Armenian (Karabakhian) infantry regiment (from the archives of the Editorial of Armenian Encyclopedia)

Page 93 Captain T. Hovakimian, Commander of the 5-th Armenian (Karabakhian) infantry regiment's machine-gun company (from the archives of Sardarapat museum)

Page 96 At Education Workers' House on the occasion of discussion of the novell of H. Mkrtchian «The Memories of Unknown Soldier». Yerevan, 1966. Sitting in the center M. Manaserian (narrator of the memories about the heroic battle). Standing: 2-nd from left V. Ghazantchian (reporter), 4-th—writer N. Zarian, 5-th—hero of Sardarapat S. Sardarian, 6-th—writer H. Mkrtchian, 8-th—author of book «The Heroic Battle of Sardarapat» H. Turshian (from the author's family archive, first publishing)

Խմբագրությունը շնորհակալություն է հայտնում
Հայկական հանրագիտարանի գլխավոր խմբագիր պրոֆեսոր,
պատմական գիտությունների դոկտոր *Կ. Քուդավերդյանին*,
Սարդարապատի ազգագրական թանգարանի ազգային-պատագրական պայքարի
պատմության բաժնի վարիչ *Թ. Ստեփանյանին*, ազգային գրադարանի
աշխատակիցներ *Լ. Խաչատրյանին*, *Ա. Բարիսկիցյանին* և ԳԱԱ ֆունդամենտալ գրադարանի
գիտաշխատող *Ջ. Խատիֆովային* սույն համարի պատրաստման ժամանակ
նյութերի ձևաչափման գործում նրանց ցույց տված օգնության համար:

Պատասխանատու քարտուղար՝ *Գ. Ս. Չիլինգարյան*
Հայերեն տեքստի խմբագիր՝ *Վ. Ն. Բաղդասարյան*
Ռուսերեն տեքստի խմբագիր՝ *Բ. Պ. Բաղդյան*
Ձևավորող նկարիչ՝ *Ս. Հ. Նարսայան*
Տեխնիկական և գեղարվեստական խմբագիր՝ *Ռ. Ն. Գևորգյան*

Տեքստերի թարգմանությունը՝
Ս. Ա. Հովհաննիսյանի, Գ. Ս. Չիլինգարյանի, Ս. Հ. Բոթանջյանի

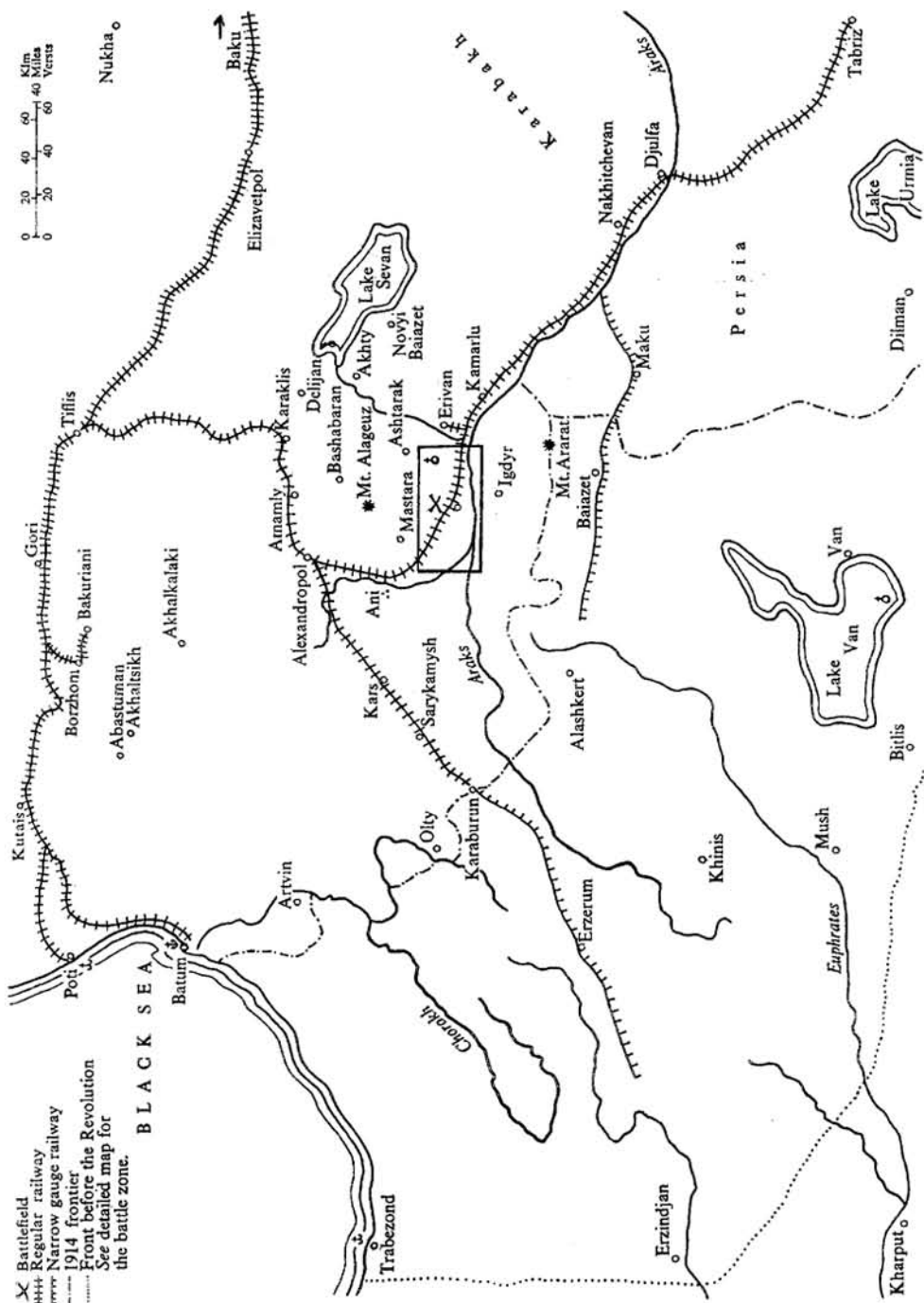
Համալրագրչային ապահովումը՝ *Մ. Հ. Թադևոսյանի, Ս. Լ. Ջորաբովի*

Լուսանկարչական ապահովումը՝ «Արմենպրես» գործակալության,
ՀՀ ՊՆ լրատվության և քարոզչության վարչության,
Սարդարապատի ազգագրական թանգարանի, Հայաստանի պատմության թանգարանի,
Հայկական հանրագիտարանի խմբագրության

Հանձնվել է շարվածքի 08.04.1998: Ատորագրվել է տպագրության 06.05.1998: Թուղթը՝ օֆսեթային:
Ֆորմատը՝ 70×108 ¹/₁₆: Հրատարակչական 9,3 մամուլ: Տպագրական 7,0 մամուլ + 8 ներդիր:
Պայմանական տպագրական 10,85 մամուլ: Տպաքանակը՝ 500:
Տառատեսակը՝ «Թայմս» և «Բայթիկա»: Տպագրությունը՝ օֆսեթ: Գինը՝ պայմանագրային:
Վկայական՝ 523: Դասիչ՝ 69263:

Տպագրվել է «Ամարաս» տպարանում

Հանդեսի տպագրության հովանավոր՝ *Գ. Կ. Ծառուկյան*

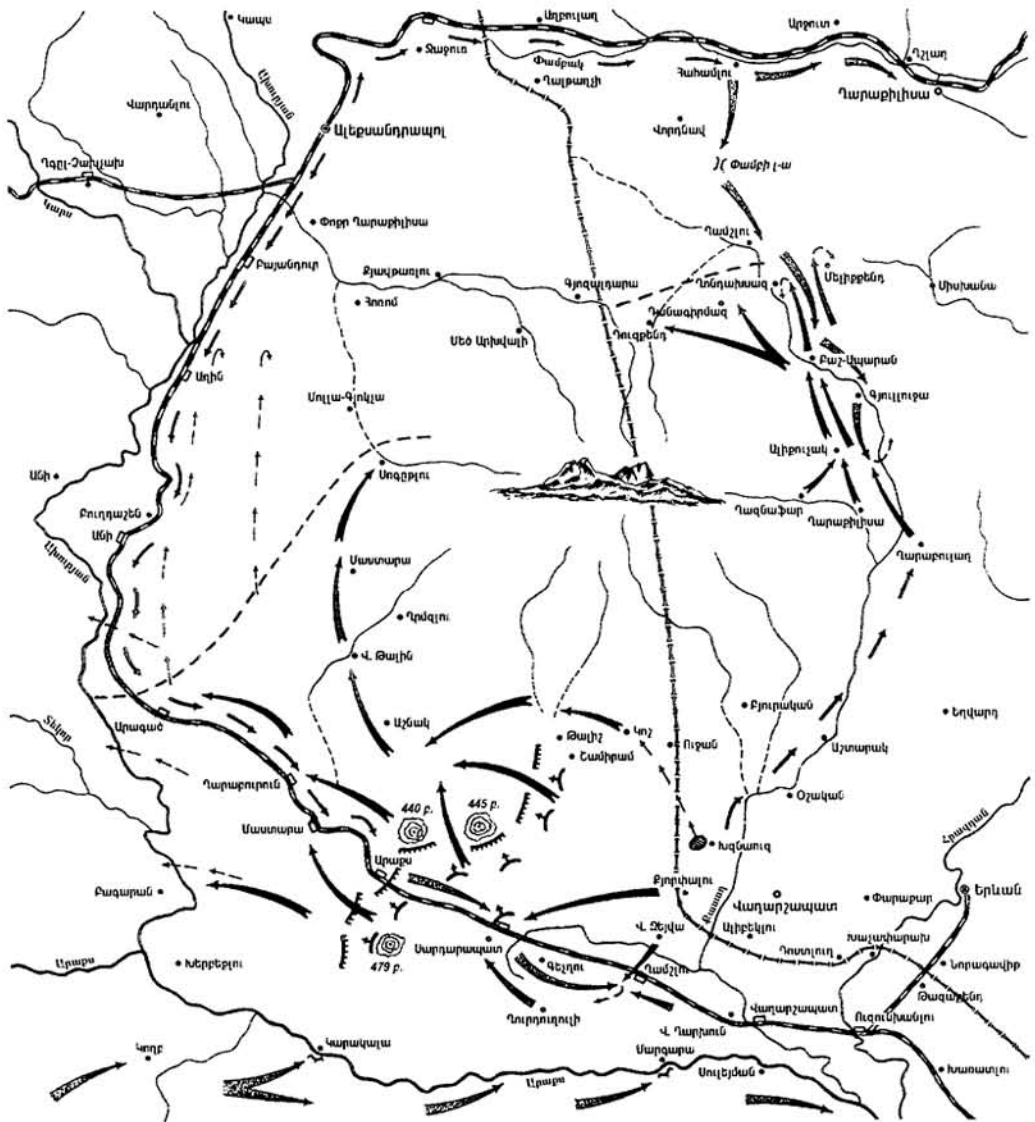

1918 թ. մայիսյան հերթափոխումների ընթացքը

Общая карта майских сражений 1918 г.

The general map of the battles of May 1918

(J. Kavaloff, The Battle of Sardarabad, Mouton, La Haye—Paris, 1973 թրթիս)

- Թուրքական զորքերի հարձակումը
- Հայկական զորքերի հարձակումը. Սարդարապատի ճակատ՝ մայիսի 22 և Բաշ-Ապարանի ճակատ՝ մայիսի 25-26
- Հայկական զորքերի հարձակումը. Սարդարապատի ճակատ՝ մայիսի 27-28 և Բաշ-Ապարանի ճակատ՝ մայիսի 28-29
- Կողմերի դիրքերը Սարդարապատի ճակատում մայիսի 23-26
- Հայկական արգելապատնեշները Կարակալայի և Մարգարայի կամուրջների շրջանում
- Թուրքական զորքերի առաջնաշարի ստորաբաժանների ճակատում
- Հայկական զորքերի առաջնաշարի ստորաբաժանների ճակատում մայիսի 28-ի երեկոյան և Բաշ-Ապարանի ճակատում մայիսի 29-ին
- Դետական սահմանները ըստ Բաբուրի պայմանագրի

Սարդարապատի և Բաշ-Ապարանի 1918 թ. մայիսյան հերոսամարտերի քարտեզը
 Карта майских сражений 1918 г. под Сардарапатом и Баш-Апараном
 The map of the battles of May 1918 in Sardarapat and Bash-Aparan
 («Ակադամարտ», 1992 թ. մայիս-հունիս, թիվ 22)

и о наступлении на Караглиз. Ген. Силиковъ донесъ о своемъ наступлении на Сардар-Абадъ, пока довольно успешномъ.

Приказано остаткамъ полковъ съ имуществомъ отходить за Делижанъ въ заранее намѣченные пункты.

Опьянъ настойчивое ходатайство командира корпуса о скорѣйшемъ заключеніи мира во что бы то ни стало.

Приказъ объ отступлении за Делижанъ отбитенъ. Рѣшено задерживать непріятеля у Караглиза.

24-го мая на Эриванскомъ направленіи—удача у Сардар-Абада и продолженіе противника вдоль Алагеза и жел. дороги. Къ Сардар-Абаду и Араксу движутся большія группы непріятеля. Отрядъ Дро достигъ Али-Кочака. 3-я турецкая дивизія движется черезъ Баба-Аберенъ-Аштаракъ. Дро усиленъ. Выяснено, что противъ Сардар-Абада дѣйствовали 108-й турецкій полкъ, потери армянъ невелики. Ген. Силиковъ доноситъ о подъемѣ духа солдатъ въ связи съ успѣхомъ: дезертиры массами возвращаются съ оружіемъ и патронами, солдаты стѣмлетя впередъ. Доказательство того, еще нѣсколько такихъ удачъ, и боеспособность частей можно возродить.

На Александропольскомъ направленіи снова занятъ Караглизъ. Рѣская перемена въ настроеніи солдатъ и общемъ: общій подъемъ духа. По донесеніямъ—противникъ занимаетъ Амамлы. Отъ Андраника донесеніи не поступало: нарушена связь. Приказано къ Караглизу двинуть войска на Амамлы.

25-го Мая къ 12 часамъ 24-го Мая развѣдка изъ Караглиза выдвинута на Амамлы и Фелаль-оглы. Въ Амамлы 300 акоровъ.

На Эриванскомъ направленіи у Маргары была перестрѣлка. 28-го Мая четники напали на поѣздъ, шедшій въ Эриванъ Cavalu. Подошедшія армянскія части разогнали нападавшихъ, убивъ 40 человекъ.

Изъ Тифлиса прибылъ паровозъ съ вагономъ и въ немъ одинъ нѣмецкій офицеръ съ 2 нѣмецкими солдатами изъ военнопленныхъ. Делегация ген. Кирганова, ѣхавшая въ Александрополь для переговоровъ съ турками, вернулась въ Самантъ, ввиду нападенія на дорогу курдовъ. Кавказскій отрядъ движется въ Делижанъ.

По нѣкимъ частямъ, отходившимъ къ развѣду Арчутъ, турки открыли орудейный и пулеметный огонь и повели наступленіе вдоль жел. дороги. 4-й батарея удачно отбилась. На помощь командиръ направленъ 2-й ездный и 3-й.

договором ирисованным карандашом — 109
столбы артиллерии и конницы

Стены. Ожиданиями с артиллерией. Кон-
трели нежелательны. Асно тив-я конь и конница
визуально управляют реферты. — Конница идет
вотмагда.

Турки и армяне сдвинулись. Там. Сидя
тво в коннице реферты и конной конной коннице.
— На территории берлинской стн на сев. Садарабад, Там
и восток до того красивее стн и Тем. Меркуриева.
над, Картаман.

Вотомилим стн и про талим стнабиль жа
нашими правыми флангами и Керман и
Хузман.

В коннице править по иллагоню Тем. Сидя
два виллагоню обидно иллага, и тив виллагоню
как стн Тем будит скотивать иллагоню
на фронт, ударив стн и тив Хузманский
улитков.

Тем. Ринна и Сосанна. Водкашны
23^м Мая стн иллагоню стн и виллагоню стн.
Садарабад как не стна стна видна
в ст Садарабад стн, а виллагоню стн
виллагоню стна.

В фронт стна Катан стн на фронт. Тем.
Меркуриев и адютантов Каммонитов и
виллагоню и концы и стн. — Виллагоню
у стн и стна.

В стна стна виллагоню и виллагоню
стна 2 стн и стна на наши концы фланга
и окла стна фланга стна — стн виллагоню
улитков стна стна стна стна.

Тем. Катан. Армяне стна коннице
виллагоню стна иллагоню по стна
указано как стна Тем. Меркуриев — стн
стна стна стна стна, куда

5-րդ Հայկական (Ղարաբաղյան) հետևակային գնդի «մահապարտների» վաշտերի հրամանատարները
 Командиры рот «смертников» 5-го Армянского (Карабахского) пехотного полка
 Commanders of «Mortal Combatants» Companies of the 5-th Armenian (Karabakhian) infantry regiment
 (Հայաստանի սրտմուրթյան թանգարանի ֆոնդից)

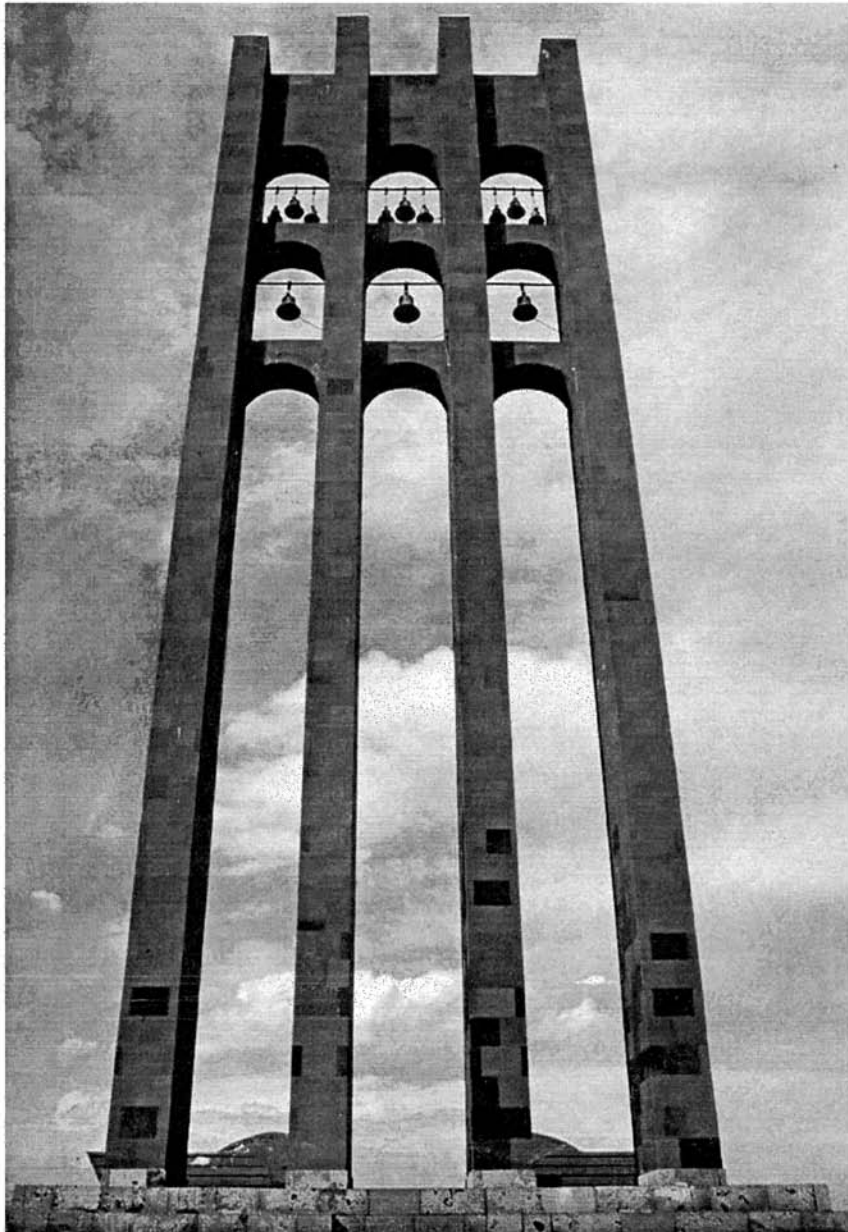
5-րդ Հայկական (Ղարաբաղյան) հետևակային գնդի մի խումբ սպաներ
 Группа офицеров 5-го Армянского (Карабахского) пехотного полка
 The group of officers of the 5-th Armenian (Karabakhian) infantry regiment
 (Մարդարապատի թանգարանի ֆոնդից)

Սմբատը իր կամավորական հեծյալ ջոկատով
Смбат со своим добровольческим кавалерийским отрядом
Smbat with his volunteer cavalry detachment
(Մարդարապատի թանգարանի ֆոնդից)

Շապիտան Սակելյարիի հրետանային մարտկոցը
Артиллерийская батарея капитана Сакельяри
The artillery battery of captain Sakeliary
(Հայաստանի պատմության թանգարանի ֆոնդից)

Ֆրագմենտ Սարդարապատի հուշահամալիրից
(ճարտարապետ Ռ. Իսրայելյան, քանդակագործներ Ա. Հարությունյան, Ս. Մանասյան, Ա. Շահինյան)
Фрагмент Сардарапатского мемориального комплекса
(архитектор Р. Исраелян, скульпторы А. Арутюнян, С. Манасян, А. Шагинян)
Fragment from the Memorial of Sardarapat
(architect R. Israyelian, sculptors A. Haroutunian, S. Manasian, A. Shahinian)

Բաշ-Ապարանի ճակատամարտին նվիրված «Վերածնունդ» հուշահամալիրը
(ճարտարապետ Ռ. Իսրայելյան)
Мемориальный комплекс «Возрождение», посвященный Баш-Апаранскому сражению
(архитектор Р. Израелян)
Memorial «Renaissance» dedicated to the battle of Bash-Aparan
(architect R. Israyelian)

